

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2007

ЗМІСТ

CONTENTS

Від редколегії

До 100-річчя від дня народження Л.М. Славина

БУЙСЬКИХ С.Б. Доля одного рукопису

СЛАВИН Л.М. Экономическая жизнь Ольвии
в догетскую эпоху

РУСЯЄВА А.С. Основні аспекти історії Ольвії
у працях Л.М. Славина

СТАНІЦИНА Г.О. Особистість Л.М. Славина за
матеріалами наукового архіву ІА НАН України

КОРПУСОВА В.М. Лазар Мойсейович Сла-
він — директор Інституту археології Академії
наук України

САМОЙЛЕНКО Л.Г. Педагогічна діяльність про-
фесора Л.М. Славина

ГУРБА Я.С. Професор Л.М. Славин у польській
археології

ЛЯШКО С.М. Епістолярна спадщина Л.М. Сла-
віна як джерело для вивчення історії археології
та історико-біографічних досліджень

From editorial staff

On the occasion of the 100th anniver- sary of L.M. Slavin

4 BUYSKYKH S.B. The Fortune of a Typescript

6 SLAVIN L.M. Economic Life of Olbia in Pre-Ge-
taic Epoch

11 RUSYAYEVA A.S. Principal Aspects of Olbian
History in Works of L.M. Slavin

21 STANITSYNA H.O. Personality of L.M. Slavin
on the materials of Scientific Archive of IA NAS
of Ukraine

31 KORPUSOVA V.M. Lazar Moysesovych Slavin
as a Director of the Institute of Archaeology of
AS of Ukraine

40 SAMOYLENKO L.H. Educational Work of Pro-
fessor L.M. Slavin

51 GURBA Ya.S. Professor L.M. Slavin in Archae-
ology of Poland

53 LYASHKO S.M. Epistolary Heritage of L.M. Sla-
vin as a Source for Studying the History of Archae-
ology as well as Historical and Biographical
Research

Статті

КРИЖИЦЬКИЙ С.Д. До питання про об'ємно-
планувальні типи безордерних житлових будин-
ків Ольвії елліністичного часу

БУЙСЬКИХ С.Б. Хора Ольвійського поліса (до іс-
торії наукової розробки проблеми)

Articles

57 KRYZHITSKYJ S.D. To the Question of Volu-
metric and Planning Types of Unordered Helle-
nistic Dwellings in Olbia

66 BUYSKYKH S.B. Chora of Olbian Polis (to the
History of Scientific Development of the Problem)

Публікації археологічних матеріалів

ЖУРАВЛЕВ Д.В., ЛОМТАДЗЕ Г.А. Керамические комплексы эллинистического времени из некрополя Ольвии

ЛЕЙПУНСЬКА Н.О. Артеміда Ольвійська

КРАПІВІНА В.В. Сіроглиняна кераміка Ольвії VI—V ст. до н. е.

Publications of archaeological materials

78 ZHURAVLEV D.V., LOMTADZE G.A. Ceramic Complexes of the Hellenistic Period from the Necropolis of Olbia Pontika

91 LEYPUNSKA N.O. Artemis of Olbia

98 KRAPIVINA V.V. Grey-clay Olbian Ceramics of 6-5th cc. BC

Рецензії

РУСЯЄВА А.С. Рец.: Heinz Heinen. Antike am Rande der Steppe. Der nördliche Schwarzmeerraum als Forschungsaufgabe

Book review

RUSYAYEVA A.S. Rec.: Heinz Heinen. Antike am Rande der Steppe. Der nördliche Schwarzmeerraum als Forschungsaufgabe

Хроніка

До 70-річчя Анни Станіславівни Русяєвої

Галина Олександрівна Пашкевич (до 70-річчя від дня народження)

ЗІНЬКО В.М. Міжнародна конференція «VII Боспорські читання»

Світлої пам'яті Валентини Олексіївни Петрашенко

Євген Васильович Черненко (05.10.1934 — 03.01.2007)

News review

110 On the Occasion of 70th Anniversary of Anna Stanislavivna Rusyayeva

111 Halyna Oleksandrivna Pashkevych (on the occasion of 70th anniversary)

112 ZINKO V.M. International Conference «The 7th Bosporan Readings»

115 Of Blessed Memory of Valentyna Oleksiivna Petrashenko

117 Yevhen Vasylyovych Chernenko (05.10.1934 — 03.01.2007)

Наші автори

Список скорочень

Пам'ятка авторам

119 Our Authors

120 Abbreviations

121 List of instructions for authors

11 червня 2006 р. виповнилося 100 років із дня народження видатного українського вченого-антикознавця, фундатора школи античної археології в Україні, засновника і першого завідувача кафедри археології Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (1944—1970), директора Інституту археології Академії наук УРСР у найтяжчі для нього й усієї країни роки (1939—1945), члена-кореспондента Академії наук УРСР, професора Лазаря Мойсейовича Славіна (1906—1971).

Л.М. Славін прожив не надто довге життя, але встиг зробити надзвичайно багато і запам'ятовся всім нам як винятково багатогранна людина з великої літери. Він народився в Білорусії, у Росії здобув вищу освіту та зробив перші кроки в науці, але ствердився як особистість і увійшов в історію науки лише після переїзду в Україну (1938), яку сприйняв усім своїм палким і щирим серцем і якій присвятив усе своє подальше життя.

Усі, кому поталанило вчитися у Лазаря Мойсейовича Славіна, працювати разом із ним або просто бути знайомим і спілкуватися з ним, неодмінно згадують його як надзвичайно доброзичливу та інтелігентну людину, талановитого педагога, вдумливого вченого й чудового організатора археологічної науки в Україні. Нехай скромною даниною пам'яті Л.М. Славіна стане цей тематичний випуск журналу «Археологія», до якого увійшли матеріали урочистого засідання вченої ради Інституту археології НАН України з нагоди 100-річного ювілею вченого, що відбулося в червні минулого року, а також спеціально підготовлені статті.

До 100-річчя від дня народження Л.М. Славіна

С.Б. Буйських

ДОЛЯ ОДНОГО РУКОПISУ

Йдеться про долю неопублікованої монографії Л.М. Славіна «Ольвія. Нариси її історії та культури», написаній у 50-ті рр. ХХ ст.

З ім'ям члена-кореспондента АН УРСР професора Л.М. Славіна як визначного дослідника Ольвії (Мезенцева 1997, с. 95; Крапівіна 1997; Буйських 1997), Північного Причорномор'я (Захарук 1966, с. 265; Максимов 1972, с. 247) та античної культури загалом (Русяєва 1997) нерозривно пов'язане виникнення, становлення та подальший багаторічний розвиток вітчизняної античної археології.

Плідні наукові розробки Л.М. Славіним різних питань історії та культури античного Причорномор'я втілилися в 150 опублікованих працях, переважна більшість із яких увійшла до золотого фонду вітчизняної науки і дотепер активно використовується сучасним поколінням дослідників¹. Рукописи, машинопис і чернетки багатьох із цих праць (як і величезний підготовчий матеріал до них) нині зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАН України (Станицына 1996, с. 21). У цьому особистому славінському фонді є і чимало творів, що не були опубліковані за його життя або ж залишилися незавершеними.

Зокрема, через різні життєві обставини вечний не встиг закінчити й захистити свою докторську дисертацію, хоча після війни протягом багатьох років напружено працював над нею. Паралельно він готував до друку свою фундаментальну монографію «Ольвія. Нариси її історії та культури», що узагальнювала його багато-

річну працю як ученого-археолога. На превеликий жаль, їй також не судилося побачити світ.

На думку В.М. Отрешка, з огляду на зміст цього неопублікованого рукопису, Л.М. Славіна «глибоко цікавили проблеми узагальнюючого історичного характеру і багато в чому він передував або ж навіть випереджав наступних до-слідників. Але думки ці були тоді явно несвоєчасними — або ж здавались йому такими, тому очевидно, він і не встиг ввести їх до наукового обігу» (Отрешко 1996, с. 89). Може, й так... Можливо, на заваді стала його величезна завантаженість в інституті, на університетській кафедрі, в експедиції тощо (Максимов 1996, с. 37). А ще, ймовірно, йому просто не дали змоги закінчити головну працю усього його життя, зважаючи на «невсипущу увагу» до нього тоталітарної системи, за жорстоких умов якої він жив і творив, і яка його нещадно шельмувала. Відомо, що за життя Л.М. Славін неодноразово зазнавав переслідувань через звинувачення то в «українському буржуазному націоналізмі», то в «змові з міжнародним сіонізмом», то в «космополітизмі», то ще в чомусь (Буйських 1996, с. 6; Рутковська 1996, с. 54; Рутковский 1997). Такі тоді були часи...

Проте сьогодні ми — нащадки, спадкоємці, послідовники та учні Л.М. Славіна в науці — зобов'язані зробити надбанням широкого наукового загалу хоча б частину його багатогранної творчої спадщини. Ця публікація — лише перший крок до цього. Ми пропонуємо читачеві невеликий фрагмент із праці Л.М. Славіна, про яку йшлося вище. Вона має кілька варіантів: рукописний (кінець 40-х — початку 50-х рр. ХХ ст.) (НАІА, ф. 17, № 27) і два машинописних, датованих 1950 р. (НАІА, ф. 12, № 358) та 1953—1954 рр. (НАІА, ф. 12, № 359). У цілому вони охоплюють усі головні етапи історичного розвитку Ольвії та відбивають її життєдіяльність і як античного

¹ Список опублікованих наукових праць Л.М. Славіна див.: Буйських С.Б. (ред.) Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. К 90-летию проф. Л.М. Славина. — К., 1996. — С. 12—17; Малесв Ю.М., Піоро І.С. Бібліографічний покажчик наукових праць співробітників кафедри археології та музеєзнавства КНУ ім. Т. Шевченка. — К., 1996. — С. 6—14.

міста, і як однієї із найвизначніших держав Причорномор'я.

Зокрема, зазначена монографія має такі розділи: «Нижнє Побужжя в доскіфський час», «Грецька колонізація Ольвії», «Скіфи та Ольвія», «Політичне життя і державний устрій Ольвії», «Економіка Ольвії», «Культура Ольвії», «Релігія та культури», «Ольвія в елліністичний час», «Ольвія в післягетську епоху», «Ольвія як античне місто», «Етносоціальний склад населення Ольвійської держави», «Некрополь Ольвії», «Ольвія та її оточення в скіфський час» тощо. Загальний обсяг праці — понад 20 друкованих аркушів².

Уважне ознайомлення з рукописом дає підстави вважати, що це перше у вітчизняній історіографії після відомої праці В.В. Латишева (1887) фундаментальне дослідження історії та культури Ольвії, в якому узагальнено результати планомірного дослідження міста та його сільської округи в першій половині ХХ ст. На нашу думку, ця праця ще чекає на свого дослідника, коментатора та, сподіваємося, публікатора в повному обсязі, що буде гідним пам'ятником ученому.

У цьому номері журналу «Археологія», присвяченому 100-річчю від дня народження Л.М. Славина, публікується лише один із розділів праці, в якому йдеться про економічне життя Ольвії у догетську епоху. Зрозуміло, що за більш ніж півстоліття, що пройшло з часу її

² Частково, у досить стислому вигляді, деякі матеріали з цієї праці увійшли до § 1—2 розділу 7 «Нарисів стародавньої історії УРСР» (К., 1957. — С. 243—270), підготовлених Л.М. Славиним.

написання, наша наука зробила значний крок уперед. Результати археологічних досліджень Ольвії було висвітлено в численних статтях та окремих книгах. За цей час лише тематичних збірників та монографій, присвячених Ольвії, видано понад 30. З-поміж них особливо відзначимо останнє капітальне дослідження «Ольвія. Античное государство в Северном Причерноморье», в якому значну увагу приділено саме питанню становлення та розвитку економіки Ольвійського поліса протягом його майже 1000-літньої історії (Крыжицкий и др. 1999, с. 57—81, 119—151, 196—220, 254—295, 331—337).

Природно, що порівняно з цими сучасними розробками праця Л.М. Славина в цілому і розділ, що пропонується до уваги читача зокрема, мають здебільшого історіографічний інтерес. Проте цінність їх від цього не втрачається, адже перед нами відкривається ще одна, досі не відома і цікава сторінка багаторічного дослідження Ольвії, що знайомить нас зі станом наукової розробки важливих питань економіки Ольвії у 50-ті рр. ХХ ст. і науковою спадщиною Л.М. Славина й, гадаємо, буде неупереджено і з великим інтересом сприйнята широким науковим загалом.

Насамкінець, вважаємо за потрібне ще раз зауважити, що зазначений розділ є не окремою тематичною статтею, а частиною великої наукової праці, і що в поданому вигляді сам автор не призначав її для публікації. Це був лише нарис, робочий варіант тексту, над яким Л.М. Славин працював, але остаточно завершити не встиг. Рукопис написано російською мовою і друкується в авторській редакції.

Буйських С.Б. Образ летящей души // Мир Ольвии. К 90-летию проф. Л.М. Славина. — К., 1996. — С. 3—6.

Буйських С.Б. Л.М. Славин і дослідження хори Ольвійської держави // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 15—23.

Захарук Ю.Н. К 60-летию Л.М. Славина // СА. — 1966. — № 3. — С. 264—266.

Крапивіна В.В. Л.М. Славин і дослідження античного міста Ольвія // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 8—15.

Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999. — 681 с.

Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887. — 314 с.

Максимов Е.В. Лазарь Моисеевич Славин // СА. — 1972. — № 2. — С. 247—248.

Максимов Е.В. Л.М. Славин в послевоенные годы // Мир Ольвии. — К., 1996. — С. 54—58.

Мезенцева Г.Г. Дослідники археології України. — Чернігів, 1997. — 205 с.

Отрешко В.М. Долговечное влияние // Мир Ольвии. — К., 1996. — С. 87—90.

Русяева А.С. Л.М. Славин — визначний дослідник античної культури // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 4—8.

Рутковська Л.М. Слово про Вчителя // Мир Ольвии. — К., 1996. — С. 51—54.

Рутковский А.Г. Археолог на все времена // Еврейские Вести (Приложение к газете Верховного Совета Украины «Голос України»). — 1997. — № 1—2. — С. 6.

Станицына Г.А. Обзор документов личного фонда Л.М. Славина // Мир Ольвии. — К., 1996. — С. 20—24.

Одержано 07.11.2006

С.Б. Буйських

СУДЬБА ОДНОЙ РУКОПИСИ

Приведена краткая характеристика неопубликованной монографии Л.М. Славина «Ольвия. Очерки ее истории и культуры», написанной в 50-е годы XX ст. и ныне хранящейся в Научном архиве Института археологии НАН Украины. Несмотря на давность и незавершенность работы, многие ее разделы, освещающие различные стороны политического, экономического, этносоциального и культурного развития Ольвии, и сейчас представляют большой научный интерес.

S.B. Buyskykh

THE FORTUNE OF A TYPESCRIPT

The item briefly describes an unpublished monograph by L.M. Slavin «Olbia. Studies of its History and Culture» written in the 50s of 20th c. which nowadays is being kept in the Scientific Archive of the Institute of Archaeology, NAS of Ukraine. The work remains incomplete; however, despite the fact that it was written a long time ago, many of its sections covering various aspects of political, economic, ethno-social, and cultural development of Olbia are still of high scientific interest.

Л.М. Славин

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ ОЛЬВИИ В ДОГЕТСКУЮ ЭПОХУ ¹

Рассмотрены вопросы развития основных отраслей экономической жизни Ольвии в VI—I вв. до н. э. (в том числе ремесел, сельского хозяйства, торговли и денежного обращения).

Экономическая жизнь Ольвии VI—I вв. до н. э. характеризуется развитием различных отраслей производственной и хозяйственной деятельности.

Большого развития получили в Ольвии ремесла. Ряд ремесленных производств достиг здесь сравнительно высокого технического уровня.

Гончарство. С большой нагрузкой работало ольвийское гончарное производство. Здесь изготовлялась прежде всего простая столовая и кухонная посуда, необходимая для повседневного домашнего обихода. Часть такой посуды выпускалась с лощеной поверхностью. Наряду с этим изготовлялась высокосортная посуда, покрывавшаяся черным и красным лаком, или украшавшаяся росписью — орнаментальной (растения, узоры) или сюжетной. В Ольвии частично производилась глиняная тара, необходимая для дальних перевозок (амфоры), большие сосуды для хранения зерна и других сыпучих и жидких продуктовых запасов (пифосы), черепи-

ца, требовавшаяся в очень большом количестве для покрытия крыш, грузила для рыболовных сетей и пряслица для ткацких станков. Глины, необходимые гончарам для производственных целей, брались тут же близ Ольвии.

Металлообрабатывающее производство.

Широкое развитие получило в Ольвии металлообрабатывающее ремесло, в особенности кузнечное и литейное дело. Остатки металлообрабатывающего производства Ольвии к настоящему времени открыты уже в ряде пунктов древнего города. В 1906 г. Б.В. Фармаковский открыл остатки железоделательного производства в южной части Верхнего города. В 1927—1928 гг. остатки двух металлообрабатывающих мастерских открыты были на участке АГД, близ главной ольвийской улицы — одна к западу, другая — к востоку от нее. В 1948—1949 гг. открыты остатки металлообрабатывающего производства на том же участке, к востоку от улицы, метра в 60—70 от нее. В 1951—1952 гг. открыты остатки металлообрабатывающей мастерской позднего этапа существования улицы на территории цитадели.

¹ НАІА НАН України. — Ф. 12, № 359, с. 55—70.

Здесь выявлены были остатки горнов, здесь же находилась масса отходов производства — шлаков, кусков железа, меди и бронзы, бракованных изделий. Особенно много найдено было в Ольвии матриц-форм, преимущественно глиняных, для литья главным образом украшений различных типов, стрел, предметов обихода. Но, пожалуй, больше всего найдено было самих изделий металлообрабатывающего производства. Эта продукция свидетельствует о том, что основная масса железного, бронзового и медного инвентаря, необходимого в быту, для производства, основная масса украшений производилась на месте в Ольвии.

Ассортимент изделий металлообрабатывающего производства весьма разнообразен. Представление об этом ассортименте мы имеем по найденным в Ольвии предметам. К сожалению, в них не содержится целого ряда видов изделий, таких, как орудия земледельческого труда, орудия различных производств, которые, несмотря на раскопки остатков многих производств, пока все же неизвестны нам должным образом.

Отметим 7 групп находок: 1) орудия и средства производства — ножи, гвозди, иглы и др.; 2) вооружение — мечи, кинжалы, копья, дротики, наконечники стрел, шлемы; 3) предметы конского убранства; 4) посуда — сосуды обыкновенные и фигурные; 5) утварь — светильники, черпаки, ситечки; 6) украшения и предметы туалета — зеркала, фибулы, пряжки, браслеты, кольца, перстни, серьги, бусы, подвески для ожерелья и одежды, шпильки, стригили; 7) памятники искусства — фигурки.

Особенно замечательны художественные металлические изделия ольвийских мастеров. Зеркала, крестообразные бляхи и различные другие украшения для конской упряжи, металлические украшения для одежды и многие другие группы изделий, часто украшенные звериными изображениями в скифском стиле — все это свидетельствует о высоком мастерстве ольвийской гравировки.

О высоком техническом уровне ольвийского металлообрабатывающего производства свидетельствует и монетное дело Ольвии. Разнообразие иконографических типов, высокое совершенство резьбы в сочетании с большим вкусом, являются объективными показателями высокого уровня гравировного искусства Ольвии.

Где же брали ольвиополиты руду, металл? Наиболее близкими к Ольвии являются Криворожский и Донецкий бассейны, которые, судя по отдельным находкам в некоторых пунктах этих территорий, были известны и эксплуатировались в древности.

Вот одно из указаний в литературе, на которые мы опираемся при этом утверждении.

В труде Ю.И. Морозова «Заметка об ископаемых медных изделиях, найденных в Бахмутском и Славяно-сербском уездах», помещенном в трудах Харьковской комиссии по устройству XIII Археологического съезда в г. Екатеринославе, 1905, с. 578—579, читаем: «при работах по составлению пластовой карты Донецкого края, в осадках пермской формации Бахмутского уезда были открыты медные руды, о существовании которых, обнаружилось, вместе с тем, знали еще древние обитатели этой местности, пользовавшиеся этими рудами для выплавки меди. В 10 верстах от Бахмута, около Клиновских хуторов, найдены были отвалы древней разработки и плавни медных руд, куски которых, вместе с шлаками, древесным углем и черепками горшков открыты были разведочными рвами в отвалах...».

Другие указания содержатся у В.А. Городцова в его работе «Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии» (помещенной в трудах XIII Археологического съезда, т. 1, М., 1907, с. 245, 325), а также в труде Хмырова «Металлы в древней России», СПб, 1875, с. 12—15. Наряду с этим металлом, который мог бы быть назван местным, в Ольвию мог доставляться металл из других, более отдаленных мест: из Урала, Прикубанья, Кавказа, богатых месторождениями металлов, где установлено наличие древних рудников; может быть, из Трансильвании, а также, возможно, и из самой Греции на судах, пришедших за хлебом.

Другие ремесла. В Ольвии были также развиты и другие производства: винодельческое, деревообделочное, ткацкое, кожевенное.

Ольвийское ремесло интенсивно функционировало на всем протяжении существования города, обслуживая не столько потребности внутреннего, ольвийского рынка, сколько удовлетворяя большой спрос со стороны скифских племен.

Изучение городского строительства Ольвии свидетельствует о хорошей квалификации здешних архитекторов и строителей, об их умении сочетать прочность построек с их красивым архитектурным оформлением.

Отдельная глава посвящается устройству Ольвии как городского ансамбля — ее планировке, домостроительству, благоустройству. Особенно показательны в этом отношении каменные оборонительные сооружения — крепостные стены и башни Ольвии.

Для характеристики технического уровня строительного дела Ольвии следует еще упомянуть об изобретенных местными строителями специальных земляных фундаментах — слоевых субструкциях из перемежающихся прослоек зольных и глинистых, которые отличались

замечательной прочностью и прекрасно противостояли всяким оползневым явлениям.

Сельское хозяйство. Значительное место принадлежало сельскому хозяйству. К сожалению, об этой отрасли здешнего производства сохранилось очень мало источников. Правда, за последние годы археологи открывают в районах ольвийской периферии все больше и больше поселений, составлявших сельскохозяйственную округу Ольвии. Недавно начавшееся археологическое исследование этих городищ и поселений выявило здесь большие размеры зернового производства, рассчитанного, очевидно, главным образом, на экспорт. Десятки хорошо оборудованных зерновых ям большой вместимости на каждом поселении, находки на некоторых из них сельскохозяйственных орудий, остатки злаков — все это свидетельствует о том, что главнейшим занятием населения Побужья было земледелие. Кроме зернового производства, есть основания полагать развитие овощеводства и виноградарства.

Наряду с земледелием значительную роль здесь играло скотоводство. Письменные источники засвидетельствовали даже существование специальных пастушеских сел².

К сожалению, пока еще не накоплен необходимый материал для суждения о формах организации сельского хозяйства Ольвии.

Можно предполагать, что большие земельные угодия, как и большие стада, принадлежали богатым ольвиополитам-рабовладельцам. Земледелие и скотоводство обслуживалось окрестным скифским населением и рабами. Однако мы ничего пока не можем сказать о том, на каких условиях производилась обработка земельных угодий и обслуживание стад ольвиополитов. Можно также предполагать, что в наиболее значительных городищах ольвийской периферии проживали доверенные люди ольвийских землевладельцев и скотоводов, управлявших на месте их хозяйством. Эти доверенные лица могли состоять не только из греков, но и из скифов.

Рыболовство. Значительную роль в ольвийской экономике играло рыбное дело. Большие богатства рыбы в реках и лиманах (древние источники указывают на скумбрию, осетра, пеламиду и кефаль) уже рано должны были привлечь внимание ольвиополитов и скифского населения к этому промыслу. Рыба ловилась не только для продажи ее в Ольвии (где надписями засвидетельствовано даже наличие двух специальных рыбных рынков), но и для вывоза в те греческие города, с которыми Ольвия вела торговые отношения. Ряд греческих писателей, говоря о тор-

говле с Причерноморьем и Приазовьем, упоминает очень вкусную рыбу, привозимую отсюда наряду с дешевыми сортами, имевшими большой сбыт в широких слоях населения Греции. При раскопках Ольвии найдено довольно значительное количество бронзовых и медных рыболовных крючков, глиняные и каменные грузила для сетей, а также костяные и медные иглы, которыми вязались сети.

С рыболовством в Ольвии было связано рыбопереработочное дело; здесь производилась засолка и консервирование рыбы в специальных составах, что, во-первых, повышало ее вкусовые качества, а, во-вторых, обеспечивало хорошую сохранность при дальних перевозках. К сожалению, раскопки еще не установили объема и устройства рыбопереработочного производства в Ольвии.

Торговля. Торговля имела в экономике Ольвии первенствующее значение, благосостояние Ольвии зависело от того, в какой мере ей удавалось наладить торговые отношения со скифскими племенами. От этого также зависело направление и объем торговых отношений с греческими городами.

Торговля Ольвии имела в значительной мере посреднический характер. У скифских племен ольвийские купцы покупали зерно, скот, рыбу, шкуры и меха, лен и шерсть, мед и воск, а также рабов. Только незначительная часть всех этих товаров оставалась для продажи в самой Ольвии, для удовлетворения потребностей жителей города. Основная же масса скифских товаров шла для продажи в греческие города метрополии. В обмен на эти товары, ольвийские купцы привозили из греческих городов вина, масла, ткани, украшения, художественную посуду, предметы роскоши и памятники искусства. Лишь часть этого импорта продавалась в самой Ольвии, основная его масса направлялась для продажи зажиточным слоям скифских племен, в обмен на получавшиеся отсюда продовольствие, сырье, рабов.

Значение такой посреднической торговли в историческом процессе хорошо подмечено К. Марксом: «Торговля первых, пышно развившихся торговых городов и торговых народов, — писал Маркс, — как торговля чисто посредническая, основывалась на варварстве производящих народов, для которых они играли роль посредников»³.

Успешная и все более расширявшаяся торговля со скифскими племенами оказала большое влияние на рост ольвийского ремесла, значительная продукция, которого находила себе

² Прим. ред.: див., напр.: НО, № 34.

³ Маркс К., Капитал, т. III, ч. I, гл. 20, с. 231, Партиздат, 1935.

сбыт в весьма отдаленных районах Скифии и даже далеко за ее пределами. Это, прежде всего, относится к изделиям керамического и металлообрабатывающего производства, а также ювелирного искусства. Большим успехом пользовались в Скифии ольвийские бронзовые зеркала, предметы конского снаряжения из металлов, кости и кожи, — в особенности золотые и бронзовые бляшки с тисненными звериными изображениями, подобные же украшения для одежды, ожерелья и всякого рода подвески.

Изучение мест находок греческих и ольвийских товаров показывает, что они достигали таких далеких от Причерноморья районов, как Киевщина — на севере, Прикарпатье — на западе, Поволожье и Приуралье на востоке. Что касается последнего направления, то и Геродот свидетельствует о наличии сухопутного караванного пути, начинающегося от Ольвии и направлявшегося на далекий северо-восток (Herod., IV. 17—26). Изделия ольвийского ремесла находят в западных областях УССР и Венгрии, под Орском, Астраханью и в других пунктах юго-востока СССР.

Особенно интенсивно развивалась торговля Ольвии с населением Буго-Днепровского Причерноморья, Тясьминского бассейна, районами нынешней Кировоградской, Винницкой, Черкасской и других областей Украины.

Не встречая ни с чьей стороны какой-либо более или менее значительной конкуренции, ольвийско-скифские торговые отношения были доминирующими в хозяйственной жизни Скифии в VI, V и отчасти IV вв. до н. э. (архаическое и классическое время). Со временем торговля Ольвии со скифскими племенами стала ограничиваться боспорскими купцами, захватывавшими один за другим районы ольвийского сбыта. В начале эллинистического времени ольвийские купцы были уже почти полностью вытеснены из районов Левобережья Днепра. Успешная конкуренция Боспора привела к значительному сокращению ольвийской торговли, очень скоро отразившемуся на всем уровне жизни и благосостояния Ольвии.

Широко развивалась торговля Ольвии с греческими городами как в Европе, так и в Малой Азии, Египте и других районах, а также с городами-колониями Причерноморского побережья.

Монетные находки дали возможность уже В.В. Латышеву наметить список городов, чьи монеты были обнаружены в Ольвии, которые по этому признаку находились между собой в торговых отношениях: Амис, Амастрия, Афины, Истр, Колхида, Керкинитида, Коман, Каллатий, Локры, Одисс, Пантикапей, Палермо (Сицилия), Синопа, Фасос, Феодосия, Тира, Томы, Херсонес.

В настоящее время этот список может быть значительно пополнен.

Относительно эпиграфических документов здесь упоминается несколько десятков городов, несомненно, связанных с Ольвией торговыми отношениями: Апамия, Амастрия, Боспор, Византий, Гераклея Понтийская, Истр, Кизик, Косс, Каллатия, Милет, Мессембрия, Никомедия, Никел, Одисс, Прусса, Родос, Синопа, Тира, Томы, Тий, Тенедос, Херсонес.

Уже из этих перечней следует, что сношения с городами Черного моря и Пропонтиды были наиболее оживленными. Сношения с городами Эгейского моря были более оживленными в догетскую, менее оживленными в послегетскую эпоху.

На разных этапах Ольвия торговала то с одними, то с другими городами. На это влияли историческая обстановка, конъюнктура рынка, состояние цен и целый ряд других обстоятельств.

В VI в. до н. э. Ольвия была связана оживленными торговыми отношениями со своей метрополией — Милетом и с другими малоазийскими городами, с Навкратисом — в Египте, с Коринфом — в Европе. Оливковое масло, ткани, ковры; ювелирные изделия, украшения и другие товары Ольвия получает из Милета и Навкратиса, художественную посуду — из Милета, Самоса, Коринфа, Навкратиса, Афин и других торгово-ремесленных центров.

Со временем Афины, оттеснив своих конкурентов, заняли доминирующее место в торговых отношениях с Ольвией. Это продолжалось в V и IV вв. до н. э. Ольвия получала из Афин оливковое масло, художественную посуду, памятники искусства и многое другое, в чем она нуждалась как для своего внутреннего, так и для внешнего, скифского, рынка. Ольвия поставляла в Афины продовольственные и сырьевые товары, а также рабов из Скифии. Все это было достигнуто не без значительных усилий со стороны Афин, которые после потери египетского хлебного рынка всячески укрепляли свои отношения с городами Черноморского побережья: как известно, Перикл предпринял морскую экспедицию в Понт, целый ряд значительных торговых городов Понта был вовлечен в афинский морской союз. Чернофигурные, краснофигурные, чернолаковые и другие вазы аттического производства, изделия ювелирного дела и другие группы афинского импорта, находимые в большом количестве в Ольвии и в прилегающих к ней областях Скифии, являются весьма убедительным показателем значительных размеров ольвийско-афинских торговых отношений.

Ольвия ведет в это же время торговлю с Фасосом и некоторыми городами Причерноморского побережья, но ее размеры не идут ни в какое сравнение с торговлей с Афинами.

Недостаточная изученность греко-ольвийской торговли в эллинистическое время не дает возможности установить, в какой мере сокращение ольвийско-скифских торговых отношений отразилось на сокращении торговли Ольвии с греческими городами. Афины продолжают сохранять свои старые торговые отношения и в III, и отчасти во II вв. до н. э. Но наряду с Афинами значительное место в этой торговле занимают Родос, Фасос, Синопа, Александрия, Самос и другие новые торговые и ремесленные центры эллинистической эпохи. Вина привозились из Родоса, Фасоса, Коса, Пароса, Самоса, Синопы, Гераклеи, Афин; масло — из Фасоса, Коса, Самоса, Синопы, Афин; художественная посуда — из Александрии, Самоса и Афин; ткани и ковры — из Александрии и Афин.

Значительное место в торговле Ольвии занимали города Северного и Западного Причерноморья, в особенности Херсонес, Пантикапей, Тира и др.

Монетное дело. О большом значении торговли для Ольвии, о жизненно важной роли торговой деятельности для ее граждан свидетельствуют также найденные в Ольвии надписи и монеты. Надписи сохранили следы специального торгового законодательства. Законы эти регулировали вопросы, касавшиеся ввоза и вывоза товаров, уплаты пошлин и других сторон торговой деятельности.

Очень широкое развитие получило в Ольвии монетное обращение.

Изучение монет Ольвии показывает, что она была одним из древнейших мест чеканки монет на побережье Черного моря. Свою монету Ольвия начала чеканить уже в VI в. до н. э., задолго до многих других городов, основанных в то же время, что и Ольвия.

Только в Синопе и Пантикапее чеканка монет началась одновременно с Ольвией. До самых последних этапов существования города Ольвия на протяжении почти 900 лет непрерывно чеканила свою монету.

Много заботы проявляли ольвиополиты по регулированию обращения на ольвийском рынке иностранных денег и соотношения курсов стоимости своих и иностранных валют.

Особенно интересным в этом отношении является ольвийский закон начала IV века до н. э., устанавливающий правила ввоза в Ольвию и вывоза из нее золотых и серебряных денег, а также условия их обращения на ольвийском рынке (IPE II, № 24). Целью этого интересного документа было обеспечить интересы Ольвии и ее граждан, оградить ольвийские рыночные цены от колебания курса других иноземных валют.

Городское животноводство. В общем балансе хозяйственной деятельности Ольвии некоторое, весьма подсобное значение имело домашнее стадо, обеспечивавшее частично потребности жителей самого города в мясной и молочной пище.

По древним кухонным отбросам, добытым раскопками 1935—1947 гг., мы имеем возможность судить в общих чертах о составе домашнего стада жителей Ольвии. На первом месте стоит мелкий рогатый скот — коза, овца, составляющие почти половину (46,8 %) всего стада домашних животных. За козами и овцами следует корова, занимавшая 23,5 % стада. Дальше идут собака (11,1 %) и тягловая сила — лошадь и мул (10,8 %). Домашняя свинья играла сравнительно незначительную роль — 5,9 % стада.

Остеологические остатки содержат вместе с тем и кости диких животных, пойманных на охоте. Сюда относится олень благородный, заяц, кабан дикий и другие. Наряду со спортивным значением, охота, конечно, играла и некоторую подсобную хозяйственную роль.

Таковы основные отрасли производственной и хозяйственной деятельности ольвиополитов.

По аналогии с другими рабовладельческими городами того же времени можно предполагать широкое применение рабской силы во всех отраслях ремесленного производства в Ольвии. Рабов здесь было много, это известно из декрета в честь Протогена (IPE II, № 32), из сообщения Макробия (Macr. Sat. I, 11, 33) и других источников. Рабы широко были использованы и в домашнем хозяйстве, в частности, в качестве прислуги, конюхов и т. д. Наконец, значительная часть ольвийских рабов была занята в городском строительстве; рост города, застройка его новыми жилыми и общественными зданиями, мощение улиц и площадей, прокладка водопроводных и водоотводных каналов, сооружение крепостных стен и башен — все это требовало очень большого количества рабочих рук.

Характер хозяйственной жизни. Коснемся в заключение вопроса о характере хозяйственной жизни Ольвии. Как известно, рабовладельческое хозяйство было в значительной мере натуральным. Потребности сельского населения удовлетворялись продукцией собственного производства. Лишь господствующий класс, зажиточные люди обращались на рынок за покупкой товаров, орудий, украшений, памятников искусства, которые они не производили. Потребности же городского населения удовлетворялись главным образом рыночными товарами. В связи с этим товарные отношения, как и обслуживавшее их денежное хозяйство, играли здесь весьма значительную роль.

Для античного рабовладельческого хозяйства, особенно в период его расцвета, характерно развитие ремесленного производства. Различные источники свидетельствуют о разнообразии ремесленных специальностей. Хозяевами ремесленных мастерских были или богатые рабовладельцы, или вольноотпущенники, находившиеся на положении клиентов у рабовладельцев.

ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ОЛЬВІЇ В ДОГЕТСЬКУ ЕПОХУ

Підготовлений до друку рукопис — це один із розділів неопублікованої монографії «Ольвія. Нариси її історії та культури». У розділі висвітлено важливі питання розвитку основних галузей виробничої та господарчої діяльності ольвіополітів протягом VI—I ст. до н. е., зокрема різноманітних ремесел (у тому числі проблему їх сировинного забезпечення), промислів і сільського господарства. Автор дійшов висновку, що головними заняттями населення Ольвійської держави були землеробство (насамперед ведення зернового господарства) та тваринництво. Встановлено значну роль в економіці Ольвії рибальства та рибопереробки. Наголошено на масштабному розвитку торгівлі, що, на думку автора, мала переважно посередницький характер, і налагодженому грошовому обігу. Встановлено безпосередній зв'язок між рівнем добробуту Ольвії у різні періоди зазначеного часу та характером і обсягом її торговельних відносин із сусідніми племенами.

L.M. Slavin

ECONOMIC LIFE OF OLBIA IN PRE-GETAIC EPOCH

Edited typescript is one of the sections of an unpublished monograph «Olbia. Studies of its History and Culture». It deals with important issues of development of productive and household activities of Olbians in 6th-1st cc. BC, for instance, with development of various crafts, as well as with the problem of their raw materials supply, handicraft industries and agriculture. It is concluded here that the main occupation of the population of the Olbian state was farming, primarily grain growing, and at a lesser extent the cattle breeding. It is also ascertained that fishery and fish processing played a significant role in Olbian economy. In addition, the emphasis is made on the wide development of trade, which was to a great extent intermediary in nature, and on introduction of money circulation. Finally, in the typescript a direct link is made between the level of prosperity of Olbia in various periods under the study and the nature and volume of its trade relations with surrounding tribes.

А.С. Русяєва

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ ОЛЬВІЇ У ПРАЦЯХ Л.М. СЛАВІНА

Статтю присвячено загальному огляду головних питань з історії Ольвії, які вивчав Л.М. Славін, у контексті минулих і сучасних досліджень.

Сторіччя від дня народження Лазаря Мойсейовича Славина — видатного археолога-класика, вченого і педагога, засновника школи античної археології в Україні, невтомного дослідника Ольвії — відзначаємо уже в той час, коли відбулися істотні зміни в державі та ідеології, а відтак, і у ставленні до деяких історичних процесів далекого минулого. Крім того, за понад 35 років від того часу, як учений пішов із життя, було відкрито чимало нових пам'яток, опубліковано сотні наукових праць, висунуто численні нові концепції та гіпотези стосовно історичного розвитку як античних держав Північного Причорномо-

р'я у цілому, так і Ольвійського поліса зокрема. Проте, попри всі політичні зміни, новітні досягнення і конкретні розробки окремих проблем, в античній археології та історії залишилися майже незмінними (або лише доповненими новими джерелами та їх інтерпретаціями) основні погляди Л.М. Славина на питання історичного і культурного розвитку Ольвії, дослідженню якої він присвятив усе своє життя.

При цьому слід зазначити, що посади, які обіймав Л.М. Славін, зважаючи на надзвичайно серйозне ставлення вченого до виконання своїх обов'язків, — директор Інституту археології і його заступник, незмінний завідувач скіфо-античного, а згодом античного сектору, ке-

рівник Ольвійської експедиції, Ольвійського археологічного заповідника і кафедри археології та музеєзнавства в Київському університеті, а також різних громадських товариств — забирали багато часу, відволікали від наукової праці. До того ж, значну частину його наукових праць присвячено численним археологічним відкриттям в Ольвії та її сільській окрузі, узагальнюючим нарисам з історії, економіки і культури цього поліса, путівникам по Ольвії тощо.

Найважливішою із науково-теоретичних розробок Л.М. Славіна є загальноісторична періодизація Ольвії (Славин 1959, с. 86—107). Незважаючи на те, що з часу її публікації минуло майже півстоліття, а також на критичне ставлення деяких сучасних ольвіознавців, які, звісно, оперують значно більшою кількістю різноманітних джерел і нових методичних підходів, вона все ще заслуговує на увагу і докладний розгляд у контексті як попередніх, так і пізніших періодизацій. Найвідоміший із дослідників політичної історії Ольвійського поліса Ю.Г. Виноградов справедливо зауважив, що Л.М. Славин першим спробував обґрунтувати принципи створення періодизації і вважав «доцільним розділити історію Ольвії на ряд періодів, що якісно відрізняються один від одного насамперед за ознаками економічного розвитку, соціально-політичного життя, історичної долі» (Славин 1959, с. 90). Йому також належить першість у застосуванні під час створення хронологічної шкали комплексної методики розробки джерел і виділенні 5 періодів ольвійської історії, кожен із яких було докладно схарактеризовано. Періодизація Л.М. Славіна набагато досконаліша за попередні, хоча і вона не позбавлена недоліків (Виноградов 1989, с. 21—22). На думку Ю.Г. Виноградова, «автор, безперечно, враховував фактори політичної історії, але все ж таки базувався переважно на даних археології, причому не завжди правильно датованих та інтерпретованих» (Виноградов 1989, с. 22). Проте у своїх критичних зауваженнях він не звернув уваги на той факт, що від часу створення періодизації Л.М. Славіна до його власної періодизації Ольвійського поліса, розробленої виключно за фактами політичної історії VI—I ст. до н. е., минуло 30 років. Зрозуміло, що за цей час було проведено масштабні археологічні дослідження в місті й на хорі, переглянуто дати епіграфічних пам'яток, висунуто нові гіпотези щодо політичного устрою Ольвії, опубліковано нові хронологічні схеми тощо. Крім того, Ю.Г. Виноградов проігнорував і те, що Л.М. Славин, на відміну від нього, був професійним археологом, і якраз масив археологічних джерел дав йому

зможу з'ясувати основні питання економічного і соціального розвитку Ольвії протягом усього періоду її існування.

Маючи на меті стисло проаналізувати періодизацію Л.М. Славіна, зауважимо, що саме йому належить ініціатива її розробки наприкінці 50-х рр. XX ст. — уперше після публікації періодизації його вчителя Б.В. Фармаковського (Фармаковський 1926, с. 152). Можливо, стимулом до власного дослідження став нарис В.Ф. Гайдукевича про історію і культуру античних міст Північного Причорномор'я, позбавлений хронологічної деталізації, з наведенням лише узагальненої їх характеристики з посиланням на відомі дати найважливіших подій, зокрема й Ольвії (Гайдукевич 1955, с. 23—147). До того ж, своєрідною преамбулою до створення Л.М. Славиним періодизації могли бути його численні публікації про власні археологічні розкопки на ольвійському городищі та підсумкові результати нових відкриттів як у місті, так і в його сільській окрузі (див. список публікацій Л.М. Славіна: Мир Ольвии 1996, № 1—49, с. 12—14), а також спеціальні нариси та окремі статті, присвячені еллінській колонізації Північного Причорномор'я, Ольвії в еллінській і римській періоди та в VI—IV ст. до н. е. (Славин 1957, с. 243—247; 1957а, с. 247—270; 1958, с. 276—297).

На тлі попередніх досліджень хронологія і періодизація Л.М. Славіна історичного розвитку Ольвії виглядають значно достовірнішими і конкретнішими. Так, перший дослідник Ольвії О.С. Уваров виділив у її історії, переважно на основі даних з античної літературної традиції та знахідок монет (у середині XIX ст. ще було обмаль інших джерел про це місто), лише три великі періоди: грецький (655—54 рр. до н. е. — від заснування Ольвії до нашестя Бурбесті — царя гетів); скіфо-грецький (54 р. до н. е. — 196 р. н. е. — від розорення Ольвії гетами до підкорення Риму); римський (196—235 рр. н. е. — під владою римських імператорів) (Уваров 1851, с. 71).

Трохи пізніше В.В. Латишев, критикуючи згадану періодизацію, зауважив, що в історії Ольвії є лише одна подія, що ділить її на два періоди, а саме — гетське розорення міста близько середини I ст. до н. е. (Латишев 1887, с. 37). В.В. Латишев запропонував власну схему історичного розвитку Ольвії, хронологічно і тематично поділивши догетський час на чотири періоди: розквіту (645—331 рр. до н. е. — від заснування Ольвії до облоги Зопіріоном), у якому виділено два етапи: 645 р. — кінець V ст. і перша — третя чверті IV ст. до н. е.; занепаду (331—60 рр. I ст. до н. е. — від облоги міста

Ольвія 1929 р. Група учасників експедиції. Сидять (зліва направо): Г.Д. Штейнванд, Є.Г. Оксман, А.Г. Крисіна, Т.І. Фармаковська, Т.М. Девель, Г.П. Крисін, І.І. Мещанінов, С.С. Дложевський, Ф.Т. Камінський, М.Ф. Болтенко, В.О. Пора-Леонівич. Стоять (перший ряд): Джафар-Заде, Н.Н. Крисіна, Кузнецов, Г.П. Цветасв, Е. Михайловська, Н.Л. Кордиш, Т.І. Милова, В.А. Головкіна, О.І. Леві, Н. Митрофанова, невідома, М.П. Вауліна, Л.Д. Дмитров, О.А. Полтавцева, М. Сашевська, Е.О. Прушевська, Віркава. Стоять (верхній ряд): О.М. Карасьов, невідомий, Л.М. Славін, невідомий, П.М. Шульц, А.С. Юнович, А.П. Манцевич, Теохаріді, Т.М. Мовчанівський, Марков, Безвингліньський, В. Ногаєва, М.Г. Гафферберг

Зопіріоном до розорення гетами), в якому теж визначено два етапи: 331 р. — початок II ст. і панування скіфських царів; греко-скіфський (I—II ст. н. е. — від відродження Ольвії до підкорення Риму); римський (196—235 рр. н. е. — Ольвія під владою Римської імперії).

Л.М. Славін відзначив низку позитивних якостей періодизації В.В. Латишева, однак не сприйняв розподілу історії Ольвії на два великих періоди і виокремлення певних коротких хронологічних відрізків, особливо щодо кризи і занепаду в III ст. до н. е. та перебільшення значення римського панування над містом, що не узгоджувалося з археологічними джерелами (Славін 1959, с. 87—88).

На думку Л.М. Славіна, широко аргументованого спеціального викладу історичної періодизації Ольвії не залишив і її найвидатніший дослідник Б.В. Фармаковський, але заслуговує на увагу створена ним таблиця стратиграфії культурних шарів городища, в якій наведено головні епохи та їх приблизне датування (Фармаковський 1926, с. 143—152). Ця хронологічна схема ґрунтувалася переважно на археологічних дослідженнях різних районів Ольвії, на основі результатів яких автором було виділено 12 куль-

турних шарів, датування яких визначалося за імпортованими керамічними виробами, що надходили сюди з різних античних центрів виробництва. Саме такий неординарний підхід із урахуванням античної історії та різних ознак політики і внутрішнього життя Ольвії дав змогу Б.В. Фармаковському виділити 5 нерівнозначних епох в історичному розвитку міста, які, з одного боку, характеризували основні напрямки його зовнішньої торгівлі, а з іншого — взаємовідносини з варварами і римлянами: іонійську (друга третина VII — перша третина VI ст. до н. е.); афінську (друга третина VI—IV ст. до н. е.); елліністичну (початок III — друга третина II ст. до н. е.); греко-варварську (остання третина II—I ст. до н. е.); римську (початок I — друга третина IV ст. н. е.) (Фармаковський 1926, с. 152).

При цьому Б.В. Фармаковський керувався не датами історичних подій, зокрема свідченням Євсевія про заснування Борисфена (його в той час ототожнювали з Ольвією), не добре відомими фактами про облогу міста Зопіріоном, гетський розгром і підкорення Риму, яким важливого значення надавав В.В. Латишев, а переважно хронологією кераміки¹. Швидше за все, лише греко-варварську епоху Б.В. Фармаковський

виділив на підставі значного зменшення імпорту й збідніння культурних шарів цього часу, а також на основі ольвійських монет із зображеннями скіфських царів Скілура і Фарзоя ².

У радянські часи вперше загальну періодизацію історії і культури античних міст Північного Причорномор'я створив В.Д. Блаватський, який стверджував, що історичний процес у цьому регіоні відбувався інакше, ніж у полісах метрополії, а відтак, слід відмовитися від застосування в археологічній практиці поділу на архаїчний, класичний, елліністичний і римський періоди розвитку ³ (Блаватский 1950, с. 30 сл.). У результаті дослідник виділив три головні епохи: виникнення та існування емпоріїв, заснування міст (VII — середина V ст. до н. е.); розквіт міст на першому етапі й погіршення їх становища

на другому (друга половина V — I ст. до н. е.); сарматську епоху з порівняно незначною сарматизацією на першому етапі (I ст. до н. е. — II ст. н. е.) і найбільшою сарматизацією античних міст на другому (III—IV ст. н. е.). Незважаючи на те, що ця періодизація ґрунтувалася переважно на матеріалах Боспору Кімерійського і взаємовідносинах із сусідніми племенами, Л.М. Славін вважав, що вона допомагає зрозуміти і місце Ольвії в історичному розвитку всього понтійського регіону (Славин 1959, с. 89). Разом з цим він резонно зауважив: «Однак незважаючи на численні спільні риси, що лежали в основі історичного процесу Північного Причорномор'я, життя проходило неоднаково в різних містах. Навіть одні й ті ж соціально-економічні процеси відбувалися в одних містах раніше, в інших — пізніше. Це пояснюється різними умовами життя кожного міста, етнічним складом його оточення і т. д. Тому періодизацію Ольвії необхідно розробити з урахуванням конкретних умов її власного історичного розвитку» (Славин 1959, с. 89).

На відміну від усіх попередніх дослідників Ольвії, які зосереджували головну увагу на історії міста, використовуючи лише писемні та нумізматичні джерела (О.С. Уваров, В.В. Латишев), або ж на керамічному імпорті й культурних шарах (Б.В. Фармаковський), Л.М. Славін уперше обґрунтував основні принципи створення історичної періодизації, виділені періоди якої мають відрізнятися один від одного насамперед за ознаками економічного розвитку, соціально-політичного життя та історичної долі. Л.М. Славін порушив питання про Ольвійську державу та політичну і економічну взаємозалежність міста і хори, рішуче відмовившись від запропонованого В.В. Латишевим розподілу її історії на догетський і післягетський періоди, оскільки кожен із них містить безліч різноманітних економічних, історичних, етнічних і культурних явищ, об'єднати які в одну епоху неможливо (Славин 1959, с. 90).

Отже, на основі комплексного вивчення різноманітних матеріалів, зокрема й нових археологічних відкриттів, Л.М. Славін самостійно визначив основні періоди історичного розвитку Ольвії:

1) грецька колонізація Нижнього Побужжя і заснування Ольвії (середина VII — кінець VI ст. до н. е.);

2) процвітання Ольвії (початок V — кінець III ст. до н. е.);

3) криза й підкорення Ольвії скіфською державою в Криму (початок II ст. до н. е. — початок I ст. н. е.);

4) піднесення Ольвії і її відносин з Римською імперією (початок I — середина III ст. н. е.);

¹ Цікаво, що саме Б.В. Фармаковський за найдавнішими керамічними виробами з Березані впевнено датував появу греків у Північному Причорномор'ї другою третиною VII ст. до н. е., що тією чи іншою мірою узгоджується з новітніми дослідженнями східно-грецької кераміки не лише з цієї апоїкї, а й городищ Українського Лісостепу, хоча поки що точне її датування остаточно не з'ясовано. Разом із тим, за найпізнішими археологічними джерелами, дослідник першим запропонував і нову дату занепаду Ольвії — другу третину IV ст. н. е., що в цілому теж відповідає сучасним поглядам.

² Лише у 70-х рр. XX ст. було доведено, що Фарзой, на відміну від Скілура, належав до сарматських царів другої половини I ст. н. е. (див.: Карышковский 1988, с. 108 сл.).

³ Всупереч такій пропозиції В.Д. Блаватського, цю хронологічну термінологію часто застосовують у сучасному антикознавстві. До речі, критикуючи всі періодизації, С.Д. Крижицький, В.В. Крапівіна, Н.О. Лейпунська хоч і зауважили у спільній статті, що загальноприйнята періодизація з поділом на архаїчний, класичний, елліністичний та римський періоди не відповідає ані історичному, ані хронологічному змісту тих чи інших етапів історичного розвитку Ольвії, проте у підсумку разом із конкретними хронологічними відрізками навели і ці визначення (пор.: Крижицький, Крапівіна, Лейпунська 1994, с. 18, 40; Крыжицкий, Лейпунская 1999, с. 35 сл.). Слід зауважити, що одночасно зі статтею Л.М. Славіна у тій же збірці наукових праць було опубліковано нову, вже більш диференційовану періодизацію В.Д. Блаватського історичного розвитку античних держав у Північному Причорномор'ї, зокрема й Ольвії як їх складової (Блаватский 1959, с. 7—39). Автор виділив у їх розвитку 6 хронологічних періодів: емпоріальний (друга половина VII — початок VI ст. до н. е.); полісний (друга чверть VI — перша чверть IV ст. до н. е.); протоеллінізму (друга чверть — кінець IV ст. до н. е.); еллінізму (кінець IV — перша половина I ст. до н. е.); сарматизації (середина I ст. до н. е. — середина III ст. н. е.); готсько-гуннських нашестів (друга половина III — остання чверть IV ст. н. е.). Проте деякі із запропонованих В.Д. Блаватським визначень періодів до цього часу залишаються предметом дискусій антикознавців, особливо щодо емпоріїв і протоеллінізму, дефініції яких не мають однозначної інтерпретації.

5) занепад Ольвії (середина III ст.) і припинення її існування (кінець IV ст.) (Славин 1959, с. 90—107).

У згаданій статті вчений стисло виклав найважливіші явища і події, на основі яких виділив той чи інший період, розглянувши питання, що стосувалися майже всіх сфер економічного, соціально-політичного і культурного життя, взаємо-відносин із античними містами та іноетнічним оточенням (Славин 1959, с. 90).

Отже, розглянемо основні положення, історичні події та окремі дати періодизації Л.М. Славина, що не зазнали значних змін і на сучасному рівні наших знань про Ольвію або й досі дискутуються. Перший період історії Ольвії в усіх історичних періодизаціях починається з мілет-ської колонізації Нижнього Побужжя і заснування найранішого на Північному Понті Березанського поселення (пор.: Wąsowicz 1975, р. 30—39; Рубан 1975, с. 130; 1988, с. 7; Виноградов 1989, с. 24; Русяєва, 1990, с. 6; Крижицький, Крапівіна, Лейпунська 1994, с. 40; Крыжицкий, Лейпунская 1999, с. 37), яке, безсумнівно, відіграло важливу роль у подальшому освоєнні греками цього регіону. Саме звідси в другій половині VII ст. до н. е. на порівняно далекі відстані, зокрема до поселень Немирів, Жаботин та ін., поширювався грецький посуд (Славин 1959, с. 91).

Л.М. Славин слушно не погодився зі своїми попередниками, зокрема О.С. Уваровим, В.В. Лагишевим та Б.В. Фармаковським, щодо заснування Ольвії у середині VII ст. до н. е. Питання про знайдені тут окремі уламки посуду, датовані другою половиною зазначеного століття, на його погляд, розв'язується «дуже просто: звичайна річ, що серед майна перших колоністів, що переселилися з Мілета та інших грецьких центрів в Ольвію, був не лише сучасний їм, а й дещо раніший («старовинний») посуд, який слугував, можливо, з культурною і декоративною метою. Масовий передусім керамічний матеріал, який залягав певним шаром безпосередньо на рівні материка, датується початком VI ст. до н. е., у будь-якому разі — не пізніше його другої чверті. Більшість дослідників і визнає цю дату за час заснування Ольвії» (Славин 1959, с. 92). Цієї дати вчений дотримувался і в інших своїх працях, хоча тоді під час розкопок на території міста різними дослідниками було виявлено надзвичайно мало археологічних джерел, зокрема добре датованої кераміки першої половини VI ст. до н. е.⁴

Слідом за іншими вченими Л.М. Славин спочатку вважав, що Ольвія, як і Березанське поселення⁵, була емпорієм, який досить швидко перетворився на місто і наприкінці VI ст. почав інтенсивно розбудовуватися. Протягом цього століття було закладено досить потужну базу економічного життя, основою якого була торгів-

ля, насамперед хлібом, а також мирні відносини з оточуючим Ольвію корінним населенням, яке здебільшого проживало на поселеннях і поповнювалося за рахунок вихідців зі степових і лісостепових районів, а також, можливо, Фракії⁶ (Славин 1959, с. 92—94). Успіх грецької колонізації Північно-Західного Причорномор'я Л.М. Славин пояснював зацікавленням торгівлею із греками панівних прошарків місцевого населення. Однак, певно, після гострої критики В.В. Лапіним емпоріального характеру колонізації (Лапін 1963, с. 2—13; 1966, с. 60—148) вчений відмовився від дефініції «емпорій», хоча й надалі надавав великого значення торгівлі, що відіграла в економіці Ольвії, що за перші 100 років свого існування перетворилася на велике місто, надзвичайно важливу роль (Славин 1967, с. 6—7; Славин 1971, с. 284).

Другий період Л.М. Славин розподіляв на два етапи, перший з яких (початок V — середина IV ст. до н. е.) характеризувався всебічним розвитком економічної діяльності (зокрема підвищенням рівня місцевого ремісничого виробництва, що мало в той час яскраво виражений товарний характер); інтенсивним міським і оборонним будівництвом, широким заселенням ольвійської хори і прилеглих до неї районів, організацією аграрного господарства, значним розвитком торговельних відносин із грецькими містами, серед яких найголовнішим після експедиції Перікла в Понт були Афіни. Проте найбільшого розвитку торгівля досягла з численними племенами, зокрема й тими, що мешкали в найвіддаленіших регіонах знаного греками світу (на заході — Прикарпаття, на півночі — Київщина, на сході — Поволжя і Приуралля). В цей час завершилось формування полісного устрою дер-

⁴ Незважаючи на те, що хронологічний діапазон заснування Ольвії у наукових працях багатьох учених навіть останньої третини XX ст. коливається від межі VII—VI або початку VI до другої половини VI ст. до н. е., все ж таки переважна більшість науковців вважає більш імовірною датою другу чверть цього століття (див.: Русяєва 1998, с. 161—164). Останнім часом, на основі значного поповнення найранішої кераміки з розкопок Ольвії, знову запропоновано дещо різні дати: початок і друга чверть VI ст. (пор.: Ильина 2004, с. 75—83; Буйских 2005, с. 153—164, з літ.).

⁵ Щодо Березанського поселення як емпорія, емпорія-поліса або поліса висунуто чимало гіпотез і суджень, проте однастайності з цього приводу у сучасних дослідників також немає (див.: Буйских 2005, с. 147—153, 164).

⁶ Тією чи іншою мірою такі погляди щодо етнічного складу населення в сільській окрузі Ольвії Л.М. Славин висвітлював ще в попередніх працях (пор.: Славин 1954, с. 165 сл.; 1957, с. 243 сл.). До речі, у цьому плані вченого підтримують і деякі сучасні дослідники (пор.: Марченко 2005, с. 48 сл.).

жавного життя, основи якого, певно, було закладено ще у VI ст. до н. е. (Славін 1959, с. 94—96).

Облога міста в 331 р. до н. е. полководцем Олександра Македонського Зопіріоном стала, на думку Л.М. Славина, одним із поворотних моментів для визначення початку другого етапу, що завершився наприкінці III ст. У той час відбулося багато подій, внаслідок яких Ольвія зазнала тимчасових труднощів і в економічній діяльності, спричинених серйозною торговельною конкуренцією з боку Боспору, який поступово витісняв ольвійські товари з районів Лівобережжя. Деякі зміни відбулися і в торгівлі з грецькими державами Середземномор'я і Причорномор'я, що позначилося на грошовій справі (Славін 1959, с. 96—99). Загалом же Ольвія у період свого розквіту набула великої сили і значення в регіоні з притаманними для неї класичними формами державного устрою, грецькими складом населення, способом життя і розвитком культури. При цьому вплив місцевого оточення не був визначальним.

Третій період був одним із найскладніших в історії Ольвії: затяжна криза, що з кінця III ст. охопила всі галузі економіки (торгівлю, сільське господарство і ремесла, грошову справу, міське будівництво), а також державне життя і культуру, однак основою її державного життя продовжувала залишатися полісна система. Незважаючи на те, що ольвіополіти сплачували скіфським і сарматським царькам данину, підносили дорогоцінні дарунки, ті все одно час від часу грабували місто й поселення. Врешті-решт Ольвія змушена була підкоритися Скіфському царству в Криму, але вже ніщо не змогло вберегти її від спустошення гетами близько середини I ст. до н. е. Поступове відновлення торгівлі в Ольвії почалось у другій половині цього століття, зокрема за датованими О.М. Зографом (Зограф 1951, с. 137—139) новими випусками монет⁷ (Славін 1959, с. 99—103).

У межах четвертого періоду (початок I — середина III ст.) в Ольвії, яка хоч і займала вже значно меншу територію, ніж у попередні періоди, настав час піднесення всіх галузей економіки. Особливо велику роль почали відігравати землеробство і скотарство, торговельні зв'язки зі скіфськими, сарматськими, фракійськими та

іншими племенами з одного боку, грецькими та римськими областями Малої Азії, Середземномор'я і Причорномор'я — з іншого. Так само існував полісний устрій, який проте значною мірою ускладнився рисами аристократизації панівної землевласницької верхівки, представники якої хизувалися своїм походженням від засновників міста перед римськими імператорами (Славін 1959, 103—105). Саме в той період до складу населення Ольвії влилася значна кількість скіфів, сарматів, фракійців, заможна і найбільш еллінізована частина яких управляла тут на рівних правах із греками, що відбулося на багатьох сферах життя, передусім культурі й побуті. Л.М. Славін допускав повторне короткочасне підкорення Ольвії кримськими скіфами та їх постійні набіги, що спонукало ольвіополітів близько середини II ст. звернутися за допомогою до Риму, який направив сюди свій гарнізон. Проте вчений не погоджувався з дослідниками, які пояснювали піднесення Ольвії лише зміцненням ольвійсько-римських відносин. Усупереч В.В. Латишеву, Л.М. Славін також ігнорував факт входження міста до складу римської провінції Нижня Мезія, хоча слушно зазначав про незначний римський вплив на культуру і побут ольвіополітів порівняно з Херсонесом Таврійським, Тірою та деякими іншими містами (Славін 1959, с. 105).

Останній період в історії Ольвії (середина III — кінець IV ст.) характеризується занепадом державної діяльності, культури та економіки, насамперед торгівлі й ремесла, значним скороченням міського будівництва. «Будівлі, які споруджувалися тут наприкінці III і в IV ст., не йдуть у жодне порівняння з будівництвом минулого часу: на них лежить відбиток збідніння населення, втрати грецьких традицій в галузі будівельної справи, планування, благоустрою, міцності споруд, їх обладнання» (Славін 1959, с. 106). Згасання життя в Ольвії і на території її хори було зумовлене, з одного боку, нашествиями готів близько середини III ст., а з іншого — війнами племен Північного Причорномор'я із Римом, адже її занепад перебував у загальному плінні подій того часу, що привели до падіння всієї рабовласницької системи античного світу (Славін 1959, с. 107).

У наступних своїх працях Л.М. Славін у цілому дотримувався висунутих у зазначеній періодизації положень, зокрема відносно головних чинників грецької колонізації Нижнього Побужжя, взаємовідносин Ольвії зі скіфськими та сарматськими племенами, значного розвитку сільського господарства та ремесел, торгових зв'язків із античними містами Середземномор'я та Причорномор'я, етнічного складу населення тощо (Славін 1959а, с. 83—84; 1960, с. 53—59; 1967, с. 5—13; Славін 1971, с. 278—285; Кри-

⁷ Зрозуміло, що Л.М. Славін цілковито довіряв О.М. Зографу — визнаному авторитету у сфері дослідження античних монет. Сучасні нумізмати передатували пізньоелліністичні монети, припускаючи, що Ольвія відновила своє карбування близько середини I ст. до н. е. (пор.: Карышковский 1988, с. 108 сл.; Анохин В.А. 1989, с. 58 сл.), що, однак, не узгоджується з внутрішньо- і зовнішньополітичною ситуацією та полісними традиціями державного ладу і духовної культури.

жицький, Славін 1977, с. 187—197, 218—221). Утім з появою нових джерел і концепцій інших вчених, у тому числі й гостродискусійних (наприклад, щодо емпоріальної стадії колонізації або теорії її двостороннього розвитку (див. детальніше: Лапин 1966, с. 5—34)), певною мірою змінювалися і погляди Л.М. Славіна. Напевно, не варто в цій статті їх деталізувати або критично оцінювати, але ще раз наголосимо, що протягом кількох десятиліть славінська історична періодизація Ольвії з урахуванням численних факторів, з-поміж яких головну увагу було приділено економічному та соціально-політичному розвитку поліса, залишалася єдиною.

Взагалі в дослідженні як окремих археологічних культур і проблем, так і державних утворень найбільше значення, як правило, надається визначенню хронологічних періодів або етапів. На сьогодні Ольвійський поліс за кількістю авторських історичних періодизацій посідає перше місце серед усіх інших північнопонтійських античних держав. Останніми десятиліттями багато хто з дослідників, вивчаючи окремі проблеми, намагалися з тих чи інших позицій внести щось нове у свої періодизації, що в цілому значно розширює знання про Ольвійську державу. Стисло проаналізуємо найцікавіші періодизації.

А. Вонсович поставила за мету на основі археологічних джерел дослідити динаміку розвитку урбаністичної структури Ольвії у взаємозв'язку з освоєнням аграрної зони за 6 основними етапами, використавши для цього матеріали всіх публікацій українських і російських вчених (Wąsowicz 1975, р. 30 сл.). Цю працю було піддано гострій критиці, і з методичного погляду вона вважається «навіть кроком назад у порівнянні з тим рівнем, якого досягла радянська наука за останні два десятиліття» (Виноградов 1989, с. 16—17, з літ.).

Синхронно з А. Вонсович, але переважно ґрунтуючись на самостійних археологічних дослідженнях ольвійської хори В.В. Рубан запропонував абсолютно нову хронологічну схему (9 етапів) теж просторового розвитку Ольвії у VI—I ст. до н. е. (Рубан 1975, с. 130—132), в якій згодом було переглянуто і більш узгоджено з історичними подіями деякі дати поселенських структур (Рубан 1988, с. 6—18). Періодизація С.Д. Крижицького ґрунтувалася на вивченні еволюції містобудівництва, архітектури та відповідних будівельних решток, відкритих в Ольвії протягом усього часу її розкопок, що сприяло уточненню двох запропонованих ще В.В. Латішевим загальноприйнятих періодів, що містили короткі хронологічні етапи (Крыжицкий 1985, с. 173—178).

Незабаром колектив авторів (Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко 1989, с. 10—221)

розробив більш історизовану періодизацію Ольвійської держави з урахуванням комплексу даних з міста й сільськогосподарської округи, в якій було запропоновано подібні два періоди, перший з яких (догетський) мав 5 етапів, другий — 2, з докладною характеристикою кожного з них. У той самий час на основі критичного аналізу попередніх досліджень і низки власних методичних підходів, зокрема тлумачень багатьох епіграфічних пам'яток, Ю.Г. Виноградов уперше розробив диференційовану періодизацію політичної історії Ольвійського поліса догетського періоду, визначивши 8 окремих етапів (Виноградов 1989, с. 24). Разом із тим вивчення матеріальної культури в зіставленні з відомими історичними подіями, епіграфічними та нумізматичними джерелами сприяло уточненню хронологічних меж історії Ольвії у перші століття нової ери з виділенням 4 головних етапів (Крапивина 1993, с. 139—157)⁸.

Основним критерієм для створення періодизації автором статті слугувало те, що Ольвія як складова античної цивілізації була тісно пов'язана з усім античним світом протягом тисячолітньої епохи, тому її історію потрібно досліджувати за традиційними періодами, звісно, з виділенням у кожному з них відповідних етапів на підставі комплексного підходу: критичного аналізу вже існуючих хронологічних схем, кульмінаційних історичних подій з урахуванням поступових змін і реформувань у політичному, економічному, етносоціальному і культурному житті (Русяева 1990, с. 6—10; 1990а, т. 1, с. 21—79; т. 2, с. 2—9, з табл. і літ.). Величезний комплекс матеріалів, нагромаджених за весь час археологічних розкопок і наукових досліджень Ольвії та її хори, засвідчує, що поліс, постійно контактуючи з багатьма грецькими містами, а потім і Римською імперією, не лише увібрав головні досягнення їх державотворення, економічного, соціального і культурного життя в багатьох його проявах, але й пройшов у своєму історико-культурному розвитку ті само шляхи періодичних злетів і падінь.

На новому етапі дослідження Ольвії і її сільської округи в останній із опублікованих періодизацій за основу було взято три взаємопов'язаних фактори: економічний, соціальний та зовнішньополітичний, — серед яких наріжним каменем так само є економічний фактор з його

⁸ Крім того, було розроблено періодизацію історії грошової справи Ольвії, в якій виділено окремі періоди, підперіоди, або етапи, з урахуванням грошового обігу в провідних центрах античного світу (Карышковский 1988, с. 22—26, табл. 3). Всупереч їй, В.О. Ано-хін вивчав монети Ольвії за традиційними в античній історії періодами, однак для окремих серій монет визначив абсолютні дати (Анохін 1989, с. 5 сл.).

трьома головними складовими — сільським господарством, торгівлею та ремеслами (Крижицький, Крапівіна, Лейпунська 1994, с. 19—34). Це значною мірою підтверджує і значення набагато раніше розробленої Л.М. Славіним періодизації, яка, як уже зазначалося вище, теж ґрунтувалася на цих факторах, звичайно, ще на основі набагато меншої кількості матеріалів і досліджень.

Отже, кожен із авторів, спираючись переважно на суму конкретних джерел, що слугували підґрунтям спеціальних досліджень, пропонував власну періодизацію. Як показує їх порівняння, в них, як правило, збігаються окремі дати, зафіксовані ще античними авторами, але відсутня абсолютна єдність поглядів на суть найважливіших критеріїв, покладених в основу того чи іншого етапу в історичному розвитку Ольвійської держави. Зважаючи на це, не слід забувати, що навіть у наш час, коли вивчення Ольвії сягнуло значно вищого щабля, визначення головних принципів і комплексна методика розробки джерел, покладені Л.М. Славіним в основу періодизації історії міста, не втратили свого наукового значення.

Крім того, вченому вдалося створити власну систему поглядів з окремих питань історії Ольвійської держави. Аналізуючи ці погляди, не варто зважати на той факт, що Л.М. Славін, як і всім ученим за радянських часів, необхідно було обов'язково посилатися на твори класиків марксизму-ленінізму, тим паче, що окремі цитати, завдяки їх безперечному науковому значенню, і сьогодні не вилучено з антикознавства. Так, відзначивши велику й плідну працю дослідників Ольвії кінця XVIII — перших двох десятиліть XX ст., Л.М. Славін водночас зауважив, що вивчення історії, економіки і культури цього міста проводилося без урахування рабовласницького характеру суспільства, його класової структури; з ідеалістичних позицій тлумачилися причини і характер грецької колонізації, недопустимим було й трактування питань про зв'язки античних міст із корінним населенням, яке нібито не спроможне було створити власні оригінальні форми культури⁹ (Славін 1960, с. 53). Отже, застосувавши «вчення Маркса, Енгельса, Леніна про сус-пільство і закони його розвитку, радянські

дослідники Ольвії поставили основним своїм завданням висвітлення історії Ольвії, етнічного складу, соціального і культурного життя її населення. Питання матеріального виробництва і торгівлі Ольвії, взаємовідносин Ольвії з оточуючим її середовищем — скіфським, сарматським, фракійським, знаходились у центрі уваги дослідників» (Славін 1960, с. 53).

У такий само спосіб розглядалася й еллінська колонізація Північного Причорномор'я, головним джерелом для розуміння причин якої було відоме положення К. Маркса про вимушену еміграцію, згідно з яким уся система у стародавніх державах Греції й Римі ґрунтувалася на певному обмеженні чисельності населення, яку не можна було перевищувати, щоб не ставити під загрозу існування самі умови античної цивілізації (пор., наприклад: Гайдукевич 1955, с. 24; Лапін 1966, с. 23 сл.; Славін 1957, с. 243 сл.; 1971, с. 279; Крижицький, Славін 1977, с. 187—189).

Разом із тим було висунуто цілу низку тез, що за своєю суттю продовжують і сьогодні «мандрувати» з однієї праці до іншої як давно відомі аксіоми. Тут стисло можна навести лише деякі з них: переселення великої кількості греків у Північне Причорномор'я — одна із ланок великої грецької колонізації VIII—VI ст. до н. е.; за-снування близько середини VII ст. до н. е. першого грецького поселення на сучасному о-ві Березань; виникнення протягом VI ст. низки міст і численних сільських поселень; головним організатором переселенського руху був Мілет; цей рух не можна зіставляти з колонізацією епохи капіталізму; переважну більшість переселенців складали селяни і ремісники; міста після заснування ставали незалежними від своєї метрополії; держави Північного Причорномор'я були полісами, що склалися з міста і хори; головною галуззю матеріального виробництва було сільське господарство, передусім землеробство і скотарство; антична епоха — час високого розвитку торгівлі; визначна роль античних держав Північного Причорномор'я не лише в історичній долі скіфів, сарматів, фракійців, синдів та інших етносів, але й у житті та розвитку культури всього античного світу; прогресивне значення поширення грецької цивілізації на значну частину тодішнього світу тощо (Славін 1957, с. 243—247; 1971, с. 278—282).

Наукова діяльність Л.М. Славіна була багато-гранною, але на перше місце він завжди ставив інтерпретацію і хронологію археологічних пам'яток, що повністю узгоджувалося з методичними принципами археології. Як свідчить розвиток цієї науки в усіх країнах, вона все ще відкриває свої невичерпні можливості в осмисленні власної цінності і найвірогіднішого не-

⁹ Не заглиблюючись у розгляд цього питання, зазначимо, що поширених нині дефініцій «варвари», «варварські племена» або «варварське оточення» у працях Л.М. Славіна немає. Можливо, це зумовлено тим, що всупереч тлумаченню їх змістовного значення еллінами, вчений вважав їх вживання некоректним стосовно етносів, більшість із яких на теренах Скіфії уже мала власні назви.

оціненого джерела для реконструкції і розуміння багатьох сфер життя, культури народів, колективних діянь людства. Л.М. Славін стояв біля витоків української античної археології. Незважаючи на те, що елліни залишили по собі чимало писемних, епіграфічних та нумізматичних матеріалів, він завжди цінував кожну зна-хідку як багате джерело, як один із фактів відбиття життя людини і міста. Про це якнайліпше засвідчує перша фундаментальна праця про розкопки Ольвії у 1935—1936 рр., підготовлена за його участю і під його керівництвом групою авторів (Ольвія 1940). На жаль, публікація подібних видань, запланованих Л.М. Славіним, була перервана Великою Вітчизняною війною, і з не залежних від ученого причин не мала продовження. Лазар Мойсейович мав безперечний авторитет знавця античної культури. Особливу увагу він приділяв культурним шарам еллістичного часу, через що Ольвія залишається найкраще вивченою саме в цей період своєї історії. Досліджені й професійно інтерпретовані вченим численні житлово-господарські комплекси дають змогу уявити широкомасштабну панораму міських кварталів у різних районах Верхнього міста Ольвії.

Л.М. Славін у своїх узагальнювальних працях залишив чимало переконливих висновків і міркувань щодо різних питань економічного і культурного розвитку як Ольвії, так і Херсонеса Таврійського. Він розробив власну систему поглядів на організацію господарства, торгівлі, промислів, забудову міст і рівень містобудування, торговельних зв'язків зі скіфами і сарматами. Вчений уперше порушив питання про соціальну топографію Ольвії, яку, до речі, досі детально не вивчено. Л.М. Славін очолював авторський колектив і сам брав участь у написанні третьої частини II тому «Археології Української РСР» (1971) — першого фундаментального дослідження історії й археології античних держав Пів-

нічного Причорномор'я. Як автор розділів про грецьку колонізацію, Ольвію та Херсонес, риболовство, виноградарство і виноробство, Л.М. Славін показав своє вміння об'єктивно аналізувати основні процеси історичного та економічного розвитку античних держав, спираючись переважно на археологічні та епіграфічні джерела, які найбільше цінував.

Помітне місце в науковій творчості вченого посідають спеціальні нариси про різні види образотворчого і прикладного мистецтва північнопонтійських міст (Славін 1966, с. 51—79; 1971а, с. 462—478): скульптуру, коропластику і живопис, мозаїку і вазопис, торевтику і художні вироби з дерева та кістки, карбування монет і гліптику тощо. Якщо Б.В. Фармаковський здебільшого займався вивченням закордонних пам'яток мистецтва, то Л.М. Славина насамперед цікавило місце їх виготовлення, що найбільшою мірою визначало культурний рівень розвитку античних держав Північного Причорномор'я. За визначенням ученого, образотворче мистецтво було однією із найрозвиненіших галузей культури населення цього регіону, досягнувши тут високої досконалості, хоча з часом і стало помітним його відставання від головних центрів Еллади, насамперед в архітектурі, скульптурі, вазописі. У галузі ужиткового мистецтва, зокрема на Боспорі, він вбачав помітний вплив оточуючого іноплеменного світу, вказував на своєрідні взаємозв'язки, що відбилися на деяких пам'ятках мистецтва й розвитку культури понтійських еллінів і скіфів.

Л.М. Славін як видатний дослідник Ольвії та античної культури назавжди увійшов в історію антикознавства. З його ім'ям пов'язаний багаторічний розвиток вітчизняної античної археології як окремої галузі цієї науки. Працю Л.М. Славина — вченого, невтомного археолога і педагога, доброзичливого і щедрого наставника — продовжують його учні та учні його учнів.

Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989.

Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 2.

Блаватский В.Д. Античная культура в Северном Причерноморье // КСИИМК. — 1950. — Вып. 35. — С. 30—41.

Блаватский В.Д. Процесс исторического развития античных государств в Северном Причерноморье // ПИСПАЭ. — М., 1959. — С. 7—39.

Буйских А.В. Некоторые полемические заметки по поводу становления и развития Борисфена и Ольвии в VI в. до н. э. // ВДИ. — 2005. — № 2. — С. 146—165.

Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. VII—I вв. до н. э.: историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989.

Гайдукевич В.Ф. История античных городов Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья. — М.; Л., 1955. — С. 23—147.

Зограф А.Н. Античные монеты // МИА. — 1951. — № 16. — С. 3—251.

Ильина Ю.И. Ранняя керамика из Ольвии // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. — СПб., 2004. — Ч. 2. — С. 75—83.

- Карышковский П.О.* Монеты Ольвии. — К., 1988.
- Крапивина В.В.* Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э. — К., 1993.
- Крыжицкий С.Д., Славин Л.М.* Античні міста-держави Північного Причорномор'я // Історія Української РСР. — К., 1977. — Т. 1. — С. 187—232.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская Округа Ольвии. — К., 1989.
- Крыжицкий С.Д., Крапивина В.В., Лейпунська Н.О.* Головні етапи історичного розвитку Ольвії // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 18—44.
- Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А.* Нижнее Побужье в архаическое время // Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999. — С. 35—97.
- Латин В.В.* Проблемы греческой колонизации Северного Причерноморья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1963.
- Латин В.В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966.
- Латышев В.В.* Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887.
- Марченко К.К.* Греки и варвары Северо-Западного Причерноморья скифской эпохи // Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. — СПб., 2005. — С. 42—136.
- Ольвия.* — К., 1940.
- Рубан В.В.* О периодизации античных памятников Северо-Западного Причерноморья доримского времени // 150 лет ОАМ АН УССР: Тез. докл. — К., 1975. — С. 130—132.
- Рубан В.В.* Основные этапы пространственного развития Ольвийского полиса. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1988.
- Русяева А.С.* Духовная культура населения Ольвийского государства: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — К., 1990.
- Русяева А.С.* Духовная культура населения Ольвийского государства: Дис. ... д-ра ист. наук. — К., 1990а. — Т. 1—2. — Науч. архив ИА НАН України.
- Русяева А.С.* К вопросу об основании ионийцами Ольвии // ВДИ. — 1998. — № 1. — С. 160—170.
- Славин Л.М.* Древний город Ольвия. — К., 1951.
- Славин Л.М.* До питання про ольвійсько-скіфські відносини // Наук. зап. Київ. держ. ун-ту. Істор. збірник. — К., 1954. — 13, № 5. — С. 165—181.
- Славин Л.М.* Еллінська колонізація Північного Причорномор'я // Нариси стародавньої історії Української РСР. — К., 1957. — С. 243—247.
- Славин Л.М.* Ольвія // Нариси стародавньої історії Української РСР. — К., 1957а. — С. 247—270.
- Славин Л.М.* Ольвия как город в VI—IV вв. до н. э. // СА. — 1958. — 26. — С. 276—297.
- Славин Л.М.* Периодизация исторического развития Ольвии // ПИСПАЭ. — М., 1959. — С. 86—107.
- Славин Л.М.* До питання про стародавнє населення ольвійського оточення в VII—I ст. до н. е. // Науковий щорічник КДУ за 1958 р. — К., 1959а. — С. 83—84.
- Славин Л.М.* Основные этапы изучения Ольвии // ЗОАО. — Одесса, 1960. — Т. 1 (34). — С. 47—59.
- Славин Л.М.* Античне мистецтво Північного Причорномор'я // Історія українського мистецтва. — К., 1966. — Т. 1. — С. 51—79.
- Славин Л.М.* Здесь был город Ольвия. — К., 1967.
- Славин Л.М.* Ольвія. Місто // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 2. — С. 283—299.
- Славин Л.М.* Мистецтво // Археологія Української РСР. — К., 1971а. — Т. 2. — С. 462—478.
- Уваров А.С.* Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря. — СПб., 1851.
- Фармаковский Б.В.* Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 г. // СТАИМК. — 1926. — № 1. — С. 143—163.
- Wąsowicz A.* Olbia Pontique et son territoire. — Paris; Besançon, 1975.

Одержано 15.05.2006

А.С. Русяева

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИИ ОЛЬВИИ В РАБОТАХ Л.М. СЛАВИНА

Научная деятельность Л.М. Славина была всесторонней, однако на первое место он всегда ставил интерпретацию и хронологию археологических памятников. Вместе с тем ему принадлежит много исторических работ. Самой важной научно-теоретической разработкой Л.М. Славина была общеисторическая периодизация Ольвии. Л.М. Славин первым обосновал принципы создания исторической периодизации. Он считал целесообразным разделить историю Ольвии на ряд периодов, качественно отличающихся друг от друга прежде всего по признакам экономического развития, социально-политической жизни, исторических судеб. Ученый впервые попытался применить комплексную методику исследования источников для каждого из пяти выделенных им периодов с их подробной характеристикой. В своих обобщающих работах Л.М. Славин оставил много убедительных выводов и соображений относительно разных вопросов исторического, экономического и культурного развития Ольвии.

PRINCIPAL ASPECTS OF OLBIAN HISTORY
IN WORKS OF L.M. SLAVIN

Research activity of L.M. Slavin was comprehensive, though his principal aim was the interpretation and chronology of archaeological monuments. In addition, he was the author of many historical works. The most important theoretical research development of L.M. Slavin was the general historical periodization of Olbia. L.M. Slavin was the first who substantiated the principles for historical periodization. He considered that it was expedient to divide the history of Olbia into several periods first of all on the basis of the evidence of economic development, social and political life, and historic destinies. Also he tried to apply the comprehensive methodology of monuments research for each of five distinguished periods and for their detailed description.

Г.О. Станіцина

ОСОБИСТІТЬ Л.М. СЛАВІНА ЗА МАТЕРІАЛАМИ
НАУКОВОГО АРХІВУ ІА НАН УКРАЇНИ

*Статтю написано на основі архівних матеріалів, що змальовують Л.М. Славіна як вченого і неординарну особистість. У науковий обіг введено невідомі архівні матеріали *.*

11 червня 2006 р. виповнилося 100 років із дня народження відомого вченого Лазаря Мойсейовича Славіна, який народився 1906 р. у м. Вітебську в Білорусії.

Рання смерть батька (в 1912 р.) та важкі умови життя змусили підлітка в 13-річному віці розпочати трудову діяльність. Навчаючись у школі, він одночасно, починаючи з 1919 р., працював спочатку завідувачем районного юнацького клубу Миського відділу народної освіти, а з 1920 р. — у вітебській конторі «Продпуть» Центросоюзу спочатку рахівником, потім бухгалтером (ІА НАН України, опис 3, № 218, особова справа, автобіографія).

У 1923 р., після закінчення середньої школи, Л.М. Славін вступив до Ленінградського державного університету на археологічне відділення факультету суспільних наук, пізніше реорганізованого в факультет історії матеріальної культури, який закінчив у 1928 р. Під час навчання в університеті Л.М. Славін одночасно працював на тимчасових посадах у видавництві «Наука и школа», Державній академії історії матеріальної культури (ІАІМК) та інших установах.

У 1926 р. студент Ленінградського університету Л.М. Славін уперше побував в Ольвії. В архівних матеріалах фонду ВУАК зберігається науковий звіт, де зазначено повний склад Ольвійської археологічної експедиції (за винятком робітників-копачів), серед яких згадується і прізвище Л.М. Славіна: «В 1926 р. в розкопках Ольвії приймали участь: від ІАІМК — академік Б.В. Фармаковський (завідуючий експедицією), архітектор академік Н.Б. Бакланов, наукові співробітники: Б.Д. Богаєвський, Т.М. Девель, Т.Н. Кніпович, О.А. Піні; асистенти: І.І. Мецанінов та Е.О. Прушевська, практикант В.Ф. Штейн, фотограф І.В. Чистяков, спеціаліст по кераміці І.П. Красніков, спеціаліст по органічних залишках М.І. Тихий та топограф. Від Української Академії Наук — член Археологічного Комітету М.О. Макаренко (замісник завідуючого експедицією), практиканти: С.С. Магура та І.М. Самойловський; від Одеського історико-археологічного музею: завідуючий музеєм С.С. Дложевський, наукові співробітники: М.Ф. Болтенко, Е.Г. Оксман, Г.В. Цомакіон, В.А. Пора-Леонівич; від Миколаївського історико-археологічного музею: завідуючий музеєм Т.Т. Камінський та науковий співробітник В.С. Кузнецов; від Дослідного Інституту Археології й мистецтва при Державному Московському університеті: наукові співробітники —

* У цитатах збережено мову, стиль і правопис архівних документів.

В.Д. Блаватський та М.М. Кобиліна; від Ленінградського університету студенти: Славін, Фармаковська, Керасов, Чубова, Юнович; від Німецького Археологічного Інституту доктор Гозе» (ВУАК, № 263, арк. 99, 99 зв.).

Це була друга археологічна експедиція Л.М. Славіна, вперше він взяв участь у розкопках у 1925 р. в Херсонесі (Мир Ольвіи 1996, с. 10).

У 1926 р. Б.В. Фармаковський востаннє керував розкопками в Ольвії, у 1927 р. через несподівану хворобу вченого Укрнаука доручила провести розкопки за його планами тимчасовій Науковій раді експедиції у складі професора С.С. Дложевського (голова Ради), М.О. Макаренка (представник ВУАК), Т.Г. Камінського (заступник голови з адміністративно-господарчої частини), М.Ф. Болтенка, І.І. Мещанінова та Б.М. Бакланова (ф. ВУАК, № 263, арк. 185). Знахідки передавалися за описом до Миколаївського історико-археологічного музею (ВУАК, № 263, арк. 187).

Археологічні розкопки в Ольвії, що розпочалися 7 серпня 1927 р., тривали 37 днів. Як сповіщається в «Попередній інформації про археологічні розкопки в Ольвії р. 1927»: «два останні з призначених Укрнаукою членів тимчасової наукової ради — М.О. Макаренко та М.Ф. Болтенко до Ольвії не прибули і своїх прав як членів наукової ради не використали», а «з 22 серпня склад ради поповнився І.І. Мещаніновим, відрядженим для участі в Раді Академією Історії Матеріальної Культури» (ф. ВУАК, № 263, арк. 206). Наукова рада ухвалила організувати розкопки на територіях городища і некрополя, щоб вони були безпосереднім продовженням досліджень трьох попередніх років (ф. ВУАК, № 263, арк. 206).

У 1927 р., наприкінці експедиційного сезону, студенту Л.М. Славіну вже довірили керувати квадратом на некрополі, де він розкопав склеп римського часу (могила № 3). У Науковому архіві зберігається його польовий щоденник про роботи на некрополі з 31 серпня до 8 вересня. В щоденнику за 8 вересня Л.М. Славін записав: «Местоположение площади могилы: на зап. склоне Заячьей балки у разветвления дорог на Заячью и Широкою балку. Могила № 3 на площади 3-ей: склеп с дромосом. Вход в склеп находится в 3.30 метрах к Ю.В. от могилы № 2. Дромос идет с северо-востока на юго-запад. Склеп на западном конце его...» (ф. ВУАК/Ольвія (далі — ВУАК/О), № 7а/3, арк. 10).

У 1928 р. археологічними розкопками в Ольвії, що розпочалися 15 серпня (ф. ВУАК, № 263, арк. 234), знову керувала Наукова рада, оскільки багаторічний керівник Ольвійської експедиції Б.Ф. Фармаковський помер наприкінці липня того самого року (ф. ВУАК, № 263а, арк. 16). У той рік Л.М. Славін працював на розкопі «І» го-

родища. В Науковому архіві зберігаються два його польових щоденники: за 1—9 вересня 1928 р., коли він керував розкопками на квадраті 22, та за 10—14 вересня — про розкопки на квадраті 44а (ф. ВУАК/О, № 13, 36 с.; № 14, 19 с.).

У 1929 р. Ольвійська експедиція працювала з 8 липня до 20 серпня (ф. ВУАК, № 263, арк. 247; № 269, арк. 57 зв.). Л.М. Славін знову працював на розкопі «І». Тепер він був уже не студентом-практикантом, а повноправним працівником археологічної установи.

На початку 1929 р. Л.М. Славіна було прийнято на роботу в ГАІМК лаборантом із античної археології, у 1930 р. його було переведено в науково-технічні, а в 1931 р. — у молодші наукові співробітники. З жовтня 1930 до 1934 рр. Лазар Мойсейович працював ученим секретарем Сектору античної формації і завідувачем наукового кабінету при ньому.

В 1934 р. його було призначено старшим науковим співробітником і вченим секретарем Інституту історії стародавнього світу ГАІМК, перетвореного в 1936 р. в Інститут історії матеріальної культури (ІМК) Академії Наук СРСР (зазначена автобіографія). Таке швидке кар'єрне зростання засвідчує неабиякі здібності молодого науковця.

Уперше відвідавши Ольвію, Л.М. Славін на все життя пов'язав із нею свою долю, більшість його експедицій було присвячено дослідженню саме цього стародавнього міста. В 1930 р. він так само працював на розкопі «І», неподалік тодішньої Сигнальної станції, що засвідчує його польовий щоденник за 22 серпня — 2 вересня. У той час він керував напівквадратами 7-с, 43-ю, 55-ю (ф. ВУАК/О, № 40, 10 арк.). У 1930 р. розкоп було розширено в трьох напрямках: у північному — до виходу на Північну балку, що давало змогу встановити північну межу міста; в західному — для продовження вивчення основного будівельного комплексу пізнього елліністичного часу; в південному, де мав продовжуватися шар римського часу, що зберігся на квадраті 7 (ф. ВУАК/О, № 47, 10 арк.) У 1930 р. розкопками так само керувала Наукова рада: «в складі Наукової Ради: а) голова — Г.П. Крисін, члени її — вчений секретар Державної Академії Історії Матеріальної Культури в Ленінграді І.І. Мещанінов та директор Державного Миколаївського Історико-Археологічного Музею, т.в.о. вченого охоронця Держзаповідника Ольвії Л.М. Скобець; б) науково-технічний апарат: фотограф — науковий робітник Воронезького Історично-Археологічного музею Л.Д. Леонов, пом. архітектора О.М. Карасьов (Ленінград, ГАІМК). «кресленник» В.І. Кирєєв (Миколаїв), лаборант В.І. Веселі (Миколаїв, Музей) та в) наукові співробітники: Т.І. Фар-

маковська та Г.П. Цвстаєв (Миколаїв, Музей), Н.Л. Кордиш та Л.Д. Дмитров (Київ, ВУАК), І.Ф. Левицький (Житомир, Музей), Т.М. Мовчанівський (Бердичів, Музей), П.В. Харлампович (Директор Першотравневого Музею). Від Ле-нінградської Академії Історії Матеріальної Культури: Л.М. Славін, П.М. Шульг, Т.М. Девель, В.А. Головкіна, О.І. Леві, Т.І. Милова, А.С. Юнович; Н.П. Манцевич (Ермітаж); 2) практиканти: О. Алексеїв (Миколаїв), Л.С. Шиліна та Т.Д. Авраменко (Київ, Художній Інститут), Н.Т. Крисіна (Херсон), М.О. Тихомирова, К. Скалон, К.М. Колобова, С. Капошина (Ленінград). Всього брало участь в Експедиції цього року 30 наукових робітників» (ВУАК/О, № 401, арк. 2—3).

У 1931 р. були заплановані певні зміни в керівництві Ольвійської експедиції. У Науковому архіві зберігається копія листа до ГАІМКу від Сектору науки народного комісаріату освіти за № 71020, датованого 5 червня 1931 р., у якому зазначено: «На В/запросы об организации Ольвийской экспедиции Сектор Науки НКП совместно с руководством Комбината Черноморских Археологических Экспедиций НКП сообщает, что в устранение изолированного изучения отдельных пунктов Северного Черноморья, вредного в научном отношении, главные наши экспедиции (Ольвия, Березань, Усатово) объединены в один Комбинат, руководство которым возложено на профессора Болтенко М.Ф. Одновременно организуется Научный Совет Комбината, как консультативно-планирующий орган, собирающийся пленарно 2 раза в год (перед началом работ и по их завершении), в составе основных практических работников Экспедиции и представителей заинтересованных местных организаций. Из работников ГАИМКа введены в состав персонально: т.т. Мещанинов И.И. и Книпович Т.Н.

Календарный план работ на 1931 год окончательно утвержден для Комбината такой: Березань — июль, Ольвия — август и Усатово с 15/IX по 1/X.

Сектор Науки считает необходимым коренное изменение методов работы в направлении ее уплотнения, ускорения и достижения более четких результатов, согласно с намеченными ВУАКом совместно с Главной Инспектурой по охране памятников и руководителем Комбината положениями, о чем имеет Вас информировать детально руководитель Комбината.

Вместе с тем признаем необходимым организацию Экспедиции не по принципу представительства учреждений и организаций, а и принципу личной пригодности и ответственности кандидатов. Исходя из этого соображения и учитывая состав Экспедиции (Ольвийской и Березанской 1929/30 годов, от которых оста-

лись некоторые недооконченные задания), считаем необходимым в интересах дела включение в состав Экспедиции таких сотрудников из числа В/сотрудников: Члены Научного Совета: Мещанинов И.И. — для Ольвии, Книпович Т.Н. — для Березани (но желательно и для Ольвии)...» (ф. ВУАК, № 263а, арк. 7). Науковий персонал ГАІМКу в складі Ольвійської експедиції представляли Л.М. Славін, Е.Т. Леві, А.П. Манцевич, М.А. Юнович (ф. ВУАК, № 263а, арк. 8).

У витягу з протоколу № 31 розпоряджень заступника керівника сектору науки НКО від 1 вересня 1930 р. зазначено: «Беручи до уваги необхідність планового об'єднання археологічного дослідження Березані та Ольвії, як єдиного культурного історичного комплексу під єдиним керівництвом, що вже фактично мало місце року 1929 і полегшувало в значній мірі зрозуміння матеріалу, здобутого в цих обох споріднених пунктах, даючи підстави для широких перспективних наукових висновків на підставі сукупності матеріалів цього єдиного культурно-історичного комплексу, призначити керівника Березанської археологічної експедиції проф. Болтенко одночасово на керівника Ольвійської експедиції з дорученням йому: 1) прийняти від Наукової Ради цієї експедиції в особі її голови т. Крисіна всі справи і матеріали Ольвійської експедиції...» (ф. ВУАК, № 263а, арк. 2).

Проте в 1931 р. провести археологічні розкопки в Ольвії не вдалося через брак коштів. У «Звіті за роботу Всеукраїнського Археологічного Комітету ВУАН за 1931 р.» читаємо: «З окремих питань польового дослідження повстало питання про реорганізацію дослідження Ольвії та утворення Надчорноморського комбінату експедицій.

(...) Проте план археологічних дослідів р. 1931 не був повністю виконаний за недостатністю асигнувань, тому не відбулася низка експедицій (напр. на Расцьке городище на Бердичівщині, у Києві, по дослідженню доби римських впливів на тер. України) (ВУАК, № 380, арк. 38, 38 зв.).

Утім на експедицію на о-ві Березань, що за «Календарним планом робіт на 1931» мала відбутися на місяць раніше за Ольвійську, кошти було виділено: «В розкопках на о. Березані брав участь Л.Д. Дмитров, який був командирований на ці розкопки від ВУАКу, а керівником розкопок був чл. ВУАКу М.Ф. Болтенко» (ВУАК, № 380, арк. 8, 38 зв.). Можливо, розкопки на о-ві Березань фінансувались Одеським музеєм: «Треба зазначити також, що окремі д. чл. ВУАКу брали участь в археологічній роботі, перевівши її по своїх установах (напр. акад. Яворницький, проф. Федоровський, М.Ф. Болтенко).» (ВУАК, № 380, арк. 8, 38 зв.).

Хоча в 1931 р. археологічні розкопки в Ольвії не проводилися, в той рік у заповіднику відбу-

лась інша важлива подія: 15 жовтня тут було відкрито музей. У Науковому архіві зберігається «Протокол засідання активу села Парутина, що присвячено відкриттю музею на місті Ольвії». З присутніх на цьому засіданні перелічено таких осіб: «Голова Сільради т. Іванов, гол. колгоспу т. Раленко, секрет. партосередку тов. Шлюк, представники від МТС, місц. шкіл, Рибакспілки, КСМ, громадськ. інспект. НО (народної освіти. — Г. С.) Очаківськ. району т. Глоба, предст. Черн. розк. комб. (Комбінат Чорноморських археологічних експедицій. — Г. С.) і Од. Іст. Муз. т. Бален, вч. охоронець ДержЗап. «Ольвія» т. Пора-Леонівич і актив с. Парутина» (ф. ПМК/Ольвія (далі — ПМК/О), № 50, арк. 34). Цей Протокол зберігся, оскільки його було записано у «Книзі вражень» Ольвійського заповідника.

У 1932 р. Ольвійська експедиція під керівництвом М.Ф. Болтенка розпочала свою роботу 29 серпня (ф. ВУАК, № 263а, арк. 9, 11). Л.М. Славін продовжував працювати на розкопі «І» (ф. ВУАК/О, № 51а, арк. 5 зв.).

На жаль, під час Великої Вітчизняної війни документи про розкопки Ольвії у 1932 р. було втрачено, проте зберігся щоденник розвідок околиць міста. Тоді вперше за весь час досліджень Ольвії експедицією було виділено розвідгрупу, що мала на меті: «1) розпочати дослідження оточення Ольвії, її периферію; 2) установити ті «городки», «пригородки» що осідаючи обіг Ольвії понад лиманом, служили основним фоном на якому розгорталася колоніальна політика її; 3) установити виробничу основу цих «пригородків»-факторій, то-що, що були населені, за свідченням навіть самих греків-істориків-сучасників і свідків Ольвії — змішаним населенням: тубільно-грецьким.

За 8 днів праці (...) обстежили правий берег лиману (...) на південь від Ольвії 20 км, на північ 29, (...) розшуками установлено 23 культурних точки з слідами осель, селищ» (ф. ВУАК/О, № 51а, арк. 26, 27 зв.).

У 1933—1934 рр. розкопки в Ольвії не проводили, очевидно, через брак коштів. У науковому архіві зберігається один із машинописних екземплярів листа Ф.А. Козубовського до Л.М. Славіна від 25 березня 1934 р., що проливає світло на деякі проблеми Ольвії, а ще більше показує Л.М. Славіна як чуйну людину, яка завжди готова допомогти: «Глубокоуважаемый Лазарь Моисеевич. Простите за долгое молчание. Вы поймете мою отчаянную перегруженность всякой и всяческой работой и не осудите.

Весьма благодарен Вам за заботы о нас, о нашей библиотеке. Как я Вам уже писал, у нас очень много недостает из изданий ГАИМК, а они так тут необходимы.

Вместе с этим письмом посылаю список литературы (копия Вам). Очень прошу Вас содей-

ствовать и помочь, чтобы все эти книги и недостающие №№ нам выслали без задержки наложн. платежом.

Теперь несколько слов о том, что тут делается.

Строим Институт Истории Материальной Культуры. Строим на развалинах старого. Много приходилось и приходится расчищать того, что является мусором для стройки. На это уходит много времени, а его то (времени) так мало для творческой, полезной работы. В прошлом году экспедиции были проведены наполовину. Как в этом году — точно не знаю. Готовимся. С Ольвией и до сего времени ничего окончательно не выяснено. Воюю с Наркомпросом. Стыдно сказать — годами копали и до сего времени ничего не выдали и даже материал не обработали. Срам. Всего хорошего. Шлю наилучшие пожелания. Ваш (Ф. Козубовский). 25/III-1934 года. г. Киев.» (ф. ВУАК-ПМК № 626, арк. 5).

У 1935 р., після трирічної перерви, розкопки Ольвії поновилися. У щоденнику помічника начальника експедиції з політчастини М.Є. Омеляновича з цього приводу зазначено: «9 вересня. Нарешті, після 3х річного перериву археологічна комісія в Ольвії, в складі, як кажуть, зміненому прибувши вчора вечером, 8-го числа, завтра починає роботу. В плані три пункти розкопок: 1. Розкоп І (т. Славіна) і ІІ (т. Молчанівського) — одна група розкопок; 2. Нижній город, що переслідує продовження розкопок Фармаковського і почасти Семенова-Зусера; 3. Некрополь, в якому переслідується розвідочна мета.

Поки що в складі експедиції такі особи:

1. Козубовський Федір Андрійович, чл. партії — нач-к експедиції, ... Директор Укр. ПМК.

2. Славін Лазарь Моїсеевич, заст. н-ка експедиції по науковій частині, позапартійний, співробітник ГАІМКу, ... в Ольвії 10 раз.

3. Молчановський Феодосій Миколаєвич, секретар експедиції, секретар ПМК, позапартійний, ... в Ольвії 4-й раз.

4. Дмитров Леонід Дмитрієвич, співробітник Укр. Інст. Мат. Культури, позапартійний, загальний археологічний стаж 6 років, в Ольвії 5 раз.

5. Худяк Марк Матвієвич, співробітник ГАІМКу і Ермітажу, позапартійний, загальний археологічний стаж 5 років, в Ольвії 2-й раз.

6. Капошина Серафіма Івановна, співробітник ГАІМКу, чл. ВЛКСМ, ... в Ольвії 4 раз.

7. Шмідт Раїса Вікторівна, співробітник ГАІМКу, позапартійна, ... в Ольвії 1-й раз.

8. Маслов Василь Іванович, співробітник Укр. Інст. Матер. Культури, етнограф, позапартійний, фотограф-аматор, загальний археологічний стаж 2 років, в Ольвії 1-й раз.

9. Гончаров Володимир Кирилович, співробітник Укр. Інст. Матер. Культури, етно-

раф, позапартійний, чертьожн[ик], ... в Ольвії 1-й раз.

10. Пора-Леонівич Варвара Александрівна, директор заповіднику «Ольвія», позапартійна...

11. Омеліанович Михайл Евфимович, чл. партії, інспектор музеїв Одеської області, археологічний стаж 1 рік, в Ольвії 1-й раз.

Ось яким складом ми прибули в Ольвію» (ф. ПМК/О, № 52, с. 3—6).

Співробітник експедиції М.Є. Омелянович збирався записати для кожного члена експедиції загальний археологічний стаж та хто скільки разів бував в Ольвії, але цифри не скрізь проставлено, очевидно, з якихось причин він цих деталей не з'ясував. Порівнюючи його щоденник зі щоденником начальника експедиції Ф.А. Козубовського, можна дійти висновку, що свій запис М.Є. Омелянович робив на кілька днів пізніше, ніж датовано, оскільки не всі члени експедиції прибули одночасно. Стосовно Л.М. Славина в польовому щоденнику Ф.А. Козубовського 8 вересня записано: «Від т. Славина одержана телеграма з Джанкою, що він 10 має прибути в Ольвію» (ф. ПМК/О, № 51, арк. 4 зв.). Начальником розкопу «І», як і раніше, призначався Л.М. Славін. У «Розпорядженні № 1 по Ольвійській археологічній експедиції» від 9 вересня 1935 р. в одному з пунктів зазначено: «т. Дмитрову, до приїзду тов. Славина, розчистити розкоп І», а 11 вересня в польовому щоденнику Ф.А. Козубовський записав: «За Славиним послано двоколку до Миколаєва. Починати без нього розкоп І не будемо», і далі: «В 7 год. приїхав тов. Славін Л.М. Увечері обмінялися думками про план роботи. Ухвалили: план роботи в основному залишити той же самий, що був вироблений Ін-том Іст. М.К.» (ф. ПМК/О, № 51, арк. 4 зв., 5 зв., 7 зв., 8 зв.)

У 1935 р., крім зазначених у щоденнику М.Є. Омеляновича членів експедиції, в Ольвії також працювали співробітники Одеського історичного музею — В.І. Селінов та Д.І. Нудельман (ф. ПМК/О, № 51, арк. 15). До складу експедиції також входили В.В. Барцевич, Ю.Ю. Павлович, М.П. Ткач, Г.Й. Цвітаєв (ф. ПМК/О, № 51, арк. 21).

Про підготовку заповідника до початку археологічних робіт Ф.А. Козубовський 8 вересня записав у своєму щоденнику: «В Ольвії в цьому році дуже добре підготувались до експедиції. Будинки відремонтовані. Залізниця, вагонетки і інструмент теж.» (ф. ПМК/О, № 51, арк. 4 зв.).

Під час того експедиційного сезону Л.М. Славін був не лише заступником начальника експедиції, але й тимчасово виконував його обов'язки. В «Наказі по Ольвійській Експедиції від 25/ІХ 35 р.» зазначено: «1. Цього 25/ІХ я виїжджаю на 3—4 дні до м. Києва в зв'язку із терміновим викликом УАН в службових справах.

2. Тимчасове виконання обов'язків начальника Експедиції покладаю на свого заступника т. Славина Л.М. 3. Т[оваришу] Славину Л.М. приступити до виконання обов'язків нач. Експедиції з часу мого вибуття з Ольвії» (ф. ПМК/О, № 51, арк. 51).

Л.М. Славін чудово впорався зі своїми новими обов'язками: успішно керував експедицією; видав розпорядження, власноруч записавши його в польовий щоденник начальника експедиції Ф.А. Козубовського; прочитав доповідь на черговому семінарі наукових працівників експедиції, про що М.Є. Омелянович у своєму щоденнику записав: «27/ІХ. Заняття семінару на тему: Історія розкопок. Докладчик т. Славін» (ф. ПМК/О, № 52, с. 11). Слід зауважити, що в ті часи в Ольвійській експедиції було прийнято проводити виробничі наради, видавати письмові накази і розпорядження, влаштовувати наукові семінари, читати лекції для жителів с. Парути-не, працівників МТС та інших установ, проводити екскурсії по заповіднику. Зазначені заходи згадуються в польових щоденниках Ф.А. Козубовського, М.Є. Омеляновича та інших членів експедиції. 11 жовтня 1935 р. М.Є. Омелянович записав у своєму щоденнику: «Вчора на вечорі підведено підсумки політмасової роботи, а саме: експедиція дала чотири лекції, на яких було взагалі 273 слухачі; обслужила 15 екскурсій в складі 450 осіб. Робітникам читали газети в час обіду 8 раз. Семінарів наукових робітників 5. Науково-виробничих нарад 3. Загальних зборів 2. Випущено один № стінгазети. Настрій експедиції бадьорий, цілком здоровий» (ф. ПМК/О, № 52, с. 17—18).

Від'їхавши 25 вересня за викликом до Києва на 3—4 дні, Ф.А. Козубовський повернувся лише 2 жовтня. Над його головою уже збиралися хмари і ще до 15 жовтня його було знято з посади директора ПМКУ «за хибне керівництво і протаскування ворожої ідеології в наукових роботах», а до 27 січня 1936 р. його вже не було і в Інституті (ф. ВУАК, № 614, арк. 3—5; № 623, арк. 1, 7).

15 жовтня 1935 р. директором Інституту історії матеріальної культури України став Микола Іванович Ячменьов, який був направлений у Київ із Москви і обіймав цю посаду до 2 вересня 1940 р. (Архів канцелярії Президії НАНУ, фонд № 1, особова справа № 12). М.І. Ячменьова на цій посаді змінив Л.М. Славін.

У 1936 р. Л.М. Славина призначено начальником Ольвійської експедиції (ф. ПМК/О, № 133, арк. 1). Про розкопки наступних двох років засвідчує його науковий звіт: «Раскопки Ольви в 1935—1937 гг.», що зберігається в фонді ПМК Наукового архіву:

«Ольвийские экспедиции 1935, 1936 и 1937 гг. проводили систематические раскопки древней

Ольвія 1938 р. Група учасників експедиції. Сидять у першому ряду (зліва направо): Д.І. Нудельман, А.І. Фурманська, Р.І. Ветштейн, Н. Баришевська, Ф.М. Штігельман. Сидять у другому ряду (зліва направо): М.М. Худяк, Л.Д. Дмитров, керівник студентів, Л.М. Славін, В.О. Пора-Леонович, невідомий. Стоять у третьому ряду (зліва направо): Табачник, В.М. Скуднова, Т.М. Кніпович, К. Пироженко, О.М. Карасьов, невідомий, О.І. Леві, А.П. Манцевич.

Ольвию на двух участках ее городской территории: в крайней северо-восточной части верхнего города (участок II) и в южной части нижнего города (участок III). Кроме того, небольшие раскопки были проведены на территории ольвийского некрополя, а также начата была совместная с ольвийским заповедником работа по расчистке и исследованию городских участков, раскопанных Фармаковским до 1915 г.; эта последняя работа имела целью приведение архитектурных памятников Ольвии, открытых прежними раскопками, в экспозиционное состояние и их консервацию. Звіт було написано для ГАІМКу, в примітці додано: «Раскопки Ольвии организуются и проводятся совместно с Институтом истории материальной культуры Академии Наук УССР» (ф. ПМК/О, № 90а, арк. 1). Незабаром Лазар Мойсейович назавжди переїхав до Києва.

Навесні 1938 р., на запрошення Президії Академії наук Української РСР, Л.М. Славіна було переведено на роботу до Києва на посаду заступника директора з наукової частини реорганізованого з Інституту історії матеріальної культури АН УРСР Інституту археології Академії наук УРСР. Причиною цього запрошення було жалюгідне становище інституту, більшість

співробітників якого було репресовано в 1933—1938 рр. Ще в 1936 р. через репресії Інститут мав труднощі з виконанням покладених на нього завдань. Ось як описав ті події тодішній його директор М.І. Ячменьов у статті «Інститут Історії Матеріальної Культури Академії Наук в 1936 р.», рукопис якої зберігається в Науковому архіві:

«У січні 1936 р. було звільнено зі складу наукових співробітників Ф.А. Козубовського (колишнього директора Інституту за хибне керівництво і протаскування ворожої ідеології в наукових роботах), К. Штепу, Т. Гавриленка, А. Коцєвалова і В. Харкова за невиконання планових робіт та Н. Загладу (в зв'язку з передачею етнографічного фонду та переходом її на роботу до Музею Української Народної Творчості).

В результаті проведених в 1936 р. кадрових змін в Інституті, в персональному складі наукових робітників та структурної реорганізації Інституту наприкінці 1936 р. науковий персонал Інституту був розподілений так: 1) Сектор археології — 8 співробітників; 2) Сектор етнографії — 4 співробітники; 3) Сектор історії техніки — 4 співробітники, 4) Хіміко-технічна лабораторія — 4 співробітники.

Наявні кадри Інституту в 1936 р. були недостатні для виконання величезних завдань

Інституту. Інститут протягом 1936 р. особливо увагу приділяв питанням кадрів і звертався до центральних науково-дослідних установ (зокрема Державної Академії історії матеріальної культури (ГАИМК) про відрядження на постійну роботу кількох співробітників для роботи в Інституті. Питання це ставилося також перед іншими спорідненими установами в Москві і Ленінграді під час відряджень директора М.І. Ячменьова та вченого секретаря В.П. Те-лічка» (ф. ВУАК, № 614, арк. 3—5).

Ставши начальником експедиції, заступником директора Інституту археології і директором заповідника «Ольвія», Л.М. Славін залишився простою і скромною людиною. За необхідності він міг сам замінити захворілого начальника ділянки й працювати замість нього, що засвідчує запис у щоденнику Т.М. Кніпович за 1938 р.:

«5/IX. Ввиду болезни Т.Н. Книпович и вызванного этим обстоятельством ее отъезда, оставшиеся недоисследованными отдельные участки будут закончены — в ю-в части под руководством Леви, в ю-з части под руководством Славина» (ф. ПМК/О, № 124/2, с. 49).

Л.М. Славін особисто вникав у всі деталі розкопок. Наприклад, у польовому щоденнику Л.Д. Дмитрова за 1939 р. зазначено: *«10 июля 1939 г. Работа началась в 6 часов утра. На участке стоит Л.Д. Дмитров и ас. И.Т. Шустеров при 7 рабочих. В присутствии начальника экспедиции Л.М. Славина производится разбивка и прирезка квадратов 56 и 55 НГ, намеченных в первую очередь к раскопке в экспедиции 1939...»* (ф. ПМК/О, № 138, с. 2).

У лютому 1939 р. Л.М. Славін було обрано членом-кореспондентом Академії наук УРСР, одночасно (1939—1941) він читав курси лекцій і проводив семінарські заняття в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка.

У 1939 р. Л.М. Славін написав статтю (автограф і машинопис зберігається в Науковому архіві), названу тоді *«Археологические работы в Советской Украине в Сталинскую эпоху»* й опубліковану в 1940 р. українською мовою у «Збірнику АН УРСР». Після вступу в дусі того часу далі в статті йдеться про археологічні досягнення Інституту. Л.М. Славін стисло проаналізував основні результати 20-річних польових археологічних досліджень на території України: археологічних пам'яток середнього і верхнього палеоліту, неоліту, трипільської культури, епохи бронзи, розкопок на Кам'яній Могилі. Крім цього, Л.М. Славін детально розглянув дослідження скіфських пам'яток, а також розкопки давньої Ольвії. У своїй праці Л.М. Славін описав і польові дослідження давньослов'янських пам'яток матеріальної культури дофеодалного та феодального часів. Наприкінці статті автор

оголосив про початок праці зі складання археологічної карти УРСР та низки зводів пам'яток (НА ІА НАН України, ф. 12, № 130).

Усього в фонді Наукових робіт зберігаються рукописи 6 праць Л.М. Славіна, частина з яких не має назви і дати написання (ф. 12, № 130, 222, 358, 359, 452, 999).

Під час Великої Вітчизняної війни Л.М. Славін із липня 1941 р. до травня 1944 р. разом із Академією наук УРСР перебував в евакуації, спочатку в Уфі, а потім — Москві. У цей період він працював заступником директора Інституту суспільних наук (липень 1941 — липень 1942 рр.), завідувачем відділу археології Інституту історії й археології АН УРСР (липень 1942 — липень 1944 рр.), а з літа 1939 і до літа 1944 рр. ще й обіймав посаду Вченого секретаря Відділення суспільних наук АН УРСР (зазначена автобіографія).

Перебуваючи в евакуації, Л.М. Славін підтримував зв'язки з іншими українськими археологами, які змушені були залишити рідні місця, залучав їх до співпраці з Інститутом. Наприклад, М.Ф. Болтенко в листі від 24 червня 1943 р. із с. Ново-Київки Чкаловської обл. писав: *«Глубоко-уважаемый Лазарь Моисеевич! Прошу Вас принять мою глубокую благодарность за внимание, оказанное мне присылкою для ознакомления 1 т. «Истории Украины». Если буду иметь в моем распоряжении бумагу, то к середине июля смогу направить Вам свои впечатления от книги в целом с конкретными замечаниями по частям. Предварительный беглый просмотр книги, в общем производящей, особенно учитывая условия выпуска ее не в Киеве, а в Уфе, притом накануне вступления в 3-й год беспримерной во всемирной истории войны, впечатление отрадное. Но частные замечания, дополнения, кое-где поправки, конечно, будут...»* (ф. 17, № 14, арк. 143). Наступний документ, дві машинописні копії якого зберігаються там само, засвідчує на прикладі М.Ф. Болтенка, що Л.М. Славін не лише підтримував зв'язки з українськими археологами, а й опікувався ними:

«Секретарю Халиловского районного комитета ВКП/б Чкаловской области. Председателю Халиловского Райисполкома Чкаловской области. Председателю Совета Депутатов Трудящихся с. Ново-Киевское Халиловского р-на Чкаловской области.

Академия Наук Украинской ССР настоящим обращается к Вам с просьбой дать указание надлежащим органам об оказании продовольственной и промтоварной помощи включением ли в контингент прикрепленных по снабжению к группе актива или иным практикующимся у Вас путем ныне проживающему в селе Ново-Киевка Халиловского района Чкаловской области (Кировская ул. № 180) Михаилу Федоровичу

Болтенко, работавшему до войны в системе Института Археологии нашей Академии.

М.Ф. Болтенко является одним из ведущих украинских ученых в области археологии, краеведения, музееведения и древней истории СССР...» (ф. 17, № 14, арк. 145).

Той факт, що це наступні за першими машинописні екземпляри, а підписів зазначених офіційних осіб (віце-президент АН УРСР академік А.В. Палладін, директор Інституту історії і археології АН УРСР професор Н.Н. Петровський, Секретар партбюро АН УРСР Грозін) немає, засвідчує, що саме Л.М. Славін підготував цей документ, тому в його фонді збереглися невикористані зайві екземпляри.

Улітку 1944 р. Л.М. Славін разом із Академією наук Української РСР повернувся до Києва, де з липня 1944 до липня 1945 рр. працював директором, а потім (до 1950 р.) — заступником директора з наукової частини Інституту археології АН УРСР, одночасно очолюючи сектор скіфо-античної археології (зазначена автобіо-графія). Після повернення з евакуації Л.М. Славін почав відновлювати Інститут і збирати розкиданих війною та висланих раніше співробітників. У його особовому фонді зберігаються клаптики паперу з адресами колишніх співробітників Інституту археології.

У 1946 р. було проведено перші післявоєнні розкопки в Ольвії, але насамперед необхідно було організувати масштабні роботи з відновлення будівлі та служб заповідника, його обладнання та розкопувального інвентарю. Потрібно було надати експозиційного вигляду всім раніше розкопаним ділянкам стародавнього міста, реставрувати всі давні будівельні рештки, відкриті під час попередніх розкопок, які ще можна було врятувати, організувати масштабні роботи з консервації пам'яток. Завдяки клопотанням Президії Академії наук УРСР з 1 квітня 1946 р. Рада Міністрів прийняла постанову про виділення Державного історичного заповідника «Ольвія» в окрему структуру АН УРСР, що дало змогу забезпечити Заповідник коштами, на які вже в 1946 р. було розгорнуто роботи в усіх напрямках діяльності. Розкопки того року були зосереджені на Нижньому місті, де на ділянці «НГ» було продовжено відкриття оборонних споруд та міських кварталів післягетського (римського) часу; Верхньому місті, на ділянці «А», де тривали розкопки міських кварталів догетського часу, та на нових ділянках «Д» і «Є»; некрополі Ольвії, де було поновлено розкопки поховань на двох ділянках (ф. е. 1946/9, арк. 1—2).

З роками Ольвійська експедиція розросталася, збільшувалися розкриті площі, музей поповнювався знахідками, зростала кількість та якість наукових звітів, що дбайливо зберігаються в Науковому архіві ІА НАН України.

Крім наукових праць та звітів тут зберігається й домашній архів Л.М. Славіна, тобто його особовий фонд, в якому зібрано документи, починаючи з 1935 р. (ф. № 17, 167 одиниць зберігання за 1935—1971 рр.). Це величезний комплекс документів, які найвичерпніше розкривають особистість Л.М. Славіна. Багато документів стосується заповідника «Ольвія», де, починаючи з 1936 р., учений стає начальником археологічних експедицій, а з 1938 р. — його директором, зокрема: «Археологическое и научное изучение Ольвии за двадцать лет (1917—1937 гг.)»; «Материалы к проекту генерального плана развития заповедника «Ольвия»; копія «Постановления Совета Министров про выделение государственного исторического заповедника «Ольвия» в отдельное научное учреждение в составе Академии Наук УССР» (квітень 1946 р.); «Территория заповедника (зона, в которой запрещено любое строительство без согласия Академии Наук УССР)»; рукопис монографії «Ольвия. Очерки ее истории и культуры», написаної в середині 50-х років; рукописи праць «Здесь был город Ольвия»; «В древней Ольвии»; «Сельское хозяйство Ольвийского государства» та багато інших.

З 1 жовтня 1944 р. Л.М. Славін відновив роботу в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка на посаді завідувача кафедри археології і музеєзнавства історичного факультету, спочатку за сумісництвом, а з 1953 і до 1971 рр. — за основним місцем роботи. У 1950—1953 рр. учений працював в Інституті археології АН УРСР старшим науковим співробітником за основним місцем роботи, а потім (1953—1971) — на громадських засадах. Рішенням Президії Академії наук Української РСР від 23 лютого 1951 р. Л.М. Славіну було надано звання старшого наукового співробітника за фахом «Археологія», а в Київському держуніверситеті ім. Т.Г. Шевченка — звання доцента (зазначена автобіографія).

Багато документів особового фонду Л.М. Славіна зберігають добру пам'ять про нього як талановитого та чуйного педагога, зокрема сценічний план кінопосібника «Древний город — Ольвия», за яким у 1955 р. у науково-виробничій кінолабораторії КДУ ім. Т.Г. Шевченка було знято науково-популярний фільм; протоколи засідань кафедри археології КДУ ім. Т.Г. Шевченка та інші документи за різні роки; рукопис праці «Археология и история древнего мира в Киевском университете им. Т.Г. Шевченко... (1917—1959)» тощо. У роботі Ольвійських експедицій брали участь студенти та школярі, наприклад, зберігся «Состав лагеря школ-интернатов Николаевской обл. в составе Ольвийской экспедиции 1971 г.»

Лазар Мойсейович переймався тим, щоб його студенти ознайомлювалися не лише з Ольвією, а й іншими відомими археологічними пам'ятками, що засвідчують листи з його особового фонду. Наприклад, І.А. Антонова із Херсонеса писала в листі від 25 червня 1959 р.:

«Дорогой Лазарь Моисеевич! Спешу ответить на Ваше письмо. Студентов, о которых Вы пишете, мы с удовольствием примем. (...) Сможем обеспечить их жильем. К какой экспедиции они будут прикреплены, право, пока затрудняюсь сказать. Сейчас у нас ведет раскопки В.В. Борисова, но к 20 июля уже закончит их. С.Ф. Стржелецкий не приступит раньше конца августа, я — в сентябре. Небольшие работы в конце июля на стенах м.б. будут проводиться. С 20—22 VII начнет копать Г.Д. Белов. Может быть к нему? Там, возможно, они и подработают смогут, у нас, признаюсь, с этим нынче очень трудно. Если все эти условия устраивают Ваших питомцев, пусть сообщат о дате своего приезда заранее» (ф. 17, № 14, арк. 7, 7 зв.).

Студенти після практики в Ольвії дякували за неї у листах, наприклад, лист від студентів КДУ ім. Т.Г. Шевченка, датований 16 липня 1971 р.: *«Уважаемый Лазарь Моисеевич, еще раз огромное спасибо за все, что было прекрасного в нашей жизни в Ольвии. Мы всю дорогу сожалели, что так скоро едем назад. Спасибо!»* (ф. 17, № 14, арк. 252).

Багато студентів зверталися до вченого за порадою. Лист від студентки Дроздової С. від 20 серпня 1959 року: *«Здравствуйте, многоуважаемый Лазарь Моисеевич. Лазарь Моисеевич, извините, пожалуйста, за беспокойство, но я пользуюсь Вашим разрешением написать Вам, если у меня возникнут трудности.»*

Трудности у меня заключаются в настоящее время в выборе темы дипломной работы...» (ф. 17, № 14, арк. 217).

До Л.М. Славіна зверталися по допомогу вчителі шкіл із різних міст, наприклад: *«Шановний тов. Славин Л.М.! При Фастівській середній школі № 3, організовано гурток юних археологів... Я, як керівник цього гуртка, звертаюсь до Вас з проханням організації в січневу перерву (2—10 січня 1961 р.) зустрічі в Інституті археології членів нашого гуртка з Вами... Ми хотіли б одержати від Вас позитивну відповідь з вказаною точною датою і часом. Ми обов'язково приїдемо своєчасно...»* (ф. 17, № 14, арк. 189).

З багатьох документів фонду випливає, що Л.М. Славін був мудрим, енергійним, уважним до підлеглих керівником. Це засвідчують плани та звіти роботи античного відділу за 1954—1971 рр., доповідні записки та листи Л.М. Славіна в різні інстанції, пояснювальні записки тощо, а також «Пожелания к вопросу о плани-

ровании нового здания Института археологии АН УССР» (на аркуші стоїть дата 18.09.1971 р.), «Некоторые мероприятия, направленные на организацию службы научно-технической информации в Институте археологии АН УССР» та інші матеріали.

В особовому фонді Л.М. Славіна зберігається його велика епістолярна спадщина. Йому писали М.І. Артамонов, А.В. Бураков, К.С. Горбунова, Б.М. Граков, А.В. Добровольський, Л.В. Копейкіна, Т.М. Кніпович, П.О. Каришковський, В.В. Лапін, В.П. Петров та багато інших вітчизняних учених. З їх листів випливає, що Лазар Мойсейович ніколи не забував вітати колег зі святами, в листах йому часто дякують за це. До нього часто зверталися з проханнями, знаючи, що він не відмовить, а потім дякували за їх виконання. Наприклад, лист Т. Кніпович від 6 вересня 1953 р. розпочинається так: *«Дорогой Лазарь Моисеевич! Начинаю это письмо с чувством большой неловкости: я опять обращаюсь к Вам за консультацией, обращаюсь, потому что только Вы можете помочь мне не сделать крупных ошибок»* (ф. 17, № 15, арк. 412).

З ним ділилися своїми творчими планами, повідомляли про особисті й службові справи. Наприклад, М.М. Кобиліна під час роботи над випуском корпусу «Терракоты Северного Причерноморья» писала: *«Мои планы (...) несколько изменились; ведь я собиралась в начале июня поехать в Ленинград, договориться о типе карточки, распределении работы и сообщить Вам окончательное решение. (...) Основной характер работы ясен: 1) нужно отобрать терракоты, имеющие определенный паспорт (из Ольвии, из Керчи и т. д.); 2) разбить их на группы по происхождению: группа ольвийских, херсонесских, боспорских и т. д.; 3) в пределах каждой группы разбить терракоты хронологически по обычному делению, принятому в истории и искусстве...»* (ф. 17, № 15, арк. 528). У цьому самому листі, на жаль, не датованому, вона сповіщає Л.М. Славіна про свою поїздку до Італії.

Учений завжди без затримки відповідав на листи, що свідчить про його увагу і повагу до людей. Дослідниця Березані Ксенія Горбунова із Ленінграда писала в листі від 14 липня 1971 р.: *«Дорогой Лазарь Моисеевич! Всегда восхищаюсь Вашей аккуратностью в ответах на письма. Я часто ловлю себя на том, что задерживаю ответы». І знову прохання: «Очень прошу Вас, если у Люси (йдеться про Людмилу Васи-лівну Копейкіну — дослідницю Ольвії та Березані. — Г. С.) будут трудности — помочь ей советом. Я ей говорила, чтобы в случае сложностей она ехала к Вам в Ольвию, за Вашими советами»* (ф. 17, № 14, арк. 180).

У той самий час листи Лазаря Мойсейовича приносили радість тим, хто їх отримував, особливо в тяжкі роки війни. Так, Захарук 6 червня 1943 р. писав: «Дорогой Лазарь Мойсеевич! Могу ли я описать какую огромную радость принесло мне Ваше письмо. Мало благодарить, словами всего не выразить. Приятно сознавать, что еще не забыт и тебя помнят. Тем более приятно, радостно сознание того, что и Вы не забыли меня...» (ф. 17, № 14, арк. 256.)

Особисте листування дає змогу краще дізна-

тися про Л.М. Славина не лише як археолога, педагога, директора Інституту й заповідника, але й дуже добру й чуйну людину.

Л.М. Славин — автор 151 публікації, присвяченої античній археології Північного Причорномор'я (переважно Ольвії), давній історії України, музеєзнавству, методиці викладання археології та ін.

30 листопада 1971 р. на 66-му році життя Л.М. Славин раптово помер у лікарні внаслідок помилки медперсоналу.

Архів канцелярії Президії НАН України, фонд № 1, особова справа № 12.

Інститут археології НАН України, архів Відділу кадрів, опис 3, діло № 218, особова справа, автобіографія. Мир Ольвіи. — К., 1996.

Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАН України), фонд ВУАК, № 263, 263а, 269, 380, 614; ВУАК-ІМК № 626; ВУАК/Ольвія, № 7а/3, 13, 40, 47, 51а, 401; ІА/Ольвія, № 136—140; ІМК/Ольвія, № 50—52, 90а; ф. 12, № 130, 222, 358, 359, 452, 999; ф. 17, № 14, 15; фонд експедицій 1946/9.

Одержано 07.09.2006

Г.А. Станицына

ЛИЧНОСТЬ Л.М. СЛАВИНА ПО МАТЕРИАЛАМ НАУЧНОГО АРХИВА ИА НАН УКРАИНЫ

В его жизни было четыре главных города: Витебск, где он родился и вырос; Ленинград, в котором прошли его студенческие годы и началась научная карьера; Киев, где он жил и работал; древняя Ольвия, изучению которой он посвятил свою жизнь. Уделяя большое внимание подготовке молодых кадров, Л.М. Славин преподавал в Киевском государственном университете им. Т.Г. Шевченко. В первые послевоенные годы Л.М. Славин был директором, а позже — заместителем директора Института археологии УССР; одновременно он возглавлял сектор скифо-античной археологии. Л.М. Славин — автор 151 научной публикации.

H.O. Stanitsyna

PERSONALITY OF L.M. SLAVIN ON THE MATERIALS OF SCIENTIFIC ARCHIVE OF IA NAS OF UKRAINE

In the life of L.M. Slavin there were four main cities: Vitebsk, where he was born and grew up, Leningrad, where his student years passed and the scientific career started, Kyiv, where he worked, and ancient Olbia, to study of which he devoted all his life. Placing high emphasis on teaching new personnel, L.M. Slavin taught at the State Taras Shevchenko University of Kyiv. He was an advisor of many authors of dissertations. In early post-war years L.M. Slavin was the director and later the assistant of a director of Institute of Archaeology of USSR. At the same time he was the head of the department of Scythian and Sarmatian archaeology. L.M. Slavin was an author of 151 scientific publications.

ЛАЗАР МОЙСЕЙОВИЧ СЛАВІН — ДИРЕКТОР ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Статтю присвячено висвітленню ролі та значення діяльності Л.М. Славина як директора Інституту археології АН УРСР.

Діяльність Лазаря Мойсейовича Славина як видатного організатора науки, зокрема на посаді директора Інституту археології Академії наук УРСР, ще недостатньо досліджена. Його діяльність припала на роки, чи не найтяжчі, навіть трагічні, для Академії наук України.

Стисло зупинимось на історії розвитку власне української археології. Відомо, що в XIX — на початку XX ст. у Російській імперії археологічні центри та школи існували в Москві та Петербурзі, які також досліджували українські старожитності. З-поміж українських учених-археологів можна назвати Ф.К. Вовка. У Києві лише окремі співробітники Міського музею, а саме В.В. Хвойка та М.Ф. Біляшівський, проводили археологічні дослідження. У новоствореній при гетьмані П. Скоропадському в 1918 р. Українській Академії наук серед наукових установ було створено низку інституцій (ВУАК, Кабінет антропології АН УРСР, СІМК, ПМК), що згодом були реорганізовані в Інститут археології, у якому на той час працювали такі кваліфіковані археологи, як П.П. Курінний, Д.І. Яворницький, М.О. Макаренко, Д.М. Щербаківський, В.Є. Козловська, Н.Д. Полонська-Василенко, М.Я. Рудинський, Т.М. Мовчанівський, С.С. Магура, І.М. Самойловський, С. Коршенко, С.С. Гамченко, П.І. Смолічев та ін. Однак у середині 1930-х рр. через репресії в Академії наук України як осередку наукової інтелігенції становище археології катастрофічно погіршилося. Фахівці, яких не було знищено, не мали змоги відкрито впливати на організацію археологічної науки, як і ті, хто саме тоді долучився до неї, до того працюючи в інших галузях науки в системі ВУАН. Йдеться про талановитих організаторів науки В.П. Петрова, якого через етнографічні студії було обвинувачено в буржуазних нахилах, М.І. Вязьмітіну, яка замість вивчення мистецтва ісламського Сходу була змушена проводити археологічні дослідження на теренах Середньої Азії. В ПМК, створеному в 1933 р., посаду директора академічної археологічної інституції обіймали не археологи, а малоосвічені представники партійної номенклатури, які не в

змізи були керувати науковою установою як такою, тобто чітко визначити профіль наукових досліджень, науково-організаційну структуру тощо. Займаючись вульгарною соціологією, на відміну від діяльності ВУАК, ПМК, незважаючи на масштабні польові дослідження, майже не мав публікацій матеріалів, а частина наукових напрямів досліджень була далекою від археології (Славін 1947, с. 69; Шовкопляс 1969, с. 18—19).

У той час керівниками інститутів АН УРСР могли бути лише науковці з Росії. На виклик часу й обставин відповів Л.М. Славін — відомий на той час учений-археолог, дослідник українських старожитностей — ольвійських та боспорських, херсонських давньогрецьких пам'яток, якого до Києва було запрошено з Ленінграда в 1938 р. На той час Лазар Мойсейович уже був визнаним організатором науки, чому сприяла його робота в археологічних експедиціях та на посаді вченого секретаря Інституту історії рабовласницької формації (ДАІМК, Ленінград). Слід наголосити на патріотизмі Л.М. Славина, для якого Україна стала другою батьківщиною, а не місцем тривалого відрядження, як це, на жаль, сталося з такими відомими археологами, як П.П. Єфіменко, П.М. Шульц, Є.В. Веймарн, І.В. Фабриціус, Ю.М. Захарук, які врешті-решт повернулися з України до Петербурга та Москви.

Л.М. Славін мав змогу впливати на становлення й розвиток Інституту археології, обіймаючи посаду вченого секретаря Відділу суспільних наук АН УРСР (1939—1946), а згодом — директора Інституту археології. У 1939 р. за значну науково-організаційну роботу Л.М. Славін цілком заслужено, як це підтвердив час, отримав звання дійсного члена-кореспондента Академії наук України. Таке почесне звання археологу в Україні було присуджено вдруге, вперше, на 20 років раніше, його отримав М.Ф. Біляшівський.

У 1940 р. Л.М. Славина було призначено директором Інституту археології. Увесь свій розум, організаторський талант і енергію учений спрямував на створення Інституту археології як наукової установи з чітким профілем археологічних досліджень. Для цього необхідно було роз-

в'язати низку проблем, зокрема визначити напрями наукових досліджень, створити науково-організаційну та видавничу структури, забезпечити їх кадрами. Для створення такого закладу існували всі передумови: наукові кадри (хоча їх і бракувало), прекрасні археологічні матеріали з попередніх польових досліджень (хоча й не-оброблені), а головне, у Л.М. Славина були вміння й бажання працювати, розум і освіченість.

Серед співробітників Інституту археології Л.М. Славін знайшов однодумців: В.П. Петрова, М.І. Сібільова, В.Є. Козловську, О.Ф. Лагодовську та ін. Тож не дивно, що незабаром, завдяки наполегливій праці наукового колективу, очолюваного Лазарем Мойсейовичем, Інститут археології перетворився на один із трьох (разом із Москвою та Ленінградом) провідних і визнаних археологічних центрів колишнього СРСР.

В Інституті було визначено чіткий профіль науково-організаційної структури, яка складалася з чотирьох секторів: археології первісно-общинного ладу, античних міст та скіфо-сарматських племен (завідувач Л.М. Славін), слов'янських племен і міст Київської Русі (завідувач В.П. Петров (Домонтович)); львівської філії (існувала з 1939 р., завідувач М.Ю. Смішко); лабораторії археологічної технології (завідувачка О.А. Кульська) та двох заповідників — Ольвійського та Вишгородського. Приєднання до Інституту археології Львівської філії дало змогу київським археологам ознайомитися з раніше недоступною науковою літературою й архівами (до Львова були відряджені В.П. Петров (Домонтович), П.П. Курінний), а львів'янам — із археологічними пам'ятками східної України (до Києва приїжджав Я.І. Пастернак, а співробітник філії І.Д. Старчук брав участь у розкопках Ольвії). Ученим секретарем Інституту був В.П. Теличка (Полонська-Василенко 1993).

Для виконання розробленого плану наукової роботи в Інституті бракувало кадрів. Ця проблема розв'язувалася різними шляхами: через підготовку нових кадрів, співпрацю з фахівцями музеїв, вузів, наукових інститутів інших галузей науки як України — Києва, Одеси, Львова, Миколаєва, Нікополя, Чернігова, Коростеня, Умані, Харкова тощо, так і Росії, насамперед Ленінграда та Москви (П.Й. Борисковський, Є.Ю. Кричевський, Т.С. Пассек, Б.М. Граков та ін.). З Львівською філією співпрацювали археологи з Польщі (К. Маєвський, С. Круковський) (Славін 1947, с. 70). Діяльність Л.М. Славина як директора ІА (згодом як заступника директора, завідувача кафедри археології), його вміння сприймати кращі традиції європейської історичної школи, незаперечний авторитет як ученого і людини, особиста дружба з ленінградськими археологами О.М. Карасьовим та П.М. Шуль-

цем — усе це сприяло багаторічній співпраці археологів із різних регіонів СРСР та вчених-природників: геологів, хіміків, палеозоологів, палеоботаніків, антропологів, — дослідженням яких Л.М. Славін надавав великого значення в осмисленні археологічних матеріалів і стародавньої історії і залучав до спільної розробки наукових тем. Не випадково в Інституті було створено лабораторію археологічної технології, у якій працювали геологи та хіміки. Беззаперечний авторитет Л.М. Славина як ученого, його людські якості, м'який колегіальний стиль керівництва (він завжди зважав на думку інших, запитуючи навіть у нас, його студентів: «А як Ви вважаєте?») згуртували в Інституті висококваліфікованих фахівців. Цей чинник, а також можливість сталого фінансування археологічних досліджень сприяли розвитку української археології у цілому. Інститут перетворився на центр тяжіння археологічних досліджень, на своєрідного монополіста археологічної науки, оскільки лише в межах Академії наук можна було повноцінно проводити археологічні дослідження. Це тривало до того часу, доки музеї та вищі навчальні заклади України не отримали достатньої кількості науковців-археологів та належного фінансування досліджень (приблизно до середини 1970-х рр.).

Наукові дослідження Інституту археології охоплювали всі періоди існування стародавньої людини — від палеоліту до Київської Русі, й навіть у пізніший час. Основний науковий план робіт Інституту передбачав проведення широких польових досліджень — розкопок археологічних пам'яток та суцільної розвідки окремих регіонів. При цьому, на відміну від польових робіт ПМК, вимагалася повна обробка отриманого матеріалу. Було заплановано повну публікацію робіт, присвячених окремим групам пам'яток, культурних комплексів, етапам давньої історії з метою створення в майбутньому історії давнього населення України (Славін 1947, с. 70). До здійснення своєї мети Інститут ішов довго, майже півстоліття, але цю ідею було втілено в життя.

Перед співробітниками Інституту було поставлено завдання обробки й публікації у будь-якій формі численних матеріалів розкопок ПМК, які не мали ані звітів, ані публікацій. Подібне розуміння значення першоджерел дирекція Інституту перейняла у європейської традиційної історичної науки. Так, В.П. Петров, виступаючи в 1937 р. в ПМК з приводу обговорення конспектів підручників «История СССР» та «Новая история», наголошував: «Джерела — основа історичної науки. Без попередньої розробки джерел не може бути історичної науки. Це знали буржуазні вчені; вони перед тим, як дати

той або інший том з історії, давали том або томи джерел» (Дискусія 1937, с. 33—35). Завдання, про яке йдеться, було виконано згодом. Так, В.П. Петров опублікував матеріали Зарубинецького (1959) та Черняхівського (1964) могильників з розкопок В.В. Хвойки, корчакського типу з розкопок С.С. Гамченка (1963), Масловського могильника (1964) з розкопок П.І. Смолічева та С.С. Гамченка.

Комплексні археологічні експедиції Інституту (Деснянська, Трипільська, Нікопольська, Ольвійська, Київська) проводили польові дослідження понад 30 археологічних пам'яток. Систематично вивчали пам'ятки палеоліту Чернігівщини, Дніпрельстану, Приазов'я, неоліту, Трипілля, доби міді—бронзи (відкрито Кам'яну Могилу), античних (Ольвія та її периферія, Березань), скіфських курганів і городищ, особливу увагу приділяли пам'яткам, пов'язаним із етногенезом східних слов'ян: зарубинецьких, черняхівських, ранньослов'янських, давньоруських пам'яток. Активно досліджували місця, пов'язані з давньою та більш пізньою за часом металургією Полісся (Городськ). Дослідження з проблем археологічної технології проводили в інститутській хіміко-технічній лабораторії (О.А. Кульська, О.Ф. Драко), де вивчали хімічний склад стародавніх речей, реконструювали технологічний процес виробництва. Найбільших успіхів було досягнуто у вивченні трипільської та ольвійської кераміки. Досліджували техніки мозаїчної справи Київської Русі, металургійного виробництва Ольвії, міст Київської Русі та поліських городищ.

Зауважимо, що Л.М. Славін ніколи не користувався своїм службовим становищем задля отримання будь-яких пільг за рахунок інших експедицій і наукових зацікавлень учених для себе чи Ольвійської експедиції, якою він керував. Учений завжди поважав людину та зважав на її інтереси.

Свідченням того, що Україна стала для Л.М. Славіна батьківщиною є те, що він добре вивчив українську мову, порушив питання про публікації з археології українською мовою, а також його зацікавленість у вивченні історії України козацької доби. Окрім розкопок традиційних для археології стародавніх пам'яток, було заплановано археологічне вивчення пам'яток козацької доби (за тогочасною термінологією «козацьких січей»), які тоді не вважалися об'єктами археологічних розкопок. Вимоги до методики розкопок козацьких січей були такими ж чіткими й суворими, як і до розкопок пам'яток стародавнього часу. Зазначимо, що Лазар Мойсейович взагалі дуже багато уваги приділяв методиці розкопок, постійно вдосконалюючи її. Заплановані розкопки пам'яток козацької доби

почалися влітку 1941 р. М.Л. Макаревичем, але їх перервала Друга світова війна. Нині, коли в Україні тривають систематичні дослідження пам'яток козацької доби, про цю заслугу Л.М. Славіна, який першим надав пам'яткам козацької доби статус археологічних, не слід забувати.

Згідно з науковими засадами Інституту археології, матеріали проведених й попередніх розкопок готувалися до друку. На відміну від ПМК, який видавав «Наукові записки ПМК», Інститут археології, продовжуючи традицію ВУАН, у новоствореній видавничій структурі видавав як періодичні традиційні «Короткі звідомлення з археології України», так і тематичні збірники, а також інші наукові видання, зокрема археологічні карти та науково-популярні праці. Вже в 1940 р. вийшли друком тематичні збірники: «Ольвія» (Т. 1) та «Трипільська культура» (Т. 1). Було підготовлено та здано до друку тематичні збірники «Палеоліт і неоліт України» (Т. 1); «Короткі звідомлення з археології України», № 1. Здано до друку матеріали з палеоліту, неоліту, античної, скіфо-сарматської археології, ранньослов'янської археології та археологічну карту Північного Причорномор'я. Було розроблено археологічну карту черняхівської культури (С. Коршенко, науковий редактор В.П. Петров), яку згодом доробила й у повоєнні роки опублікувала Є.В. Махно (Махно 1960) тощо. Результати роботи Інституту археології довоєнного та повоєнного часу Л.М. Славін як директор ІА та вчений секретар Відділу суспільних наук висвітлював у періодичних виданнях АН УРСР та АН СРСР (Славін 1940, с. 43—50; 1940а, с. 20—27; 1941, с. 108—115; 1946, с. 81—88; 1947, с. 65—84), у тому числі опублікував історіографію з археології (Славін 1940б, с. 133—159). Різним питанням стародавньої історії України було присвячено науково-популярні праці українських (Славін 1938; Дмитров 1940) і російських археологів, які працювали за темами ІА АН УРСР (Пассек 1941; Борисковський 1940). Отже, було сформовано чіткий профіль видавничої структури ІА, який, згодом вдосконалений під керівництвом Л.М. Славіна, продовжує існувати й нині.

Важливими для подальшого розвитку та високого престижу Інституту археології як академічної установи мали чотири наукові тематичні конференції, проведені за короткий проміжок часу. Першу (7—9 січня 1939 р.) було присвячено питанням вивчення трипільської культури, другу (25—28 квітня 1939 р.) — скіфо-сарматській та давньогрецькій культурам, третю (15—19 травня 1939 р.), найбільш представницьку, — палеоліту й неоліту, четверту (28 січня — 2 лютого 1941 р.) — неоліту, три-

пільській культурі, пам'яткам доби бронзи. На цих конференціях, окрім висвітлення результатів досліджень пам'яток відповідної доби та археологічної культури, розглядалися загальні питання історії стародавнього населення. Інформацію про конференції було опубліковано в центральних виданнях України та СРСР (Славін 1939, с. 63—73; 1940в, с. 200—207; Пассек 1939; 1946). Для учасників III конференції було організовано екскурсію по Десні для ознайомлення з низкою палеолітичних стоянок, до-сліджуваних комплексною Деснянською археологічною експедицією (Трусова 1940; Земляков 1940). Зазначені конференції, що відбулися в Києві за участю археологів, антропологів, палеозоологів, геологів, геоморфологів, ґрунтознавців, палеоботаніків із багатьох наукових установ СРСР, перетворилися на всесоюзні заходи. Продовжуючи цю традицію Інститут археології проводив комплексні конференції аж до початку 1970-х рр. Вагомий внесок Л.М. Славина як директора Інституту в організацію і проведення перших конференцій не потребує доказів.

Плідну роботу Інституту археології перервала Друга світова війна. Частина співробітників було мобілізовано, інші готували до евакуації в Уфу найцінніші матеріали наукових фондів, архіву, бібліотеки. Цінності гинули в дорозі, типографський набір рукописів, зданих до друку й уже набраних («Палеоліт і неоліт України, т. 1), розсипали, рукописи спалювали, як і особові справи співробітників та документи відділу кадрів. Саме тому в архіві Інституту збереглися документи лише з 1944 р. Згідно з наказом вищої влади, у липні 1941 р. в Уфу евакуювалися лише дійсні члени Академії наук із родинами та співробітниками, які супроводжували наукові цінності. Зважаючи на це, в Уфу потрапило лише кілька археологів, зокрема Л.М. Славін та В.П. Петров (Домонтович), якого наприкінці 1941 р. було мобілізовано в діючу армію. Інститут археології та інші гуманітарні інститути перестали існувати як окремі наукові установи, тому їх було структурно об'єднано в один заклад — Інститут суспільних наук, директором якого було призначено М.Я. Калиновича, а вченим секретарем — В.П. Петрова (Домонтовича). Л.М. Славін залишився на посаді вченого секретаря Відділу суспільних наук АН УРСР. Тоді було створено відділ історії та археології, а з середини 1942 р. — самостійний відділ археології Інституту історії та археології. В евакуації Л.М. Славін продовжував дослідження з археології України. Він взяв участь у створенні колективних узагальнюючих монографій з української історії: «Нариси з історії України» (Славін 1942, с. 15—27) та «Історія України» (Славін 1943, с. 4—37). Як і в довоєнний час, учений секретар Відділу суспільних

наук Л.М. Славін висвітлював роботу археологів за нових умов у складі Інституту (Славін 1943а, с. 55—66) та Відділу суспільних наук (Славін 1944, с. 63—68).

В Уфі вчений розробляв і проблеми з башкирської археології: «Археологические памятники Башкирии с древнейших времен до начала нашей эры»; «Археологические памятники Башкирии середины первого тысячелетия нашей эры»; «Древнейшая металлургия Башкирии» (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1, 3; НА ІА НАН України, ф. 17).

У журналі Спілки радянських письменників України «Українська література», згодом перейменованого на «Вітчизну», Л.М. Славін опублікував статті «Стародавні пам'ятки України» (Славін 1942а, с. 175—182) та «На порозі історії українського народу (древні слов'яни на території України» (Славін 1943б, с. 50—71), що сприймалися не лише як наукова інформація, але й підносили патріотичний дух українців, що найкраще йому вдалося зробити в статтях про шевченківські дні 1942—1943 рр. (Славін 1943в, с. 67—69; 1944а, с. 5—9). Крім того, в евакуації Лазар Мойсейович написав підручник з історії України для старших класів української середньої школи — «Історію української культури» (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1, 6, 7).

Після реевакуації АН УРСР до Києва наприкінці березня 1944 р. Л.М. Славін доклав надзвичайно багато зусиль для відродження Інституту археології як окремої наукової установи. Для цього необхідно було терміново розв'язати низку наукових, науково-організаційних та господарчих завдань: розробити перспективний і поточний плани науково-дослідних та польових робіт; розгорнути дослідницькі роботи; своїми силами зробити придатними для наукової праці приміщення в будинку № 14 на бульварі Шевченка, в яких Інститут розміщувався до війни; вирішити кадрове питання; налагодити зв'язки з іншими установами Києва, насамперед будівельними, для спостереження за земляними роботами в місті (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1, 4).

Ремонтно-господарче завдання виконували шість співробітників археологічного відділу Інституту історії та археології, одночасно продовжуючи дослідницьку працю (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1, 4; Дзбановський 1947). У приміщеннях потрібно було заскрити вікна, полагодити двері тощо, розшукати та на своїх плечах перенести археологічні колекції, фонди бібліотеки, обладнання лабораторій, меблі. Це була фізично надзвичайно важка праця, до того ж нею займалися переважно жінки.

Вирішуючи кадрове питання, Л.М. Славін запросив до Києва з усього СРСР киян-археологів

логів, з якими постійно листувався. До Києва з Вологди повернувся репресований свого часу М.Я. Рудинський, з Молотова — І.В. Фабріціус, із Чкалова — Ф.М. Штігельман, А.В. Добровольський, з Ташкента — Т.Г. Оболдуєва, з діючої армії — Р.Й. Ветштейн та ін. У голодному зруйнованому Києві Лазар Мойсейович надавав допомогу всім співробітникам Інституту, які того потребували. Для тих, хто повернувся до Києва і втратив власність, він домігся надання підйомних грошей, талонів на отримання білизни, одягу, взуття (наприклад, для родини пенсіонера-археолога О.О. Татаренка, якому за клопотанням ученого було збільшено пенсію) (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1, б). Лазар Мойсейович завжди був чуйним до чужої біди.

Інститут не міг повноцінно працювати без поновлення науково-допоміжних структур, і передусім фондів бібліотеки. Найцінніші її фонди було повернуто з Уфи, але більшість матеріалів було вивезено або знищено німцями, або зникло під час окупації Києва. Не збереглося необхідних для досліджень основних періодичних видань, таких як ВДИ, СА тощо. За підписами Л.М. Славина та М.Я. Рудинського в бібліотеки наукових інститутів, вищих навчальних закладів, музеїв України (Харкова, Одеси), РФ (Москви, Ленінграда), Грузії, Туркменістану, Киргизстану, Молдавії було надіслано листи з клопотанням про продаж або обмін періодики та окремих видань з метою допомоги у поновленні основних фондів бібліотек ІА у Києві та Львові (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1). У вирішенні цієї справи допоміг безперечний авторитет Л.М. Славина серед учених СРСР.

Фотолабораторію Інституту теж було знищено. Для її поновлення необхідно було придбати обладнання, хімікати тощо, які здебільшого довелося купувати у приватних осіб на базарі. Археологічні фонди були розорені та розпорошені, тому тривав активний пошук археологічних матеріалів. Проте для їх зберігання не було приміщення, придатного для фондосховища, тому археологічні колекції довоєнних розкопок, що були знайдені в першій половині 1944 р., передали до Київського історичного музею і лише частину колекцій, знайдену у другій половині 1944 р., було перенесено в приміщення Інституту, де зберігалися археологічні знахідки польових досліджень поточного 1944 р.

Л.М. Славін знайшов спосіб полегшити виконання наукового плану шляхом роздрукування рукописів. Проте в штатному розписі Інституту не було друкарки, тому в 1944 р. ставку бухгалтера було замінено на ставку секретарки-друкарки. До речі, навіть у 1960-х рр. планові теми та

польові звіти централізовано друкувала секретарка-друкарка.

Усі вимоги до відродження Інституту археології було виконано за три місяці. Інститут археології АН УРСР було поновлено 7 липня 1944 р. на чолі з директором Л.М. Славиним, ученим секретарем М.Я. Рудинським. Наукова та науково-допоміжна структури Інституту дещо змінилися порівняно з довоєнним часом. Тепер в Інституті було три наукові відділи: археології первісних племен (завідувачка О.Ф. Лагодовська, співробітники: ст.н.с. А.В. Добровольський, м.н.с. М.С. Одинцова, Є.В. Махно, Ф.М. Штігельман, Шиліна), античних міст і скіфо-сарматських племен (в.о. завідувача І.В. Фабріціус, співробітники: ст.н.с. Л.Д. Дмитров, І.М. Самойловський, м.н.с. Є.Ф. Покровська), слов'янської археології та міст Київської Русі (співробітники: ст.н.с. Д.Л. Бліфельд, В.К. Гончаров, м.н.с. С.М. Кузнецова); бібліотека (завідувачка Дзбановська) й архів; заповідник «Ольвія» (комендант Ласий); лабораторія реставрації та консервації матеріалів. У третьому кварталі 1944 р. до складу Інституту увійшов ще один, четвертий, науковий відділ — Львівський (завідувач М.Ю. Смішко) (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1, 4; 1, 5). Наприкінці 1944 р. в Інституті археології разом із Львівським відділом працювало 24 наукових співробітники та науково-допоміжний і обслуговуючий персонал. До речі, зважаючи на воєнний час, це було не так уже й мало, адже в 1960-ті рр. в ІА працювало всього близько 55 осіб, включно з прибиральницею. Серед наукових співробітників у 1944 р. було дуже мало кандидатів наук і жодного доктора наук. Кадрова політика, розроблена Л.М. Славиним, передбачала різноманітні шляхи зростання наукового потенціалу Інституту (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1). З самого початку відродження Інституту, в 1944 р., було засновано аспірантуру для підготовки фахівців із проблем первісної, скіфо-сарматської, давньогрецької та слов'янської археології, тобто всіх основних наукових напрямів досліджень. Першими аспірантами Інституту були випускники Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка — І.Г. Шовкопляс, Кудлай, а також В.А. Іллінська, яку запросили з Ленінграда. З того часу Інститут археології АН УРСР був нерозривно пов'язаний з університетом. Саме тоді для забезпечення Інституту кадрами Л.М. Славін створив на історичному факультеті Київського державного університету кафедру археології — першу в Україні та третю в СРСР. Саме вона понад чверть століття повністю забезпечувала Інститут археології кваліфікованими кадрами, стала *alma mater* багатьох поколінь співробітників Інституту. Першими студентами-

практикантами кафедри археології університету, які мали змогу працювати в бібліотеці Інституту, були М.Ю. Брайчевський та Л.М. Каленська (за чоловіком Рутківська) (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1, 6). Іншим шляхом здобуття вчених ступенів був захист дисертацій. На початку 1945 р. Л.М. Славін порушив питання про захист кандидатських дисертацій, спершу І.В. Фабріціус, а незабаром — М.Я. Рудинським, А.В. Добровольським, І.Ф. Левицьким, І.М. Самойловським. Л.М. Славін клопотався про звільнення від складання кандидатських іспитів згаданих пошукувачів, зважаючи на їх багаторічну (близько 30 років) археологічну працю (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1, 6). Тоді ж кандидатські мінімуми-іспити склали Ф.Б. Копилов, Є.Ф. Покровська, Т.Г. Оболдуєва, Ф.М. Штігельман. У 1944 р. Інститут поновив зв'язки з археологами з різних музеїв і вищих навчальних закладів України (Харкова, Одеси, Дніпропетровська), а також Москви та Ленінграда.

Одночасно з комплектацією кадрів та поновленням науково-організаційної структури Інституту необхідно було розгорнути дослідницьку роботу, розробляти перспективні плани наукових досліджень та експедиційних робіт на 1944—1948 рр. та на їх основі — тематичні наукові плани на 1944—1945 рр. У той час перспективний науковий план робіт ІА АН УРСР потрібно було узгоджувати з московським ІА АН СРСР, тому він обговорювався на I Всесоюзній археологічній нараді в 1945 р. у Москві.

У 1944 р. до 25-річного ювілею АН України було проведено загальноакадемічну виставку-звіт, на якій було представлено й здобутки Інституту археології. Л.М. Славін доповів про результати діяльності українських археологів за 25 років (Славін 1947а, с. 352—383). Важливим результатом роботи Інституту в 1944 р. було проведення, хоча і в невеликих масштабах, польових досліджень та обстеження з актуванням стану зруйнованих війною найважливіших археологічних пам'яток: Ольвійського та Вишгородського заповідників (заказників), Києва та його околиць, Чернігова, трипільських пам'яток в Обухівському р-ні, пам'яток басейну р. Сіверський Донець, скіфських пам'яток Нікопольщини (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1, 5). До цієї роботи було залучено всіх співробітників Інституту. Польові дослідження та спостереження за земляними роботами почалися лише у Києві, після налагодження контактів з усіма будівельними організаціями; крім того, було розпочато розкопки руїн Свято-Успенського собору в Києво-Печерській лаврі та Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря.

У 1945 р. експедиційних робіт було значно більше. Відкриті листи були надані Л.Д. Дмитрову для спостереження за земляними роботами й обстеження м. Києва та його околиць, В.К. Гончарову для обстеження Вишгорода та слов'янських городищ, Б.О. Рибаківу для проведення розвідок у Києві та Чернігові. Відновила діяльність під керівництвом Л.М. Славіна Ольвійська експедиція, в складі якої працював Варварівський загін (керівник П.М. Шульц, архітектор О.М. Карасьов). Корчуватівський могильник розкопував І.М. Самойловський. М.Я. Рудинський проводив розкопки біля с. Іллінка Одеської обл.

Згідно з розробленим видавничим планом на 1944 р., почалося відновлення видань, частину текстів з яких було знищено на стадії набору в Львівській друкарні в 1941 р.: тематичного збірника «Палеоліт і неоліт України», т. 1; «Короткі повідомлення з археології України», № 1. Передбачалося видання збірника на кшталт «Наукових записок», «Звідомлення з археології України» (10 д. а.); «Киевские древности» (15 д. а., про досягнення останніх 25 років); «Археологія України сарматського часу (культура полів поховань)» (20 д. а., збірник мав велике значення для розробки питань етногенезу східних слов'ян, зважаючи на тогочасні західноєвропейські теорії з цього питання). У 1944 р. було заплановано видати збірник «Трипільська культура» (Т. 2) (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1, 6), матеріали якого підготували до друку ще до війни Т.С. Пассек, Є.Ю. Кричевський, М.Л. Макаревич, В.П. Петров, Н.Л. Кордиш, Б.П. Безвенглинський, І.Г. Підоплічко, Сугробов, О.Ф. Лагодовська, Стрончин, П.П. Курінний, О.Ф. Драко. У 1944 р. НА ІА отримав від одеського дослідника М.Ф. Болтенка рукопис про Березань.

Згідно з перспективним планом дослідницьких та польових робіт на найближчі роки (1944—1948), передбачалися по відділах збір, дослідження та публікація матеріалів, зокрема й науково-популярних робіт. Планувалися дослідження палеолітичних стоянок порожистої частини Дніпра, Сіверського Дінця, Поділля, Західної Волині (Осокорівка, Мезін, Кодак, Амвросіївка, Ямбург та ін.), пам'яток раннього неоліту Сіверського Дінця, розвиненого неоліту, енеоліту, у тому числі трипільської культури — пам'яток порожистої частини Дніпра (Владимирівка, Стена тощо), доби палеометалів (міді—бронзи) — на Одещині (Усагове), середньому та нижньому Дніпрі, Інгулі (Войцехівка), пам'яток кімерійського періоду, а також пам'яток античної археології — Ольвії та її периферії, нижньодніпровських городищ, Березані, Тіри. У розділі скіфської археології (з 1944 р.) передбачалося вивчення таких питань: кімерійці та скіфи; істо-

рія та держава скіфів; скіфські поселення (Шарпівське городище); складання каталогу скіфських курганів, вивчення кераміки, мистецтва.

З 1944 р. почалося дослідження пам'яток «полів поховань» черняхівської культури (за тогочасною термінологією — сарматського періоду): Корчуватого, північно-західної частини України, західних регіонів (Житомирська і Підкарпатська групи), Харківської групи. Передбачалося складання карти слов'янських городищ (полянських, сіверянських). Під час дослідження міст Київської Русі планувалися збір та дослідження матеріалів для складання археологічної карти Києва, вивчення матеріалів Райковецького городища, Вишгорода, Княжої Гори, Овруча, Василькова, мистецтва давнього Галича, написання підручника з археології Київської Русі.

Згідно з розробленим перспективним планом, передбачався збір археологічного, музейного, літературного матеріалу в окремих географічних регіонах шляхом їх систематичного суцільного польового обстеження з метою створення «Археологічної карти України» (пор.: «Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список). — К., 1966. — 464 с.), археологічних карт окремих культур та міст (слов'янських городищ та м. Києва) (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1).

Було чітко визначено напрям видавничої діяльності Інституту. Згідно з планом, було створено неперіодичний орган Інституту «Археологія», що мав друкуватися не рідше, ніж двічі на рік (до речі, перший том видання було здано до друку вже 15.05.1946 р.), який згодом було перетворено на періодичний журнал, що існує і нині. Планувався випуск подальших томів «Палеоліт і неоліт України», «Трипільська культура», «Ольвія» та створення нових збірників: «Скіфія і Сарматія», «Київська Русь», «Киевские древности», «Археологія України сарматського часу (культура полів поховань)», складання каталогу скіфських курганів (пор.: Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. — К., 1986. — 368 с.), «Археологічна карта України» тощо. Передбачався випуск тематичних збірників, альбомів творів скіфського мистецтва, ранньослов'янських та киево-руських пам'яток, монографій, науково-популярних творів, кінофільмів (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1).

Як і в довоєнний час, планувалися систематичні розкопки «запорізьких січей» — пам'яток козацької доби, вивчення озброєння та речей побуту українського козацтва. Щирий інтерес Л.М. Славина до вивчення історії України козацької доби підтверджують й інші факти. Наприклад, на початку 1945 р., коли ще тривала війна, а з Криму було депортовано татар, греків, болгар

Л.М. Славін біля Інституту археології на бул. Шевченка (50-ті роки минулого століття)

та ін., Л.М. Славін надіслав до бібліотеки Кримського краєзнавчого музею у Сімферополі листа з проханням відшукати рукопис (або його копію) поеми татарського автора Джан Мухамедова, присвяченої походу кримського хана Іслам-Гірея II разом із Богданом Хмельницьким на Польщу у 1648—1649 рр. Цей запит (хоча на нього і надійшла негативна відповідь (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1) був доцільним не лише тому, що наближався ювілей визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, але й тому, що після депортації татар із Криму пам'ятки цього народу, у тому числі й писемні, активно знищувалися. Своєчасним у 1945 р. було й клопотання Л.М. Славина про збереження решток Звіринської фортеці 1810—1812 рр. та валів давньоруського «Красного двору», розташованих на території теперішнього Ботанічного саду НАН України, де проводилися земляні роботи (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1). Взагалі, Л.М. Славін багато зусиль доклав до організації ефективної охорони археологічних пам'яток (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1). Як директор ІА АН УРСР він був членом Науково-експертної ради при Відділі охорони пам'яток і брав активну участь у її роботі. Учений запропонував скласти перелік пам'яток, розширити структуру установ, що займаються охороною пам'яток, внести до них Інститут археології, історичні та краєзнавчі музеї, школи.

Розроблений у 1944 р. директором ІА АН УРСР Л.М. Славіним план діяльності Інституту через різні обставини не було повністю реалізовано. Діяльність Лазаря Мойсейовича Славіна як директора Інституту археології на багато років наперед визначила перспективу наукового розвитку української археології.

У серпні 1945 р. члена-кореспондента АН УРСР Л.М. Славіна було звільнено з посади директора Інституту археології, незважаючи на його заслуги в розвитку української археології у найтяжчі для науки часи і роль у становленні й відродженні у воєнні часи Інституту археології як наукової установи. Причини цього звільнення залишилися в архівах силових органів, вони не обговорювалися. Ми можемо робити лише припущення. Так, на той час національність Л.М. Славіна не могла датися взнаки. Л.М. Славін був членом комуністичної партії, людиною обережною, толерантною, розважливою, але, напевно, він як директор зробив «щось», за що його було покарано. Деякі дії Л.М. Славіна як керівника наукової установи історичного, а тому ідеологічного напрямку, в ті часи можна було кваліфікувати як ворожі, близькі до націо-

налістичних. Насамперед це його український патріотизм, зацікавлення українською історією (планування розкопок пам'яток козацької доби, вивчення козацького озброєння, пошук літературного тексту депортованих кримських татар про похід кримського хана Іслам-Гірея II разом із Богданом Хмельницьким на Польщу, висвітлення шевченківських днів), по-друге, включення до складу авторів інститутського наукового збірника «Трипільська культура» так званих ворогів народу: П.П. Курінного, який невдовзі після закінчення війни емігрував на Захід, та В.П. Петрова (Домонтовича), якого в 1942 р. офіційно було оголошено українським буржуазним націоналістом і зрадником. Звісно, Лазар Мойсейович у 1944 р. не міг знати про плани еміграції П.П. Курінного та те, що В.П. Петрову для виконання розвідницької місії в тилу німців потрібно було мати легенду.

Незважаючи на такий перебіг подій, Лазар Мойсейович працював на інших посадах, безперервно, мужньо, плідно «виросуючи свій сад» — українську археологію, продовжуючи себе в учнях, бо «кожне дерево з плоду свого пізнається» (Лк., 6, 44).

Борисковський П.Й. Людина кам'яного віку на Україні. — К., 1940. — 130 с.

Дзбановський Є. Інститут археології АН УРСР у 1944 р. // Археологія. — 1947. — Т. 1. — С. 183—186.

Дискусія // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. — К., 1937. — Кн. 1. — С. 33—35.

Дмитров Л.Д. Перекоп. Рів і вал. — К., 1940. — 106 с.

Земляков Б.Ф. Екскурсія учасників Киевской археологической конференции в бассейн р. Десны // КСИИМК. — 1940. — Вип. 2. — С. 52—53.

Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР // МИА. — 1960. — № 82. — С. 9—83.

Пассек Т.С. Об итогах научной конференции Института археологии Академии наук УССР, посвященной изучению трипольской культуры // КСИИМК. — 1939. — Вип. 2. — С. 38—41.

Пассек Т.С. Трипільська культура — К., 1941. — 84 с.

Пассек Т.С. Четвертая научная конференция Института археологии Академии наук УССР // КСИИМК. — 1946. — Вип. 12.

Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук (Нарис історії). — К., 1993. — 415 с.

Славін Л.М. Ольвія. — К., 1938. — 89 с.

Славін Л.М. Конференція по вивченню скифо-сарматського періоду (Київ, 1939 р.) // Вісті АН УРСР. — 1939. — № 5. — С. 63—73.

Славін Л.М. Відділ суспільних наук АН УРСР в 1939 р. // Вісті АН УРСР. — 1940. — № 3. — С. 43—50.

Славін Л.М. Інститути відділу суспільних наук в 1940 р. // Вісті АН УРСР. — 1940а. — № 9. — С. 20—27.

Славін Л.М. Археологічні роботи в Радянській Україні // Збірник АН УРСР. — К., 1940б. — С. 133—159.

Славін Л.М. Научная конференция археологов, изучающих историю Украины в скифо-сарматский период (Київ, 1939) // ВДИ. — 1940в. — № 1. — С. 200—207.

Славін Л.М. Результаты археологических экспедиций Академии Наук УРСР в 1940 р. // Вісті АН УРСР. — 1941. — № 2—3. — С. 108—115.

Славін Л.М. Населення території України з найдавніших часів до утворення Київської держави. Нарис історії України. — Уфа, 1942. — С. 15—27.

Славін Л.М. Стародавні пам'ятки України // Українська література. — Уфа, 1942а. — № 3—4. — С. 175—182.

Славін Л.М. Населення території України з найдавніших часів до утворення Київської держави. Історія України. — Уфа, 1943. — Т. 1. — С. 4—37.

Славін Л.М. Інститут суспільних наук АН УРСР // Вісті АН УРСР. — Уфа, 1943а. — № 1. — С. 55—56.

Славін Л.М. Шевченківські дні 1942 р. // Вісті АН УРСР. — Уфа, 1943в. — № 1. — С. 67—69.

- Славін Л.М. На порозі історії українського народу (древні слов'яни на території України // Українська література. — Уфа, 1943б. — № 7. — С. 50—71.
- Славін Л.М. Відділ суспільних наук // Вісті АН УРСР. — 1944. — № 3—4. — С. 63—68.
- Славін Л.М. Шевченківські дні 1943 р. // Вісті АН УРСР. — 1944а. — № 1—2. — С. 5—9.
- Славін Л.М. Археологические исследования Украинской Академии Наук за 25 лет // КСИИМК — 1946. — № 3. — С. 81—88.
- Славін Л.М. Двадцять п'ять років археологічних досліджень Академії Наук УРСР // Археологія. — 1947. — Т. 1. — С. 65—84.
- Славін Л.М. Археологічні дослідження на Україні у радянську епоху // Ювілейний збірник АН УРСР. — К., 1947а. — С. 352—383.
- Трусова С.А. III конференція по изучению палеолита // КСИИМК. — 1940. — Вип. 3.
- Шовкопляс І.Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917—1966). — К., 1969. — 340 с.

Одержано 16.11.2006

В.Н. Корпусова

ЛАЗАРЬ МОЙСЕЕВИЧ СЛАВИН —
ДИРЕКТОР ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ АКАДЕМИИ НАУК УКРАИНЫ

В статье рассмотрена деятельность Л.М. Славина как директора Института археологии АН УССР, его роль в организации украинской археологической науки. В результате руководства Л.М. Славина за короткое время (1940—1941) Институт археологии из неструктурированной организации с расплывчатым научным профилем исследований, малочисленными кадрами специалистов после репрессий ВУАН середины — второй половины 1930-х годов превратился в один из трех ведущих археологических центров СССР (Москва, Ленинград, Киев). В результате его деятельности на много лет вперед была определена перспектива научного развития Института археологии.

V.N. Korpusova

LAZAR MOYSEYEVYCH SLAVIN AS A DIRECTOR OF THE INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY OF ACADEMY OF SCIENCE OF UKRAINE

The article views work of L.M. Slavin as a director of the Institute of Archaeology of AS USSR and his role in organizing the archaeological science. Under the lead of L.M. Slavin during a short period of time in 1940—1941, the Institute of Archaeology has been transformed from an unstructured organization with a vague scientific research description and scanty professional staff (after repressions in AUAS (VUAN) of the mid-late 30s) into one of the three foremost archaeological centres (Moscow, Leningrad, Kyiv). His work predetermined the long-term perspective of the scientific development of the Institute of Archaeology.

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА Л.М. СЛАВІНА

Статтю присвячено педагогічній діяльності члена-кореспондента АН УРСР професора Л.М. Славина, засновника та першого завідувача (1944—1970) кафедри археології і музеєзнавства Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Видатний знавець античної культури, відомий дослідник ольвійської держави, високоосвічений науковець, організатор археологічної науки в Україні Лазар Мойсейович Славін майже 30 років був тісно пов'язаний з Київським державним університетом ім. Т.Г. Шевченка¹. Робота в університеті була однією зі складових багато-гранної діяльності відомого археолога і талановитого педагога, який підготував плеяду видатних учених. Багато його учнів — вихованців кафедри — досягли високих наукових і професійних здобутків і нині продовжують сумлінно працювати в різних наукових та освітніх закладах і музеях України та за її межами. Вагомий доробок Л.М. Славина на ниві виховання майбутніх спеціалістів, внесок у формування української археологічної школи як засновника та першого керівника університетської кафедри археології і музеєзнавства й досі залишається маловивченим. Ця розвідка покликана деякою мірою заповнити зазначену лакуну.

Як відомо, приїхавши до Києва у 1938 р., Л.М. Славін активно долучився до розбудови щойно реорганізованого Інституту археології АН УРСР, працюючи спочатку заступником директора, а згодом, у 1939—1941 рр., і його директором. Одночасно він був ученим секретарем Відділу суспільних наук АН УРСР (Л.М. Славін... 1996, с. 9).

Наприкінці 1939 р., згідно з деякими документами особової справи Л.М. Славина, що зберігаються в архіві університету, він на запрошення ректора О.М. Руська почав викладати щойно відновлений у радянських університетах (Арциховський 1949, с. 24—25) загальний курс з археології для майбутніх істориків. Відтоді й аж до «моменту евакуації КДУ» Л.М. Славін працював на посаді професора погодинно, за сумісництвом, а це не вимагало заведення окремої особової справи у відділі кадрів, її було відкрито вже у повоєнні роки (Архів Київсько-

го національного університету імені Тараса Шевченка (далі — КНУ), о. с. 1970—113, розд. 1, арк. 1—3, розд. 3, арк. 2, 5).

З евакуації у Київ Л.М. Славін повернувся в середині 1944 р., а університет відновив свою роботу відразу після звільнення Києва — у важкі, ще воєнні дні. Перший наказ ректора про повернення університету до Києва та розпорядження «деканам негайно приступити до організації факультетів» датовано 14 листопада 1943 р. (Архів КНУ, ф. 1246, оп. 5, накази ректора за 1943 р., арк. 1—2). Навчання в університеті відновили вже в лютому 1944 р. Тоді на 7 факультетах навчалося близько 600 студентів (Київський університет 1984, с. 114, 117).

Можливо, що вже у серпні — на початку вересня 1944 р. Л.М. Славина знову було запрошено викладати на історичному факультеті університету археологію. На цю пропозицію він 20 вересня відповів ректору лаконічною, але показовою запискою на невеличкому клаптику паперу (навколо скрута, не вистачало найнеобхіднішого): «В связи с Вашим предложением, переданным мне деканом исторического факультета проф. Билан Ю.Я., я настоящим сообщая о своем согласии возобновить прерванную Отечественной войной работу на историческом факультете Киевского Университета, в должности заведующего кафедрой **археологии**» (виділено нами. — Л. С.). У лівому верхньому куті позначено резолюцію декана історичного факультету від 21.IX.44 р.: «Ректорові КДУ. Члена-кореспондента АН УРСР Славина Л.М. зарахувати на посаду зав. кафедри **стародавньої історії та археології з I.X.1944 р.**» (Архів КНУ, о. с. 1970—113, розд. 5, арк. 3.). Прискіпливі діловоди, які готували наказ ректора за № 275 на зарахування, в § 14 зазначили: «призначити на посаду зав. кафедри **стародавньої історії**», адже на той час у переліку кафедр історичного факультету кафедри археології не існувало (Архів КНУ, ф. 1246, оп. 5, накази ректора за 1944 р., т. 3, арк. 2). Рішення про створення кафедри археології окремо від кафедри стародавньої історії можна вважати затвердженим лише після наказу ректора (вже В.Г. Бондарчука,

¹ Нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

О.М. Русько перейшов на роботу в Народний комісаріат освіти УРСР) № 337 від 19 грудня 1944 р. на підставі наказу заступника Наркома освіти УРСР, відповідно до персонального штатного розпису професорсько-викладацького складу, затвердженого УВШ при РНК УРСР, в якому виконуючим обов'язки завідувача кафедри значено професора Л.М. Славина (Архів КНУ, ф. 1246, оп. 5, накази ректора за 1944 р., т. 3, арк. 124, 130).

Звісно, архівні матеріали не дають змоги відтворити повною мірою усі події того часу, але логічно припустити, що без попередніх переговорів, певних наполегливих дій та особистої позиції Л.М. Славина цього б не сталося. Адже на той час у Радянському Союзі існувало лише дві університетські кафедри, що готували фахівців у галузі археології, — у Ленінграді та Москві, в Україні — жодної. Наприклад, у Львові у повоєнні роки археологія в університеті на довгий час зовсім занепала. Тут кафедру археології навпаки було перейменовано на кафедру історії стародавнього світу та середніх віків (Ситник 2005, с. 1). Радянська влада не дуже «товаришувала» з археологією. Так, у 1923 р. усі кафедри археології у Радянській Україні було скасовано (Курінний 1970, с. 136—137; Генінг 1982, с. 21—23), а в 1930-ті рр. через партійні постанови в університетах неодноразово припинялося навіть викладання археології, іноді — через репресії, у деяких випадках — через брак кваліфікованих викладачів, але передусім — через формування нової ідеології (Арциховский 1949, с. 24—25; Пряхин 1986, с. 214—217; Піоро 1996, с. 47; Янин 1999, с. 3—4; Тихонов 2003, с. 166—168). Можна лише здогадуватися, скільки в тих умовах потрібно було докласти енергії та зусиль, щоб відстояти відкриття «един-ственной на Украине кафедры археологии, которая должна готовить молодые кадры археологов» (Славин 1952, с. 93).

Л.М. Славін як керівник Інституту археології і людина з державним мисленням прекрасно розумів, що підготовка нових освічених спеціалістів — невідкладне і ключове питання для подальшого розвитку археологічної науки, а відтак, і нормальної роботи самого Інституту археології та й інших наукових закладів України. У той час активну діяльність Лазаря Мойсейовича було орієнтовано на подальший розвиток археологічних досліджень, адже перед Інститутом археології стояли нові завдання, в тому числі і зі складання археологічної карти України, що насамперед вимагало масштабних археологічних розвідок (Славін 1940, с. 133; 1946, с. 87—88; 60 лет... 1994, с. 41 та ін.). Сумлінну і багатопланову працю Л.М. Славина, який активізував різні ланки роботи Інституту археології

напередодні війни і відразу після повернення з евакуації, відзначали навіть не дуже прихильні до нього як до комуніста емігранти (Полонська-Василенко 1993, с. 112; Корпусова 1996, с. 25). Для підготовки молодих кваліфікованих наукових кадрів, які б забезпечили виконання поставлених перед українською археологією завдань, спеціалізована кафедра була конче необхідна, тим більше, що відбудова народного господарства після війни неминуче приводила до розширення археологічних розкопок. Нагальність організації кафедри Л.М. Славін відчував настільки гостро, що був готовий перейти в університет як штатний співробітник на основну роботу, хоча на той час очолював Інститут археології і вже майже 10 років керував Ольвійською експедицією. У згаданому вище штатному розписі університету на 1944/45 навчальний рік щодо Л.М. Славина було заплановано повну ставку з окладом у 1800 крб на місяць, але чомусь він її не обіймав повністю, а поєднував роботу на посаді директора ІА АН УРСР (1944—1945) та професора, завідувача кафедри в університеті за сумісництвом. В особовій справі вченого, що відкривалася лише на штатних співробітників, з'явилася позначка «0,5 ставки», хоча навантаження доводилося виконувати повністю. Лише один раз, у 1948 р., Л.М. Славін звернувся до ректора з проханням вважати його на штатній роботі, оскільки він завідує кафедрою, повністю виконує навантаження по кафедрі, керує трьома аспірантами і дипломниками. Проте йому було відмовлено, а заяву просто підшито до особової справи 15 жовтня 1948 р. (Архів КНУ, о. с., розділ 5, арк. 9), до того ж через сумісництво він не отримував і 20%-ї надбавки, яку призначали за керівництво кафедрою. Отже, молодому науковцю, «директору», «начальнику» і «завідувачу», якому не виповнилося й 40 років, у такий складний і непевний час доводилося нести потрійний тягар — працювати на «три фронти», коли справжній був ще зовсім поряд. Крім того, працювати доводилося під невсипущим партійним оком, яке стежило, щоб ніхто не зійшов з єдиного «правильного» шляху (докл. див.: Буйських 1996, с. 5; Клейман 1996, с. 70; Казьмирчук, Слюсаренко 2004, с. 14—15,). Утім, по суті, Л.М. Славін, опікуючись Інститутом, експедицією і кафедрою, працював на один фронт — майбутнє української археології, відновлюючи знищені в попередні роки традиції поєднання науки й освіти.

Таке поєднання насамперед було корисним саме для щойно заснованої кафедри та її студентів — майбутніх археологів. Інститут археології, який після евакуації був у досить скрутному матеріальному становищі, з його вцілілими колекціями, лабораторіями та бібліотекою став

для студентів навчальною базою (цьому сприяло близьке розташування навчальних закладів), повністю відсутньою на той час у вщент зруйнованому університеті (Київський університет... 1984, с. 113; Рутковська 1996, с. 52—53). Така стратегія творчої співпраці студентів і співробітників ІА у камералках та експедиціях допомагала вихованню майбутніх археологів, сприяла передачі досвіду від старших до молодших та забезпечувала наступність поколінь.

У 1946 р. було поновлено роботу Ольвійської експедиції², що стала базою не лише для проведення студентських археологічних навчально-виробничих практик, а й посіла значне місце в наукових дослідженнях студентів, аспірантів і співробітників кафедри. Перші випускники кафедри (1946 р.), а згодом й університетські аспіранти Л.М. Славіна — М.М. Бондар, Г.Г. Вінницька (Мезенцева), М.Д. Мелашенко — присвятили свої курсові роботи, перші статті, а згодом і кандидатські дисертації вивченню різних аспектів господарства, культури та будівництва Ольвії (Славін 1967, с. 8—9). Паралельно Л.М. Славін розпочав систематичні розкопки на території університетського Канівського заповідника. Цей багатий на археологічні пам'ятки район також на довгі роки став базою навчальної та наукової роботи кафедри (Славін 1947, с. 30—31; Славін 1959а, с. 534—535; 1967, с. 4—8). Слід зауважити, що й нині співробітники кафедри та студенти продовжують тут археологічні дослідження.

Незважаючи на всю свою енергію, працьовитість і закоханість у професію, Л.М. Славіну нелегко було втілювати в життя намічені плани. Війна закінчилася, країна поступово відбудовувалася, різко збільшилася кількість студентів — і не лише на стаціонарі, а й на заочному та вечірньому відділеннях факультету. Самотужки виконувати навантаження по кафедрі було все важче. Для забезпечення викладання дисциплін із первісної археології Л.М. Славін намагався залучити до роботи на кафедрі кандидата історичних наук, визнаного фахівця у цій галузі А.В. Добровольського (1885—1956) (Черняков 1995, с. 132—134), адже принаймні 0,5 ставки по кафедрі залишилися вакантними. І знову позовклі сторінки особової справи лише натякають на перипетії тогочасного університетського життя. А.В. Добровольському довелося двічі переписувати свою заяву від 12 жовтня 1948 р. із проханням «зачислить меня старшим преподавателем на 1/2 ставки (1/2 нагрузки) по дис-

циплинам археологии первобытного общества» (можливо, звернення самого Л.М. Славіна в той самий час до ректора з проханням виплачувати йому повну ставку було лише тактичним ходом?). Заяву А.В. Добровольського підтримували Л.М. Славін як завідувач кафедри (віза від 14.10) і деканат (15.10). А от ректорат одну за одною поставив і закреслив три візи: «До наказу. Допустити до викладання з погодинною оплатою канд. наук. 25.10. 1948 р.»; «До наказу. Призначити на роботу ст. викладача на вільну посаду доц. каф. археології з 1. 09. 1948 до 1. 02. 1949 р.»; «До наказу. Призначити на посаду в. о. доц. каф. археології ст. викладача, канд. наук з 1. 09.1948 р. з оплатою 2500 руб. на місяць. 15. 11.48 р.» Поряд із цією візою навіть було вже позначено № наказу — 620, § 10, але знову закреслено. Для віз вже не залишилося місця, і заяву було переписано наново, де й остаточно зазначено, закріплено наказом № 654 від 1.12.1948 р. і занесено до особової справи А.В. Добровольського «Призначити на тимчасову роботу асистентом кафедри археології з 20.10.48 з окладом 1750 крб. на місяць» (Архів КНУ, о. с. 1949—16, арк. 1—3). Кого не влаштовували проставлені візи і з яких причин їх за-креслювали, точно дізнатися навряд чи можливо. А от останній листок цієї справи, на нашу думку, яскраво ілюструє принциповість і наполегливість Л.М. Славіна, його ставлення до роботи кафедри і колег, чий права він намагався відстоювати (див.: Корпусова 1996, с. 27).

А.В. Добровольського звільнили за наказом ректора № 191, § 3 від 28 березня 1949 р. «у зв'язку з відсутністю навантаження» (Архів КНУ, о. с. 1949—16, арк. 9—10). Таке формулювання наказу змусило Л.В. Славіна звернутися до ректорату. Подаємо звернення повністю. «В ректорат. Несмотря на увольнение в середине семестра преподавателя кафедры археологии тов. Добровольского А.В., он по моей просьбе нормально заканчивал ту работу, для которой он был приглашен, вплоть до вчерашнего дня (22.VI).

Он нормально закончил лекции и провел экзамены по первобытной археологии на V, IV и III курсах (всего 192 часа), прочитал обзорные лекции по первобытной археологии (10 часов), руководил дипломными работами (85 часов), участвовал в государственных и кандидатских экзаменах (17 часов), посещал все заседания кафедры и археологического кружка. Всего им израсходовано на кафедру около 400 часов.

В связи с этим я убедительно прошу ректорат рассчитать тов. Добровольского таким образом, чтобы в целом он получил зарплату за 6 месяцев, как об этом я договаривался с Вами. 23.VI. 49. Зав. кафедрой археологии» (Архів КНУ, о. с. 1949—16, арк. 11).

² У квітні 1946 р. також стараннями Л.М. Славіна Ольвію було виділено в окремих науковий заклад при АН УРСР — «Державний історичний заповідник Ольвія».

Випуск кафедри археології 1953 р. Сидять у першому ряду (зліва направо): М.М. Бондар, Л.М. Славін, Г.Г. Мезенцева; у другому ряду (зліва направо): І.М. Тодорова (Шарафутдінова), невідома, А.І. Дмитрова, невідома, Ю.І. Козуб; у третьому ряду: М.М. Шмаглій, невідомий

Також відомо, що до роботи на кафедрі для викладання спецкурсів із археології та керівництва археологічною практикою у Канівському заповіднику приблизно в 1947—1950 рр. Л.М. Славін залучав старшого наукового співробітника Інституту археології АН УРСР, завідувача відділу слов'яно-руської археології В.А. Богусевича (1902—1978) (Пам'яті... 1980, с. 111). Проте зарахували його до університету, мабуть, за сумісництвом або на основі погодинної оплати, тому особової справи не відкривали, а отже, більш точні дані відсутні.

У 1950 р. після закінчення при кафедрі аспірантури перші її вихованці — молоді спеціалісти М.М. Бондар та Г.Г. Мезенцева — прийшли сюди на роботу і стали асистентами кафедри, а згодом — доцентами та професорами. На цьому кадрова політика у справі розбудови кафедри завершилась, і до кінця славінського керівництва колектив кафедри залишався незмінним: завідувач, два викладачі та старший лаборант.

Не слід забувати, що педагогічна діяльність Л.М. Славіна в університеті припала на той час, коли в гонитві за загальним підвищенням ідейно- та політико-виховної роботи на основі партійних постанов та єдиного плану заходів щодо викорінення решток буржуазної ідеології під час постійних перевірок лекцій легко було встановити, що «ряд професорів і викладачів викладали свій предмет об'єктивістські, аполітично, намагалися подати в лекціях побільше фактів без належного соціального і партійного аналі-

зу» (Університет... 1959, с. 389). Отже, хибною була б думка, що попри наполегливу працю і авторитет Л.М. Славіна в наукових колах академії та університеті, започаткованій, організованій та забезпеченій власними кадрами кафедрі археології нічого вже не загрожувало. Надалі, на тлі загального ідеологічного тиску та переслідувань істориків, коли науку намагалися тримати в суворих межах шаблонів марксизму-ленінізму, зорієнтованим на сиву давнину археологам було нелегко (Рутковська, 1996, с. 53—54). Через постійні політичні кампанії і постанови партійних органів «керівництво історичного факультету, бажаючи поставити галочку у справі пошуку винних у боротьбі з космополітизмом, час від часу робить спроби підставити кафедру археології, відігратись на ній, звинувачуючи в аполітизмі і схоластичності з офіційної точки зору тих питань, якими вона займалась. Співробітникам кафедри не раз доводилось відстоювати кафедру, коли її хотіли ліквідувати, або до чогось приєднати», — згадує Г.Г. Мезенцева (Ліньова, Омельченко 2003, с. 10). Та й сам Л.М. Славін під тиском системи тоді писав (а може, списував із протоколів партійних засідань?): «*В работе кафедры имеются определенные недостатки. (...) В лекционной работе кафедры иногда имеет место чрезмерное увлечение вещеведческой, фактологической стороной курсов за счет недостаточно широкого исторического освещения той или иной темы, того или иного периода. Порою лекции недостаточно направлены против националистических и космополитических*

извращения в области археологии и древней истории. Ректорат, деканат и партийная организация университета оказывают всемерную помощь кафедре, повседневно следят за ее работой. Посещение лекций преподавателями других кафедр, рецензирование стенограмм лекций, обсуждение работы кафедры на пленумах факультета — все это способствует повышению идейно-теоретического уровня читаемых лекций» (Славин 1952, с. 97). Справжній гіркий сенс цих слів усвідомлюєш лише тепер.

У той час основна педагогічна діяльність на університетських кафедрах, як правило, проводилась у кількох обов'язкових напрямках: навчальна і навчально-методична, наукова, ідейно-виховна, громадсько-політична робота. Головним у процесі професійного навчання майбутніх спеціалістів була робота з організації лекцій та семінарських занять, забезпечення студентів програмами та методичними матеріалами, підготовка і проведення практики, керівництво курсовими та дипломними роботами.

Курс лекцій «Основи археології» Л.М. Славін читав усім студентам-історикам I курсу (стаціонарного, вечірнього та заочного відділень). Уже з 1944 р. студентам, які починали спеціалізацію по кафедрі з III курсу, викладалась низка обов'язкових спецкурсів із археології: «Кам'яний вік», «Бронзовий вік», «Залізний вік», «Слов'яно-руська археологія», «Антична археологія», «Музезознавство та краєзнавство». Крім того, до навчальної програми входили «Методика і техніка польових археологічних робіт», «Основи топографії і техніки графічних робіт», «Історія вивчення докапіталістичних формацій», «Нумізмати́ка», цикл тематичних семінарів. На початку 1950-х рр. навчальний план кафедри передбачав 22 заходи: лекції, три семінари, практики. Крім обов'язкової для всіх студентів-істориків 21-денної археологічної практики після I курсу, до навчальних планів археологів входили ще 2 спеціальні археологічні практики (після III і IV курсів) та одна музезознавча (Славин 1952, с. 93—94; Славін 1967, с. 3—4).

Пізніше розвиток науки та нагальні потреби підготовки музейних працівників змусили Л.М. Славіна розширити викладання дисциплін музейного профілю. За його ініціативою були запропоновані кафедрою і схвалені керівництвом зміни у навчальному плані на 1952—1953, а в 1953 р. кафедра отримала нову назву — «Археології та музезознавства»³.

³ Слід зауважити, що загальноприйнятим роком переіменування кафедри називають 1955 р. До недавнього часу так вважав і автор цих рядків (Самойленко, Гладких 2004, с. 35), спираючись на

За новою навчальною програмою на II курсі вводився загальний для всього факультету курс «Основи музейної справи». Це дало змогу вивчати всім студентам-історикам історію і теорію музейної справи, методики складання та реалізації тематичних й експозиційних планів, комплектування та збереження колекцій, елементи екскурсійної, науково-дослідної, освітньої роботи музеїв. Замість одного спецкурсу «Музезознавство та краєзнавство» й однієї музейної практики для студентів, які спеціалізувалися по кафедрі, вводилися 3 музезознавчих спецкурси та 2 музейні практики, що давало змогу майбутнім фахівцям закріпити теоретичні знання. Так, на III курсі було введено «Методику експозиційної і екскурсійної роботи» (з музейною практикою за цією дисципліною на IV курсі), для IV курсу — «Зберігання, облік і опрацювання колекцій (з музейною практикою на V курсі), «Історія музейної справи». До переліку тем курсових і дипломних робіт було включено теми з історії і теорії музейної справи (Славин 1952, с. 95). Як результат роботи з розробки й введення нових музейних дисциплін співробітниками кафедри було підготовлено до друку навчальний посібник «Нариси музейної справи» (Бондар, Мезенцева, Славін, 1959), матеріали якого ґрунтувалися не лише на опрацюванні численних літературних джерел, а й враховували практику музейних установ України. Окремий розділ посібника було присвячено охороні пам'яток культури в нашій країні та аналізу законодавчої бази з цього питання. До посібника додавалися зразки бланків облікової документації, що використовувалися в музейній роботі, а список літератури містив не лише основні роботи, а й широкий перелік путівників історичними місцями та музеями України (за областями). Це робило видання не лише навчальним, а й довідковим, і таким воно залишалося протягом багатьох років. Надалі основна робота з розробки нових курсів лекцій із музезознавства, їх програмного і методичного забезпечення покладалася на Г.Г. Мезенцеву, яка присвятила цій тематиці низку статей та монографічних досліджень (Ліньова, Омельченко 2003, с. 11—12).

роботи колег (Бондар, Гладких, Омельченко 1984, с. 110; Малесв 1996, с. 43). Проте, ґрунтуючись на працях Л.М. Славіна (Славин 1952, с. 95; 1971, с. 115) та зверненні ректора університету професора А.З. Голика від 26.XI.1952 р. до Президента АН УРСР академіка О.В. Палладіна з проханням дозволити продовжувати роботу в КДУ за сумісництвом у 1952—1953 навчальному році на 0,5 ставки кандидату історичних наук Л.М. Славіну на посаді завідувача кафедри археології та музезознавства, підшитого до його особової справи (Архів КНУ, о. с. 1970-113, розділ 5, арк. 18), слід вважати, що ця подія сталася вже на початку 1953 р.

Розширення курсів на кафедрі та збільшення навчального навантаження, очевидно, зумовлює перехід Л.М. Славина з 1 червня 1953 р. в університет як на основну роботу, на повну ставку без сумісництва (Архів КНУ, о. с. 1970—113, розд. 5, арк. 19, 20, 54).

Спогади випускників кафедри засвідчують справжній педагогічний талант і певну лекторську харизму Л.М. Славина, незважаючи на його незначну заїкуватість (Максимов 1996 с. 56; Сургай 1996, с. 64; Русяева 1996, с. 77). Всі, хто навчався у Л.М. Славина, захоплено згадують його блискучі лекції, семінари, а також колоквиуми, які серед факультетських викладачів проводив лише він (Малеєв 1996, с. 43—44). Загальна ерудиція, глибокі фахові знання, захопаність у свою професію, яка була справою усього його життя, неперевершене вміння захоплювати археологією на лекціях органічно поєднувалось у Л.М. Славина з сумлінною індивідуальною роботою із кожним студентом. А відсутність зверхності у ставленні до студентів під час спілкування, вміння виявити щире зацікавлення найменшими успіхами в роботі кожного, підвищена вимогливість до своїх обов'язків, фантастична відданість улюбленій науці сприяли постійному згуртуванню навколо кафедри студентів, що обирали цю романтичну професію (Піоро 1996, с. 47). Багато з того, що він робив на кафедрі для підготовки освічених фахівців, виходило за межі навчальних програм і годин, для цього призначених. Завдяки наполегливій багатогранній праці й організаторським здібностям Л.М. Славина заснована ним кафедра швидко постала як авторитетний науково-педагогічний центр, відомий у всій Україні та за її межами. Кафедра активно співпрацювала з колегами з навчальних та наукових закладів Москви і Ленінграда. На кафедрі направлялися для підвищення кваліфікації і стажування студенти-практиканти, викладачі та співробітники музеїв не лише з різних міст України і Росії, а й з Польщі, Чехословаччини, Німеччини.

Особливу увагу і турботу вчений приділяв роботі студентського археологічного науководслідного гуртка. Л.М. Славін керував Науковим студентським товариством (НСТ) історичного факультету, до якого входило 12 гуртків, але найкращим, за визначенням багатьох випускників, був саме археологічний, який на своїх щомісячних засіданнях збирав не лише студентів-істориків з інших кафедр, а й студентів інших факультетів. Це була справжня школа наукової майстерності, що згуртовувала студентів III—V курсів, які спеціалізувалися по кафедрі, а також студентів I—II курсів, зацікавлених археологією. Основною формою діяльності гуртківців була підготовка рефератів або

доповідей за матеріалами курсових робіт та їх спільне обговорення, що нерідко переростало в цікаві дискусії. Інформаційні повідомлення присвячувались участі в археологічних експедиціях, конференціях або бібліографічним оглядам. Кращі доповіді висували на щорічні всесоюзні археологічні студентські конференції, що проходили в Москві. Неодноразово наукові студентські конференції організовували і в університеті (Піоро 1969, с. 11—13; 1996, с. 48).

На думку Л.М. Славина, одним із найбільш важливих і важких моментів в організації навчальної роботи була розробка методичних матеріалів і програм, що готувалися для всіх загальних і спеціальних курсів, семінарських занять та практик (Славин 1952, с. 95; Славін 1967, с. 4). За тоненькими книжечками навчальних програм і невеличкими брошурками методичних вказівок стояла кропітка праця, глибоке знання предмету, вміння визначити найголовніші та найактуальніші теми і пам'ятки. Л.М. Славін зауважував, що завжди важко вирішувати питання про те, що відібрати для певного курсу, а від чого відмовитися через брак часу і дуже велику завантаженість студентів, які не звільняються від дисциплін за профілем історії СРСР та УРСР. План спеціалізації з археології та музеєзнавства був доповненням до великого і розгалуженого плану факультету, основне завдання якого полягало у підготовці істориків-марксистів (Славин 1952 с. 95). Певне неузгодження в навчальних програмах того часу не влаштовувало й студентів, адже майбутнім фаховим археологам на вивчення періоду в кількох тисяч років з великою кількістю фактичних даних, наприклад «Кам'яного віку», за навчальним планом відводилося 32 години, а от періоду найновішої історії у 50 років присвячувалося 9 різних курсів і часу в 22 рази більше (Піоро 1970, с. 6; 1971, с. 8). Проте Л.М. Славін знаходив вихід і з такої ситуації. За його особистою домовленістю для більш глибокої та різнобічної підготовки студентів запрошувалися провідні вчені Академії наук або музеїв Києва для читання спецкурсів поза навчальним планом — факультативно.

Роботу над програмами і методичними матеріалами Л.М. Славін майже не припиняв, постійно їх удосконалюючи з огляду на власний досвід та досвід колег із Московського та Ленінградського університетів, доповнюючи новими досягненнями археологічної науки та літературою (Славин 1947а, 25 с; Славін 1957, с. 25—30; 1960а, 36 с.; 1963, 25 с.; 1964, 48 с.; 1964а; 1966, 28 с.).

У доробку Л.М. Славина значне місце посідають навчальні програми та методичні посібники для школи. Вчений опікувався системою

підготовки майбутніх спеціалістів починаючи з шкільного віку, тобто за єдиною вертикаллю: школа — вищий навчальний заклад — аспірантура. Він уважно спостерігав за роботою історичних та краєзнавчих гуртків у обласних, районних і міських школах України, адже сотні чудових археологічних пам'яток було знайдено саме школярами та вчителями. До такого важливого завдання української археології як складання суцільної археологічної карти Л.М. Славін прагнув залучити й молоде покоління. Усвідомлюючи важливість роботи зі школярами, Л.М. Славін видав цілу низку праць інструктивно-методичного характеру для керівників шкільних історичних та краєзнавчих гуртків. (Славін 1959, 43 с.; 1960, 72 с.; 1963а с. 45—85). У цих виданнях у доступній формі автор подавав інформацію про основні групи археологічних пам'яток, що трапляються на території України, види археологічних робіт, етапи їх проведення, описував перші археологічні навички: фото- та графічну фіксацію, опис об'єктів, зйомку розмірів тощо, також було наведено бланки форм облікової картки пам'яток матеріальної культури. Даючи поради щодо проведення вивчення археологічних пам'яток Лазар Мойсе-йович наголошував, що шкільним загонам або експедиціям дозволено проводити лише роботи першого виду — археологічні обстеження. Вчений також ознайомлював читачів із законами, що охороняють археологічне багатство України, і роль школи у цій справі. На його думку, вкрай необхідно було забезпечити викладання археології не лише в університетах, а й в педагогічних інститутах. Для майбутніх учителів-істориків він розробив програму факультативного курсу «Археологія» (50 год), зазначивши, що її слід використовувати як орієнтовну і відповідно до певних конкретних умов насичувати лекції місцевим археологічним матеріалом (Славін 1960а).

Ще одним аспектом організації роботи кафедри було піклування Л.М. Славина про забезпечення наочності — одного з обов'язкових методичних елементів викладання археології та музеєзнавства.

Уже з перших днів роботи в університеті, на початку лютого 1945 р., Л.М. Славін звернувся до ректора з проханням відрядити його до Москви для участі в роботі I Всесоюзної археологічної наради (24.02—2.03), у роботі пленуму Інституту матеріальної культури АН СРСР (у першій половині березня) та для переговорів із відповідними вищими навчальними закладами й установами про передачу Київському університету ілюстрацій, посібників і археологічної літератури «с целью восстановления археологического кабинета Университета» (Архів КНУ,

о. с. 113, розд. 5, арк. 6). Дозвіл на відрядження ректор надав 4 березня, тому не відомо, чи брав участь Л.М. Славін у роботі наради та пленуму, а от третій пункт запланованого відрядження було виконано, і на кафедрі згодом з'явилися товсті папки з ілюстраціями, які щороку поповнювали новими матеріалами. Існують вони й нині. За період роботи в університеті Л.М. Славину вдалося зібрати значний фонд різноманітних ілюстрацій (наприклад, у 1965 р. надійшло 220 нових фотографій (Архів КНУ, о. с. 1970—113, розділ 5, док. 56, звіт за 1961—1965 рр.). Проте для підвищення теоретичного рівня лекцій Л.М. Славін мріяв про створення справжнього навчального археологічного музею. Спочатку він організував невеличкий кабінет археології, який комплектувався колекціями зразків найголовніших типів речових пам'яток, а в коридорі (за браком приміщень) у кількох вітринах розмістив невеличку виставку матеріалів із розкопок у Ольвії та на Канівщині. Тут-таки, в тумбах, зберігались археологічні фонди кафедри, що чекали свого опрацювання (Славін 1952, с. 96; Малеев 1996, с. 45).

Розуміючи необхідність розповсюдження серед широкого загалу знань про археологічні дослідження співробітників кафедри, Л.М. Славін підготував сценарії і на кіностудії університету відзняв два навчальних фільми: «Стародавнє місто Ольвія» (у 4 частинах) і «Біля джерел Київської Русі» (у 3 частинах) (Славін 1967, с. 8, 10).

Наукова робота і викладачів кафедри, і студентів-археологів звичайно тісно пов'язана з археологічними розкопками. Досить значний обсяг археологічних робіт кафедри (Славін 1959, с. 533—537; 1967, с. 6—10) може стати темою для окремого дослідження. Крім того, Л.М. Славін був переконаний, що запорукою якісної фахової підготовки студента є практична робота за спеціальністю, тому студенти-археологи у своєму навчальному плані, крім загальної археологічної практики після I курсу, мали ще 2 спеціальні (на III і IV курсах). Також, без сумніву, не можна бути кваліфікованим фахівцем у галузі археології, а відтак, і успішним викладачем, який може забезпечувати високий рівень підготовки студентів, без власних археологічних досліджень. Слід зазначити, що така специфіка роботи кафедри виходила (як і тепер) за межі навчального і робочого навантаження викладачів. Часто викладачі кафедри проводили час у експедиційних дослідженнях, керуючи практиками студентів за рахунок власних відпусток. Зважаючи на це, особова справа Л.М. Славина (розд. 5. «Різні матеріали (заяви, підстави до наказу, копії наказів, різне листування)») щороку поповнювалася проханнями і телеграмами про

дозвіл затриматися в експедиції та перенести невикористані дні відпустки на інший термін (Архів КНУ, о. с. 1970-113, розд. 5, арк. 21—47).

У межах виховної роботи викладачі кафедри відвідували студентські збори та гуртожитки, де виступали з лекціями, а також організували культпоходи в музеї Києва всіх студентів історичного факультету. Кафедра також стежила за успішністю своїх студентів, яких для звітів запрошували на засідання кафедри або проводили бесіди тощо.

Л.М. Славін мав багато громадсько-політичних обов'язків. Він був заступником голови секції загально-методичних питань Науково-методичної ради КДУ (з часу його заснування); членом учених рад історичного факультету з 1944—1945 навчального року; протягом 20 років — членом ученої ради університету; працював від деканату і партбюро на вечірньому відділенні історичного факультету; був членом Науково-методичної ради з пропаганди пам'ятників історії і культури при Правлінні Українського товариства охорони пам'яток історії і культури; членом Республіканського оргкомітету всесоюзного огляду роботи музеїв (Архів КНУ, о. с. 1970-113, розд. 5, арк. 64). При цьому все перелічене не вичерпує діяльності Л.М. Славіна на посаді завідувача кафедри.

Після перенесеної у липні 1970 р. хвороби серця Лазар Мойсейович звернувся до керівництва університету з проханням звільнити його з посади через необхідність за станом здоров'я скоротити обсяги своєї роботи і з 10 жовтня залишив університет та знову перейшов на роботу в Інститут археології. Проте й після цього він опікувався проблемами підготовки молодих фахівців в університетах України.

У 1971 р., підсумовуючи зроблене кафедрою у галузі виховання майбутніх археологів та музеєзнавців, Л.М. Славін звернувся й до досвіду роботи з підготовки нових кадрів на кафедрі археології та стародавньої історії історичного факультету Харківського університету та Одеського університету ім. І.І. Мечнікова. Вчений із жалем зазначав, що незважаючи на все зростаючу потребу республіки в спеціалістах таких профілів, в інших університетах України підготовка археологів та музейних працівників не ведеться. На його думку, усуненню певних недоліків та подальшому поліпшенню підготовки кадрів археологів і музейних працівників допомогла б загальна нарада керівників історичних факультетів університетів, археологічних та музейних установ України, що до того часу не скликалася жодного разу (Славін 1971, с. 116).

Заснована Л.М. Славіном кафедра нині продовжує свою роботу, намагаючись зберігати і

розвивати закладені ним традиції. Тут залишились працювати його учні, які вже захистили докторські дисертації. Один із них, професор М.М. Бондар (1921—2000), очолював кафедру протягом 1970—1987 рр. На цій посаді його змінили також вихованці Л.М. Славіна: д.і.н., проф. М.І. Гладких, який керував кафедрою у 1987—2002 рр., а з 2004 р. завідувачем кафедри став д.і.н., проф. Р.В. Терпиловський. З кінця 2002 до початку 2004 рр. обов'язки завідувача кафедри тимчасово виконував к.і.н., доцент С.М. Рижов — представник нової генерації археологів, але також вихованець кафедри.

Як і раніше, в основу роботи кафедри покладено творчий підхід колективу до методів розробки і викладання археологічних та музеєзнавчих дисциплін. Нині кафедра перейшла на триступеневу форму навчання і тепер вперше в Україні готує не лише бакалаврів з історії, а й спеціалістів та магістрів з археології. Грунтуючись на новітніх досягненнях у галузі викладання, останнім часом вдалося розширити кількість проблемних та теоретичних курсів: з 11 основних спецкурсів (за часів Л.М. Славіна) до 24 для бакалаврів і спеціалістів і близько 10 — для магістрів.

Для усіх студентів-бакалаврів історичного факультету (на стаціонарі й заочникам) тепер викладаються загальні нормативні курси «Основи археології», «Історія первісного суспільства», «Основи антропології». Для студентів бакалаврату, які починаючи вже з II, а не III курсу, як було до середини 1970-х рр., спеціалізуються по кафедрі, читають проблемні спецкурси з палеоліту, неоліту, енеоліту, бронзового та залізного віків, скіфо-античної та слов'яно-руської археології. Майбутні спеціалісти та магістри мають змогу відвідувати низку спецкурсів, серед яких «Археологічні фонди та джерела», «Використання комп'ютерів в археологічних дослідженнях», «Юридичні та організаційні заходи охорони пам'яток», «Історія антропогену», «Проблеми археологічної періодизації та хронології», «Типологія та класифікація археологічного матеріалу», «Традиції та інновації в розвитку матеріальної культури», «Підводна археологія» та ін. Загалом на викладання археології та музеєзнавства за навчальними планами кількість лекційних годин збільшилася майже вдвічі (734 проти 424). Колектив викладачів кафедри приділяє велику увагу забезпеченню студентів програмами та методичними матеріалами, а завдяки розвитку сучасних технічних засобів це вдається зробити на пристойному рівні.

Для опанування широкого і різноманітного кола археологічних джерел і глибокого сприйняття теоретичних розробок у галузі давньої історії керівництво кафедри залучає різні фор-

ми навчання: лекції, семінарські та самостійні заняття. Протягом 4 років навчання на кафедрі студенти пишуть дві курсові, бакалаврську й дипломну або магістерську роботи.

Дбайливо зберігаючи ілюстративні матеріали, нагромаджені Л.М. Славиним, сучасні викладачі значно поповнили їх фонд, а про роботу кафедральних експедицій знято низку навчальних і популярних фільмів. Замість невеликої археологічної виставки тепер створено навчальний археологічний музей і реставраційну лабораторію.

Проте деякі аспекти практичної роботи студентів потребують подальшого вдосконалення. Прикро, але за останні роки з навчальних планів зникли всі музейні та археологічні практики, що були обов'язковими за часів Л.М. Славіна для студентів-археологів і музеєзнавців на III—V курсах. Лишилися лише археологічна практика для всіх студентів історичного факультету після I курсу та для магістрів-археологів — на V.

Педагогічна та науково-дослідна робота на кафедрі, як і в попередні роки, тісно пов'язана з експедиційними археологічними дослідженнями. Традиційною базою археологічних досліджень кафедри залишається Канівське По-дніпров'я. Розробка та використання методики археодромів, що її запроваджують викладачі кафедри, дає змогу відпрацьовувати конкретні навички практичної роботи майбутнім археологам, а система кураторства старшокурсників над першокурсниками привчає до відповідальності.

Загалом археологічні дослідження колективу кафедри проводилися майже по всій території України і зосереджувалися на різноманітних пам'ятках усіх археологічних епох, що відбилося як у численних наукових публікаціях статей, монографій та посібників, так і в темах захищених дисертацій (Бондар, Гладких, Омельченко, 1984, с. 110—116; Самойленко Гладких, 2004, с. 37—41). Утім, як і раніше, специфіка роботи археологів, необхідність проведення експедиційних досліджень у літній період не враховується в навчальних планах, і співробітникам кафедри часто доводиться працювати на розкопках за рахунок власних відпусток, як це було і за часів Л.М. Славіна.

Деякі підсумки 60-річної роботи кафедри було підбито під час наукової міжнародної конференції «Археологія та музеєзнавство в системі освіти і науки», що відбулася в університеті в жовтні 2004 р. Слід зазначити, що найактивнішу участь у роботі конференції взяли саме колишні випускники кафедри, які нині працюють практично в усіх провідних археологічних та музейних установах України, що засвідчує існування цілої наукової школи, створеної Л.М. Славиним. Під час роботи секцій (первісної археології, раннього залізного віку, проблем науки та освіти) було проголошено близько 50 доповідей (Терпиловський, Самойленко 2005, с. 125—126).

Низку доповідей було присвячено роботі кафедри та проблемам підготовки нових кадрів у галузі археології та музеєзнавства. Так, професор М.І. Гладких, аналізуючи роботу кафедри, звернувся до її історії і зупинився на основних проблемах, що з ними стикалася кафедра, особливо на сучасному етапі. Торкнувся він і питання кадрової проблеми та болючого для кафедри етапу зміни поколінь, щойно нею пережитого. Нині кафедрі укомплектовано двома докторами та чотирма кандидатами наук, однак цим проблему кадрів не вичерпано. Адже для досягнення певного поступу специфіка розвитку сучасної науки у будь-якій галузі вимагає глибокої вузької спеціалізації у регіональному та хронологічному відношенні, що не може в повному обсязі забезпечити невеликий штат співробітників кафедри. Крім того, на підготовці майбутніх фахівців негативно позначається послаблення тісних за часів Л.М. Славіна стосунків у викладацькій діяльності між університетом та Інститутом археології.

Професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» Л.Л. Залізник, аналізуючи у своїй доповіді цілу низку аспектів проблеми підготовки майбутніх фахівців, висловив стурбованість із приводу дуже невеликої, особливо порівняно з іншими європейськими країнами, кількості фахових археологів у такій багатій на археологічні пам'ятки державі, як Україна. Спираючись на загальноєвропейський та світовий досвід, вихід із такої тривожної ситуації доповідач також вбачає у наблизенні академічної науки до освітянських університетських центрів та у їх тісній співпраці.

Нинішній завідувач кафедри професор Р.В. Терпиловський зупинився на досягненнях у роботі колективу кафедри археології та музеєзнавства і наголосив на проблемах, що потребують нагального розв'язання. Так, для удосконалення підготовки майбутніх археологів і музеєзнавців насамперед слід наповнити конкретним практичним змістом навчальну програму спеціалістів та магістрів із археології. Специфіка археологічного знання потребує не лише викладання теоретичних курсів, але й постійної роботи в лабораторіях, польових умовах, для того щоб орієнтуватися серед колосального археологічного матеріалу. Для цього корисно звертатися до досвіду, набутого іншими освітніми закладами України. Наприклад, було б доцільно створити при кафедрі постійно діючу лабораторію або інститут, як це зроблено зокрема у Львівському університеті, через яку для підвищення кваліфікації мають пройти всі майбутні археологи. Слід передбачити збільшення обсягу занять до 2 років навчання у магістратурі, як це зроблено, наприклад, у Києво-Могилянській академії. Також, як показав аналіз, майбутнім археологам не вистачає польово-

вої практики, що має бути систематичною, тому до неї слід залучати студентів спеціалізації не лише I, а й решти курсів, до кінця навчання. Слід відновити й систему практичних занять музейного спрямування. Адже студенти кафедри ще до початку 1990-х рр. мали змогу детально знайомитися з роботою музеїв та їх фондів не лише Києва, а й Москви та Санкт-Петербурга. На цей час через брак коштів та зміни в навчальних планах таку можливість утрачено.

Порівняно невелика кількість викладачів та науковців на кафедрі об'єктивно не може з належною глибиною охопити все розмаїття археологічної проблематики. Ефективно виправити

становище можна лише шляхом залучення до навчального процесу відповідних спеціалістів Інституту археології НАН України, як це було започатковано і широко практикувалося ще Л.М. Славиним.

Показово, що в роботі конференції активну участь взяли й школярі — вихованці київського територіального відділення Малої Академії наук України. Секція археології Київської Малої Академії наук «Дослідник» має давні, тісні та різнопланові контакти зі співробітниками кафедри, які переймаються вихованням майбутньої наукової генерації на основі традицій, започаткованих Л.М. Славиним.

- Арциховский А.Б.* Преподавание археологии // КСИИМК АН СССР. — 1949. — Вып. 29. — С. 24—33.
- Бондар М.И., Мезенцева Г.Г., Славин Л.М.* Нариси музейної справи. — К., 1959. — 192 с.
- Бондар М.М., Гладких М.І., Омельченко Ю.А.* Внесок вчених університету в розвиток археології та музейної справи // Вісник Київського університету. Сер. історії. — 1984. — Вип. 26. — С. 106—116.
- Буйских С.Б.* Образ летящей души // Мир Ольвии (Памятник исследователю и исследование памятника): Материалы юбил. чтений, посвящ. 90-летию со дня рождения проф. Л.М. Славина (1906—1996). — К., 1996. — С. 3—6.
- Генинг В.Ф.* Очерки по истории советской археологии (У истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е — первая половина 30-х годов). — К., 1982. — 226 с.
- Казьмирчук Г.Д., Слюсаренко А.Г.* Историчний факультет: віхи історії та сьогодення // Историчний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення. — К., 2004. — 356 с.
- Киевский университет.* Документы и материалы. 1834—1984 рр. — К., 1984. — 192 с.
- Клейман И.Б.* Л.М. Славин в моей памяти // Мир Ольвии (Памятник исследователю и исследование памятника): Материалы юбил. чтений, посвящ. 90-летию со дня рождения проф. Л.М. Славина (1906—1996). — К., 1996. — С. 69—72.
- Корпусова В.Н.* Л.М. Славин — директор Института археологии Украины // Мир Ольвии (Памятник исследователю и исследование памятника): Материалы юбил. чтений, посвящ. 90-летию со дня рождения проф. Л.М. Славина (1906—1996). — К., 1996. — С. 24—31.
- Курінний П.* Історія Археологічного знання про Україну. — Мюнхен, 1970. — (Репринт. видання. — Полтава, 1994). — 140 с.
- Линьова Є.А., Омельченко Ю.А.* Г.Г. Мезенцева — археолог, музеєзнавець, педагог // Український музей. Зб. наук. праць. — К., 2003. — С. 9—18.
- Максимов Е.В.* Л.М. Славин в послевоенные годы (1945—1955) // Мир Ольвии (Памятник исследователю и исследование памятника): Материалы юбил. чтений, посвящ. 90-летию со дня рождения проф. Л.М. Славина (1906—1996). — К., 1996. — С. 54—58.
- Малеєв Ю.Н.* Л.М. Славин как заведующий кафедрой археологии и музееведения КГУ // Мир Ольвии (Памятник исследователю и исследование памятника): Материалы юбил. чтений, посвящ. 90-летию со дня рождения проф. Л.М. Славина (1906—1996). — К., 1996. — С. 42—46.
- Пам'яті В.А. Богусевича* // Археологія — 1980. — № 33. — С. 111.
- Піоро І.С.* Проблеми археологічного гуртка // Вісн. НСТ (Студенти-історики до Дня науки: Матеріали до наук. студент. конф.). — 1969. — № 1. — С. 10—14 (Київ. держ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, істор. ф-т).
- Піоро І.С.* Розвиток радянської археологічної науки й проблема підготовки спеціалістів-археологів // Вісн. НСТ. — 1970. — № 2 (7). — С. 4—7 (Київ. держ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, істор. ф-т).
- Піоро І.С.* Проблема підготовки студентів-археологів у світлі нових досліджень в галузі методології археологічної науки // Вісн. НСТ. — 1971. — № 3. — С. 5—9 (Київ. держ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, істор. ф-т).
- Піоро І.С.* Феномен кафедри археології в умовах радянської України // Мир Ольвии (Памятник исследователю и исследование памятника): Материалы юбилейных чтений, посвященных 90-летию со дня рождения профессора Л.М. Славина (1906—1996). — К., 1996. — С. 46—48.
- Пряхин А.Д.* История советской археологии (1917 — середина 30-х гг.). — Воронеж, 1986.
- Русяева А.С.* Мои археологические исследования в свете личности Л.М. Славина // Мир Ольвии (Памятник исследователю и исследование памятника): Материалы юбил. чтений, посвящ. 90-летию со дня рождения проф. Л.М. Славина (1906—1996). — К., 1996. — С. 77—80.
- Рутковська Л.М.* Слово про вчителя // Мир Ольвии (Памятник исследователю и исследование памятника): Материалы юбил. чтений, посвящ. 90-летию со дня рождения проф. Л.М. Славина (1906—1996). — К., 1996. — С. 51—54.

- Самойленко Л.Г., Гладких М.І. Кафедра археології та музеєзнавства // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834—2004 рр.) — К., 2004. — С. 34—41.
- Ситник О.С. Археологія у Львівському університеті // Кафедра археології та історії стародавнього світу Львівського університету: 100 років. Довідкове видання. — Львів, 2005.
- Славін Л.М. Археологічні роботи в радянській Україні // Збірник АН УРСР. — К., 1940. — С. 133—159.
- Славін Л.М. Археологические исследования Украинской Академии Наук за 25 лет // КСИИМК АН СССР. — 1946. — Вып. 13. — С. 81—88.
- Славін Л.М. До вивчення Канівської Наддніпряниці в археологічному відношенні // Зб. праць Канівського біогеографічного заповідника КДУ: Матеріали звіт. конф. заповідника за 1946 р. — К., 1947. — Т. 2. — Вип. 1. — С. 30—31.
- Славін Л.М. Основы археологии (программа курса) — К., 1947а. — 25 с.
- Славін Л.М. Подготовка новых кадров археологов (Кафедра археологии КГУ) // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. — К., 1952. — Вып. 1. — С. 93—97.
- Славін Л.М. Методика археологічної практики // Праці і матеріали Науково-методичної ради КДУ. — К., 1957. — Вип. 2. — С. 25—30.
- Славін Л.М. Археологічний гурток у школі. Програма і методичні поради. — К., 1959. — 43 с.
- Славін Л.М. Археологія в Київському університеті // Історія Київського університету. — К., 1959а. — С. 533—537.
- Славін Л.М. Археологічне вивчення рідного краю (Інструктивно-методичні вказівки для керівників шкільних краєзнавчих, історичних та археологічних гуртків). — К., 1960. — 72 с.
- Славін Л.М. Програма з археології для історико-філологічних факультетів педагогічних інститутів. — К., 1960а. — 36 с.
- Славін Л.М. Основы археологии. Програма та робочий план вивчення курсу. — К., 1963. — Вип. 1. — 25 с.
- Славін Л.М. Програма археологічного гуртка у школі // Зб. програм і методичних порад з шкільного краєзнавства. — К., 1963а. — С. 45—85.
- Славін Л.М. Основы археологии. Методичні вказівки до вивчення курсу. — К., 1964. — Вип. 2. — 48 с.
- Славін Л.М. Методика підготовки і читання лекцій на заочних і вечірніх відділах гуманітарного профілю // Інформ. бюл. Наук.-методич. ради КДУ. — К., 1964а. — Вип. 2.
- Славін Л.М. Основы археологии. Програма та робочий план вивчення курсу. Друге видання, доповнене, перероблене. — К., 1966. — Вип. 1. — 28 с.
- Славін Л.М. Археологія в Київському університеті в радянську епоху // Вісн. КУ. — № 8. Сер. історії та права. Археологія та архівознавство. — 1967. — С. 3—11.
- Славін Л.М. Підготовка археологів в університетах України // Археологія. — 1971. — Вип. 2. — С. 115—116.
- Славін Л.М. Хроника жизни (1906—1971) // Мир Ольвии (Памятник исследователю и исследование памятника): Материалы юбил. чтений, посвящ. 90-летию со дня рождения проф. Л.М. Славина (1906—1996). — К., 1996. — С. 9—11.
- Терпиловский Р.В., Самойленко Л.Г. Кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка — 60 років // Істор. журн. — 2005. — № 1 (19). — С. 123—126.
- Тихонов И.Л. Археология в Санкт-Петербургском университете: Историографические очерки. — СПб., 2003. — 332 с.
- Університет у післявоєнний період (1946—1959 рр.) // Історія Київського університету. — К., 1959. — С. 384—400.
- Черняков І.Т. Доля вченого і людини (до 110-річчя А.В. Добровольського) // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 132—135.
- Янин В.Л. Кафедре Московского университета 60 лет // 60 лет кафедре археологии МГУ им. М.В. Ломоносова: Тез. докл. юбил. конф., Москва, 20—24 декабря 1999 г. — М., 1990. — С. 3—17.

Одержано 20.11.2006

Л.Г. Самойленко

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА Л.М. СЛАВИНА

В статье изложены некоторые аспекты истории кафедры археологии и музееведения Киевского национального университета имени Тараса Шевченка, освещена педагогическая деятельность ее создателя и первого заведующего (1944—1970), члена-корреспондента АН УССР профессора Л.М. Славина.

L.H. Samoylenko

EDUCATIONAL WORK OF PROFESSOR L.M. SLAVIN

The article examines some aspects of the history of a department of archaeology and museum management studies at the National Taras Shevchenko University of Kyiv and illustrates the educational work of prof. L.M. Slavin, the department's originator and its first head during 1944—1970, the corresponding member of AS USSR.

ПРОФЕСОР Л.М. СЛАВІН У ПОЛЬСЬКІЙ АРХЕОЛОГІЇ

У замітці розглянуто співпрацю професора Л.М. Славина з польськими колегами в 1940—1960-х рр.

Разом із українськими вченими, учнями і співробітниками професора Л.М. Славина нам би хотілося вшанувати пам'ять цього видатного вченого з нагоди 100-річчя з дня його народження.

Професор Л.М. Славін — учень Б.В. Фармаковського (1870—1928), професора Петроградського/Ленінградського університету, керівника досліджень в Ольвії, науковий працівник Інституту археології АН УРСР із 1938 р., його директор у 1939—1945 рр. та заступник директора в 1938—1939 і 1946—1951 рр. Водночас Л.М. Славін завідував відділом скіфо-античної, а з 1959 р. — античної археології цього Інституту.

Лазар Мойсейович усе життя був пов'язаний із дослідницькою працею в Ольвії. Ще студентом, у 1926 р., він узяв участь в експедиції Б.В. Фармаковського, а згодом керував її роботою (1936—1971).

У важкі часи, відразу після визволення Києва від фашистської окупації, професор Л.М. Славін не лише керував відбудовою зруйнованого Інституту й знищеного заповідника в Ольвії (Славин 1947), але й уже в 1944 р. створив кафедру археології (з 1955 р. — археології і музеєзнавства) в Київському університеті ім. Тараса Шевченка, якою завідував до 1971 р. (Захарук 1966; Gurba 1967; Лазар Мойсейович Славін 1971; Maksimow 1972; Мир Ольвии 1996).

Л.М. Славін як директор Інституту археології АН УРСР у Києві, ще перед початком Другої світової війни, не раз зустрічався з доцентом Казимиром Маєвським (1903—1981) та іншими польськими археологами, які працювали у відділі АН УРСР у Львові, відкритому в 1939 р. Контакти і співпраця К. Маєвського з київськими археологами, зокрема у період його роботи у Львівському університеті ім. Івана Франка і водночас у відділі Інституту в Львові, пізніше полегшили йому підписання угоди від імені Інституту історії матеріальної культури Польської академії наук з Академією наук УРСР про участь польських археологів у дослідженнях в Ольвії, якими керував професор Л.М. Славін*.

* Раніше, у 1955 р., проф. Казимир Міхаловський (1901—1981) розпочав дослідження в Мірмеції, де до 1958 р. керував польською групою у складі експедиції В.Ф. Гайдукевича (1904—1966) (Abramowicz 1961, с. 173).

Польську групу (2 особи в 1956 р., 9 осіб в 1957 р.), яка брала участь у дослідженнях Ольвії, професор Л.М. Славін прийняв надзвичайно доброзичливо (Пресс 1996). Дослідницька праця дала змогу польським археологам практично ознайомитися з роботами, що проводились на античній пам'ятці.

Під час підготовки до досліджень та як їх наслідок було опубліковано низку праць професора К. Маєвського та його колег (*Kolkówna* 1957; Majewski 1957, 1962, 1966; Majewski, Parnicki-Pudełko, Zawadzki, Wąsowicz 1957; Wąsowicz 1958). У свою чергу, книга Л.М. Славина «Здесь был город Ольвия» (1967) викликала схвальні відгуки польських колег (Gurba 1968; Wąsowicz 1968).

Нині результати досліджень в Ольвії є однією з важливих тем і проблем програми історії стародавніх часів, що викладають у польських університетах (Łoposzko, Kowalski 1992).

Кафедра, якою завідував професор Л.М. Славін, була одним із центрів, де проходили практику і стажування польські студенти і наукові працівники. Лазар Мойсейович — видатний дослідник античної археології — особисто і дбайливо піклувався про гостей, шануючи їхні наукові зацікавлення. Він допомагав польським археологам встановити зв'язки зі спеціалістами з Києва та інших осередків археологічних досліджень тогочасного СРСР. У першому півріччі 1963/64 навчального року під час стажування в Київському університеті ім. Т.Г. Шевченка я особисто відчув його доброзичливість і опіку, що виходила далеко за межі фахової допомоги. Таким було ставлення професора до всіх його «підопічних», у тому числі й студентів і археологів з Польщі, які приїжджали до Києва. Опубліковані в збірнику «Мир Ольвии» спогади професора Людвіги Пресс — учасниці досліджень у 1957 р., написані майже через 40 років, прекрасно характеризують особистість професора — серйозного вченого й організатора науки та водночас скромну, чарівну людину. Подібні враження залишилися й в інших авторів спогадів про професора — його учнів та колег, які знали його найкраще (Мир Ольвии, с. 3—96).

- Захарук Ю.Н.* К 60-летию Л.М. Славина // СА. — 1966. — № 3. — С. 264—266.
- Лазар Мойсейович Славин* // Археологія. — 1971. — № 4. — С. 104.
- Мир Ольвии.* Памятник исследователю и исследование памятника: Материалы юбил. чтений, посвящ. 90-летию со дня рождения проф. Л.М. Славина / Под ред. С.Б. Буйских. — К., 1996. — 207 с.
- Пресс Л.* Встреча с профессором Л.М. Славиным в Ольвии // Мир Ольвии. — К., 1996. — С. 65—68.
- Славин Л.* Стан Ольвійського заповідника Академії наук УРСР // Археологія. — 1947. — Вип. 1. — С. 192—194.
- Славин Л.М.* Здесь был город Ольвия. — К., 1967.
- Abramowicz A.* Historia archeologii polskiej XIX i XX wiek. — Warszawa; Łódź, 1961.
- Gurba J.* Jubileusz Prof. Ł.M. Sławina // ZOW. — 1967. — R. 33. — S. 20—21.
- Gurba J.* Ł.M. Sławin. Zdień był gorod Olwija. Kijów 1967 // ZOW. — 1968. — R. 34. — S. 71.
- Kolkówna S.* Wykopaliska w Olbii w 1955 r. // ZOW. — 1957. — R. 23. — S. 316.
- Loposzko T., Kowalski H.* Historia starożytna. Przewodnik metodyczny dla studentów studiów zaocznych. — Lublin, 1983. — S. 31; wyd. 2, 1992. — S. 53.
- Majewski K.* Udział Polski w badaniach archeologicznych antycznych miast położonych na północnych wybrzeżach Morza Czarnego // ZOW. — 1957. — R. 23. — S. 173—174.
- Majewski K.* Olbia. Odkrycia i badania archeologiczne w Olbii nad Bohem // Prace ZAA IHKM PAN. — 1962. — Zesz. 20.
- Majewski K.* Рец.: Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964 // Archeologia. — Wrocław, 1966. — Т. 17. — S. 203—204.
- Majewski K., Parnicki-Pudelko S., Zawadzki T., Wąsowicz A.* Olbia. Teksty źródłowe i badania archeologiczne // Prace ZAA IHKM PAN. — 1957. — Zesz. 6.
- Maksimow E. W.* Łazar Mojsiejewicz Sławin (1906—1971) // Archeologia. — Wrocław. — 1972 (1973). — Т. 23. — S. 129—130.
- Wąsowiczówna A.* Olbia // ZOW. — 1958. — R. 24. — S. 107—117.
- Wąsowicz A.* Рец.: Materiały i issledowanija po archeologii SSSR, t. 50. Olbia i Niżnieje Pobuże w anticznuju epochu. — Moskwa; Leningrad, 1956 // ZOW. — 1957. — R. 24. — S. 149.
- Wąsowicz A.* Olbia — miasto, którego już nie ma // Mówią wieki. — Warszawa, 1958. — R. 1, № 5. — S. 32—36.
- Wąsowicz A.* Ł.M. Sławin. Zdień był gorod Olwija. Kijów 1957 // Archeologia. — Wrocław, 1968. — Т. 14. — S. 185.

Одержано 05.11.2006

Я.С. Гурба

ПРОФЕССОР Л.М. СЛАВИН В ПОЛЬСКОЙ АРХЕОЛОГИИ

До сих пор одной из малоизученных сторон многогранной деятельности профессора Л.М. Славина является его участие в налаживании международного научного сотрудничества Института археологии АН УРСР в 1940—1960-х гг. Об этом свидетельствуют, к примеру, творческие контакты Л.М. Славина с польскими археологами, принимавшими участие в раскопках Ольвии и проходившими под его патронатом научную стажировку на кафедре археологии Киевского государственного университета им. Т.Г. Шевченко.

Ya.S. Gurba

PROFESSOR L.M. SLAVIN IN ARCHAEOLOGY OF POLAND

Until now one of the little-known aspects of the many-sided work of Professor L.M. Slavin was establishment of international scientific cooperation of the Institute of Archaeology of AS of Ukraine, during 1940—1960s. Among the specific examples of this are the long-term professional relations of L.M. Slavin with Polish archaeologists participating in excavations of Olbia and doing study tours at the archaeology department of Kyiv University.

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА Л.М. СЛАВІНА ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ ТА ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Висвітлено джерелознавчий та інформаційний потенціал епістолярної спадщини відомого антикознавця та організатора науки Л.М. Славіна, що зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України.

Приватне листування є об'єктом дослідження спеціальної історичної дисципліни — епістолографії. Неможливо вивчати українське суспільно-політичне, наукове, культурне життя першої половини ХХ ст. без широкого використання інформації, що міститься в листах культурно-громадських, наукових і політичних діячів України того часу. Очевидно, це чи не остання доба в історії українського суспільства, коли листування було одним із активних засобів спілкування. Зважаючи на це, фонд листів як явище певної культури і часу заслуговує на спеціальне комплексне джерелознавче дослідження.

У цьому випадку ми використали листи в ужитковому значенні як нарративне джерело особового походження, яке за допомогою конкретної інформації дає змогу уточнити деякі факти біографії особи, а також віддзеркалює різні сфери життєдіяльності вченого в соціумі. В Науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається особовий фонд Лазаря Мойсейовича Славіна — відомого вченого, археолога-антикознавця, в якому листування складає великий за обсягом блок (фонд 17, листи, арк. 1—1189), що охоплює 40—70-ті рр. ХХ ст.

Змістовний інформаційний потенціал цього комплексу як джерела для вивчення українського наукового середовища та його менталітету надзвичайно потужний. Епістолярій репрезентує листи не лише інтелектуальної і наукової еліти, а й представників інших сфер діяльності та верств суспільства. Листи відбивають стан науки того часу, містять інформацію про академічне життя в Україні та Росії (Києва, Москви, Ленінграда, Одеси тощо), життя й діяльність, творчі стосунки окремих науковців, задуми щодо реалізації наукових планів, організацію археологічних досліджень в Ольвії, археологічні дослідження в Україні, археологічні знахідки, діяльність античного відділу ЛВІА (Ленінградського відділення Інституту археології) АН СРСР, Інституту археології АН УРСР тощо. Епістолярій дає уявлення про різні проблеми, що існували в тодішньому науковому й культурному середовищі.

© С.М. ЛЯШКО, 2007

Листи до Лазаря Мойсейовича Славіна в цілому становлять цілісний комплекс його особистого архівного фонду. Приватне листування досить оперативно відбиває події часу. Коло питань, з якими кореспонденти зверталися до Лазаря Мойсейовича, досить різноманітне. З одного боку, листи є потужним об'єктивним біографічним джерелом, свідченням наукової, громадської праці вченого й людини, його людських рис, моральних якостей. Крім того, в них висвітлено коло проблем, що потребували від вченого дій як керівника Інституту археології АН УРСР, античного відділу Інституту, Ольвійської експедиції, кафедри археології та музеєзнавства Київського університету. З іншого боку, що не менш важливо, листи містять біографічну інформацію про дописувачів, серед яких були колеги, учні, студенти Л.М. Славіна, просто громадяни, які цікавилися минулим своєї Батьківщини. Приватне листування повніше віддзеркалює думки та характер кореспондентів, дає змогу уточнити окремі біографічні відомості, зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки подій, мотиви тих чи інших вчинків.

Епістолярій Л.М. Славіна містить дуже мало його листів до своїх дописувачів, що не дає змоги створити цілісну картину його особистих із ними відносин. Водночас широке коло кореспондентів — людей, різних за фахом, віком, інтересами, світоглядом, — розкриває ставлення до Лазаря Мойсейовича. Листи поглиблюють розуміння постаті Л.М. Славіна як одного із видатних учених, характеризують епоху, в яку він жив і працював.

Наведемо два листи, з яких стає зрозуміло, з наскільки різними проблемами звертались до Лазаря Мойсейовича. Так, 13.11.1970 р. (арк. 328—329) на засіданні античного сектору ЛВІА АН СРСР, присвяченому підготовці до 100-річчя з дня народження Б.В. Фармаковського, О.М. Карасьов звернув увагу колег на помилку в даті народження, зазначеній на надгробку вченого на Шуваловському цвинтарі. Спочатку на могилі було встановлено звичайний дерев'яний хрест. Після смерті брата вченого — Мстислава Володимировича — його вдова, Віра Євгенівна, власним коштом встановила пам'ятник із чорного

граніту. Напис було зроблено на плиті з білого мармуру. Рік народження Б.В. Фармаковського було вказано неправильно (1869).

Удова погодилася зробити на пам'ятнику два написи: на лицьовому боці — «Борис Владимирович Фармаковский. 1870—1928», а на боковому — «Мстислав Владимирович Фармаковский» і дати життя. За роботу гравірувальники запросили 200 рублів. Підготовка поверхні зайняла півроку. Закінчення праці було перенесено на листопад, за яку вже вимагали 300 рублів.

«Поэтому я обращаюсь к тебе, Лазарь Моисеевич, с просьбой включиться в оплату и внести свой вклад. Мы, ленинградские ученики Б.В. (Я, Лена и И.Н. Губова) внесли по 25 рублей. С Тат. Ив. еще не говорил по этому поводу (...). Вероятно, и она включится. Только что написал В.Д. Блаватскому на эту же тему. Деньги будет собирать, по всей видимости, Кастанаян».

Наведемо ще один колективний лист від 09.11.1961 р. (арк. 656) від членів археологічного гуртка Миколаївської школи-інтернату № 5, які влітку працювали в Ольвійській експедиції. Гуртківці пишуть про «подлеца Вовку», який уночі таємно дістав із цистерни шматок мармуру з написом. Знахідку було виявлено вже в Миколаєві серед фрагментів кераміки з відвалів, виділених для шкільного музею. Напис було переписано керівником групи і надіслано до Одеського археологічного музею. Далі вони писали: *«Мы просим извинения за потерю бдительности к своим товарищам, допустившим такой проступок (...). Нам очень хочется работать в Ольвии».* За цей «злочин» хлопця виключили із гуртка. Юнаки запитували в Лазаря Мойсейовича, чи повернути знахідку йому, чи здати її до Миколаївського краєзнавчого музею.

Через кілька днів, за дорученням керівництва юнацьких туристичних станцій, цю школу відвідав Ф.Т. Камінський — найстарший миколаївський краєзнавець, археолог, музейник, який у 20-ті рр. ХХ ст. працював у Ольвії. Він знайшов серед фрагментів кераміки, переданої для експонування у шкільному музеї, невелику мармурову плиту з трирядковим написом грецькою. *«Меня несколько удивило, что памятник с надписью, еще нигде не опубликованный, даже нет номера, а миновать опись этот памятник никак не мог, вдруг оказался в начинающем музее».* На запит, як ця знахідка опинилася в школі, Камінський отримав відповідь, що «нам его дали» (арк. 569).

В особистому фонді Л.М. Славина зберігаються 12 листів від О.М. Мальованого, що охоплюють період з 1957 до 1970 рр. Для листів кореспондента притаманний епістолярний етикет і висока мовна культура, що стосується як їх змістовної частини, так і форми. В листах не

лише перелічено події та факти, а й подано їх емоційну характеристику. Листи викликають зацікавленість до особи Олександра Михайловича Мальованого, головною темою листування якого з Л.М. Славиним була підготовка дисертаційної роботи, що зайняла близько 20 років. Листи пояснюють, які об'єктивні та суб'єктивні труднощі існували в академічних і вузівських установах під час підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації у галузі гуманітарних наук у 50—70-х рр. ХХ ст. На жаль, на більшості листів не зазначено рік, тому при посиланні нами використано публікаторський принцип у поєднанні з порівнянням із відомою за хронологією періоду листування (1957—1970) тематикою.

Олександр Михайлович Мальований (1921—2001) — історик, фахівець з історії стародавнього світу, закінчив історичний факультет Харківського університету (1939—1945), спеціалізувався на кафедрі стародавньої історії та археології у професора С.А. Семенова-Зусера. Паралельно два роки він навчався в Харківському інституті театрального мистецтва в класі народного артиста СРСР І.О. Мар'яненка. Згодом працював у Харківському університеті, Республіканському музеї ім. Г. Сковороди, близько 10 років був учителем історії у м. Сталіно (з 1961 — м. Донецьк), викладав у будівельному технікумі.

У 1954 р. О.М. Мальований склав кандидатський мінімум. Молодий фахівець обрав для дослідження тему «Из истории борьбы народностей Балканского п-ова против рабовладельческого Рима». Актуальність зазначеної теми полягала в тому, що тогочасна історіографія розглядала іллірійські племена як один із компонентів формування ранньослов'янського етносу. У той самий час у вузівських підручниках римсько-іллірійські відносини були недостатньо висвітлені, а спеціальних досліджень і монографій взагалі не було, причому як у СРСР, так і в Югославії. Складно було знайти наукового керівника, фахівця з такої вузької проблематики. Для підготовки кандидатської дисертації О.М. Мальований прикріпився до Одеського університету. Керувати підготовкою дисертації дав згоду 90-літній А.Г. Готалов-Готліб — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та археології університету, де він викладав курс історії слов'янських народів та Візантії.

На той час підготувати й захистити дисертацію учителю середньої школи з периферійного міста було дуже складно. В бібліотеках міста не вистачало необхідних джерел, бракувало знань іноземних мов (лист від 21 серпня; арк. 680), необхідних зв'язків у науковому світі. Виникли труднощі з друкуванням необхідних для захис-

Ольвія 1948 р. Група учасників експедиції. Сидять внизу: Настя Ракова, Вітя Карасьов. Сидять у першому ряду (зліва направо): Ф.М. Штігельман, С.І. Капошина, Б.М. Рабичкін, Т.М. Кніпович, Л.М. Славін, О.М. Карасьов, Т.І. Фармаковська. Стоять у другому ряду (зліва направо): Н.В. Хіжинська, А.І. Вошина, К.І. Зайцева, Є. Кіреєва, А.А. Любимова, Майя Славіна, Є. Руммель, невідома, С. Тургін, М.В. Бузіна, М.М. Славіна, Є.Н. Бузін. Стоять у третьому ряду (зліва направо): І.І. Лезов, Н. Туркіна, Є.Ф. Покровська, Я.В. Доманський, Е.С. Доманська, Є.О. Петровська, В. Степанова, І. Кричевський, Є.В. Максимов, В.Л. Зуц

ту 3 статей у фахових виданнях (листи від 21 травня і 26 січня; арк. 712—713).

У липні 1957 р. О.М. Мальований звернувся з листом до Л.М. Славіна, з яким він познайомився в 1946 р. за рекомендацією С.А. Семенова-Зусера (арк. 717). Він вважав Л.М. Славіна доброзичливим до науковців-початківців, згадував, що вчений умів уважно вислухати співрозмовника, дати розумну пораду, часто й безпосередню і некорисливу допомогу. На відміну від багатьох учених, Лазар Мойсейович завжди акуратно відповідав на листи. О.М. Мальований звернувся до вченого з проханням проконсультувати його з питань матеріальної культури, організації військової справи римських провінцій Долмації, Паннонії, Іллірії. У наступних листах він просив Л.М. Славіна бути опонентом: *«Вы являетесь для меня советником и доброжелателем в этом деле в единственном числе. Поэтому я очень прошу Вас быть вполне откровенным и прямо написать мне: желаете ли Вы помочь мне, чем сможете, чтоб почти 10-летний труд не пропал напрасно»* (лист від 05.06.1960; арк. 680, 691). Л.М. Славін погодився. В 1964 р. О.М. Мальова-

ний за порадою Лазаря Мойсейовича заочно з відзнакою закінчив Київський інститут іноземних мов, де вивчав французьку, німецьку, сербо-хорватську мови, а в Київському університеті — латину. В майбутньому акторські навички та знання латини й давньогрецької мови дали йому змогу блискуче декламувати на лекціях твори античних авторів.

На прохання дисертанта Л.М. Славін прочитав підготовану ним за темою дисертації другу статтю. Складності виникли з третьою працею (арк. 712). Три роки вона пролежала в часописі «Кли». О.М. Мальований звернувся до Лазаря Мойсейовича з делікатним проханням допомогти швидко опублікувати перероблену статтю в «Українському історичному журналі», де головним редактором на той час був Ф.П. Шевченко: *«Конечно, я прошу Вас о разговоре с Ф.П. Шевченко лишь в том случае, если Вы с ним находитесь в приятных отношениях»* (лист від 21.05.1968; арк. 712). Працю О.М. Мальованого «З історії боротьби іллірійських племен з рабовласницькими державами Балканського півострова в VII—III ст. до н. е.» було опубліковано в серпневому номері «Українського істо-

ричного журналу» в 1969 р. (лист від 26.01.1970; арк. 713).

26 березня 1970 р. О.М. Мальований успішно захистив дисертацію у Воронежському університеті. Зовнішній відгук написав «духовный отец работы» — П.О. Каришковський (Одеса), науковим керівником був О.І. Неміровський — професор Казанського державного університету, а офіційним опонентом — А.С. Гофман, доктор історичних наук, професор. Згодом О.М. Мальований у співавторстві з останнім підготував до друку дві монографії «Классовая борьба в древнем мире» (1987) та «La lucha de clases en el mundo» (Zaragoza 1989). За останню роботу було виплачено великий на той час гонорар в іноземній валюті, з отриманням якого виникли великі проблеми. Врешті-решт співавтори отримали невеликі кошти в рублях. Олександр Михайлович зміг здійснити свою давню мрію: побувати в країнах стародавнього світу — Єгипті та Греції.

Значні труднощі виникли і з працевлаштуванням за фахом (листи від 19.05, 01.02 та 15.06.1970 рр.; арк. 698, 705, 708). З 1971 р. до останніх днів життя Олександр Михайлович працював у Запорізькому педагогічному інституті (з 1985 р. університет) на кафедрі всесвітньої історії, спочатку доцентом, а згодом — професором. У 1976 р. він підготував рукопис докторської дисертації, але видання монографії, необхідної до захисту, було затримано на довгі роки видавництвом «Вища школа». Лише в 1997 р. завдяки допомозі та підтримці учнів, передусім В.В. Мітякова, було видано

монографію «История иллирийцев и римской провинции Иллирик».

Протягом 20 років О.М. Мальований сам або зі студентами виїздив на археологічну практику до Ольвії. За традицією навесні він писав листа до Лазаря Мойсейовича з проханням приїхати до Ольвії і попрацювати. Цікавився об'єктом, на якому передбачалося працювати, готувався, читав літературу.

В архіві відсутні відповіді Лазаря Мойсейовича на листи О.М. Мальованого, але зрозуміло, що жодне з його прохань не залишилося без уваги і допомоги. Своєю підтримкою Л.М. Славін багато зробив для становлення О.М. Мальованого як вченого і талановитого педагога.

Приватне листування з фондів особового походження, що зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України, є досить важливим джерелом для вивчення історії археології України та історико-біографічних досліджень. Останнім часом вітчизняна археографічна наука приділяє значну увагу розробці методики публікації епістолярних джерел, що підвищує едиційну культуру й ступінь інформаційної віддачі епі-столярних видань. Певним внеском у розвиток цього напрямку джерелознавства було б видання епістолярної спадщини, що зберігається в Науковому архіві Інституту, насамперед найбільшого його фонду — особового фонду Л.М. Славіна. Введення листів у науковий обіг та їх опрацювання фахівцями є важливою потребою часу, завданням інституцій, установ, архівів, де зберігається епістолярна спадщина.

Одержано 07.11.2006

С.Н. Ляшко

ЭПИСТОЛЯРНОЕ НАСЛЕДИЕ Л.М. СЛАВИНА КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ АРХЕОЛОГИИ И ИСТОРИКО-БИОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Значительную часть личного фонда Лазаря Моисеевича Славина, хранящегося в Научном архиве Института археологии НАН Украины, составляет эпистолярное наследие. С одной стороны, информация, содержащаяся в письмах, отражает различные интересы ученого в социуме, с другой — дает представление о состоянии археологической науки и ее представителях в Украине и России в 40—70-х гг. XX в.

S.M. Lyashko

EPISTOLARY HERITAGE OF L.M. SLAVIN AS A SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY OF ARCHAEOLOGY AS WELL AS HISTORICAL AND BIOGRAPHICAL RESEARCH

A substantial part of personal fond of Lazar Moyseyovych Slavin kept in Scientific Archive of Institute of Archaeology, NAS of Ukraine, is formed with epistolary heritage. On one hand the information gathered from the letters reflects various interests of the scholar in society, on the other hand it gives an idea about the state of archaeological science and its representatives in Ukraine and Russia in 40—70s of the 20th c.

С.Д. Крижицький

ДО ПИТАННЯ ПРО ОБ'ЄМНО-ПЛАНУВАЛЬНІ ТИПИ БЕЗОРДЕРНИХ ЖИТЛОВИХ БУДИНКІВ ОЛЬВІЇ ЕЛЛІНІСТИЧНОГО ЧАСУ

Розглянуто нові дані про житлові будівлі Ольвії елліністичного часу, здійснено їх аналіз і типологізацію.

За понад століття систематичних розкопок Ольвії було відкрито численні рештки житлових будинків у різних частинах міста. У Верхньому місті це будинки на північній околиці городища (ділянка «И»), в його центральній частині біля агори (ділянка «Центральний квартал»), а також між цими двома районами (ділянки АГД та «Зевсів курган»); у Терасовому місті — будинок у розкопі «Т-3»; у Нижньому — на півдні, де було відкрито житла найзаможніших громадян (ділянка НГФ), та на північній околиці поблизу оборонних стін (ділянка НГС). Ці відкриття дали змогу отримати уявлення про планування, конструкції, матеріали, частково про декор будинків, що належали різним верствам міського населення (Леви, Карасев 1955; Славин 1958; Крижицький 1971), причому розташованих як у центрі, так і на околицях міста. Отже, є підстави вважати¹, що дослідженнями було охоплено значну частину основних об'ємно-планувальних типів будинків.

Під час опису розкопаних будинків дослідники тією чи іншою мірою розглядали й питання їх типології — як планування, так і вертикального розвитку. Найповніше було досліджено планувальні типи будинків (Крижицький 1971, с. 103—109). Проте нагромаджені нові дані, особливо під час розкопок ділянки НГС, дають змогу уточнити не лише планувальні, але й об'ємні особливості ольвійських жител.

Розглянемо планувальні типи будинків. Дослідження планування будинків почалося з 1902—1903 рр., коли Б.В. Фармаковський розкопав у Верхньому місті Ольвії під земляним насипом Зевсового кургану перших століть н. е. рештки елліністичного житлового будинку з гальковою вимосткою. На основі отриманих під

час розкопок даних Б.В. Фармаковський обгрунтував графічну реконструкцію планування великого багатого будинку простадно-перистильного типу (Фармаковський 1906, с. 39—98). Проте перегляд цієї реконструкції призвів до повної відмови від неї з погляду як величезних розмірів будинку (близько 2500 м²), так і його планувального типу (Крижицький 1971, с. 48 и сл.). Цей будинок за своїм типом був, швидше за все, пастадним, а його галькова вимостка була не у дворі (за Б.В. Фармаковським), а в андроні. Проте, незважаючи на спірність запропонованої Б.В. Фармаковським реконструкції, стало очевидним, що в Ольвії елліністичного часу існували великі ордерні будинки з андронами.

Наступні важливі результати було отримано 1909—1912 рр., коли в південній частині Нижнього міста Б.В. Фармаковський розкопав два великих житлових будинки (Фармаковський 1913; 1914; 1916): один перистильного, а другий — пастадного типів. Запропонована автором розкопок реконструкція обох будинків (перистильний двір було реконструйовано К.П. Калачовим за вказівками Б.В. Фармаковського) надалі лише трохи уточнювалася (Леви, Карасев 1955, с. 225 и сл.; Крижицький 1971, с. 77 и сл.). Зазначені будинки належали найзаможнішим жителям Ольвії. Вони в цілому відповідали старогрецькій домобудівній традиції, проте мали деякі відхилення від класичних планувальних типів.

Отже, за перше десятиріччя систематичних розкопок Ольвії було отримано певне уявлення про багаті ордерні будинки двох із трьох основних планувальних типів грецьких житлових будинків. Утім щодо будинків пересічних мешканців Ольвії інформації тривалий час практично не було.

Дані про рядове масове домобудівництво елліністичного часу почали активно нагромаджуватися з 30-х рр. минулого століття. Основний масив відомостей було отримано під час розкопок Л.М. Славина та його співробітників у північно-східному куті (ділянка «И») і цент-

¹ За винятком лише південної третини Верхнього міста, культурні елліністичні шари якої значною мірою було зруйновано під час будівництва римської цитаделі.

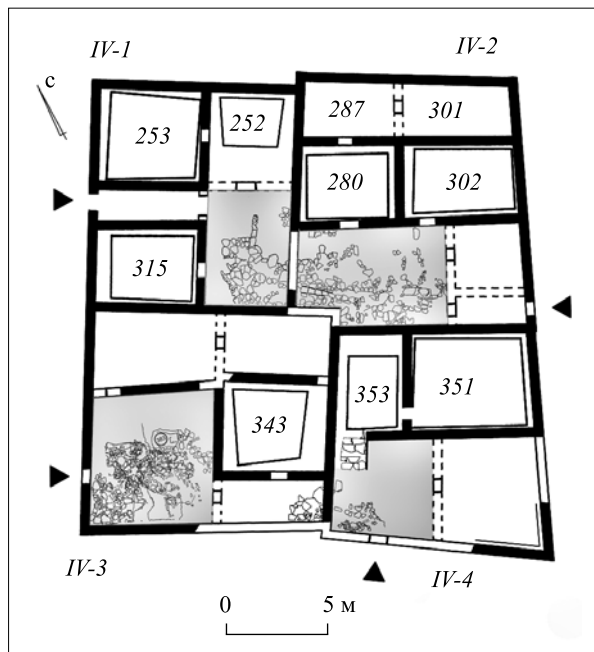

Рис. 1. План Центрального кварталу ділянки НГС. Реконструкція

ральній частині (ділянки АГД і Центральный квартал в районі агори) Верхнього міста. Ці роботи дали змогу отримати до початку 1970-х рр. загальне уявлення про рядове житло ольвіополітів — будинки, що в переважній більшості не мали ордера (Леви, Карасев 1955, с. 220—225; Славин 1963; 1964; 1975; Лейпунська 1994).

Ці будинки в цілому також відповідали давньогрецькій архітектурно-домобудівній традиції. Основним для них був рівнозначно-паралельний принцип планування. Зокрема, було виявлено безордерні будинки так званих типової (тобто відповідної давньогрецькій традиції у цілому) і нетипової планувальних схем малої (100—200 м²) і великої (200—400 м²) площ (Крыжицкий 1971, с. 102—109). Проте через відсутність в Ольвії регулярної прямокутної системи планування міста і недостатність джерельної бази дотепер не було змоги визначити найпоширеніші конкретні типи таких будинків, зважаючи на характер розміщення в плані будинку критих приміщень щодо внутрішнього двору. Саме це, особливо за відсутності в більшості випадків достатньо повних прямих даних про внутрішній функціональний зв'язок між приміщеннями, є основним критерієм для виділення типів безордерних будинків.

Ситуація дещо змінилася завдяки охоронним розкопкам, що ведуться з 1985 р. у північній частині Нижнього міста Ольвії на ділянці НГС².

² Цій частині Ольвії загрожує знищення внаслідок розвитку зсувних процесів.

Тут за останні 20 років було розкопано рештки 15 житлових будинків елліністичного часу. Аналіз отриманих результатів дав змогу виявити два найрозповсюдженіших планувальних типи рядових безордерних будинків Ольвії.

З погляду отримання нових даних найбільший інтерес становить центральний квартал ділянки НГС, де здебільшого збереглися рештки підвалів. Їх особливістю є спадкоємність у місцеположенні в плані будинків різних будівельних періодів, що змінювали один одного. Наземні будівельні рештки — фрагменти кладок і вимосток — нечисленні. Проте зовнішні межі кварталу досить надійно визначаються фрагментами вимосток і водостоків, розташованих на обмежуючих квартал вулицях.

Аналіз характеру і взаємного розташування будівельних решток у цьому кварталі, проведений після завершення розкопок, дав підстави вважати, що в ньому розташовувалося чотири будинки (рис. 1)³, що насамперед засвідчують наявність чотирьох окремих блоків підвалів, чітко відокремлених один від одного, а також особливості їх взаємного розташування⁴. Це передусім розміщення підвалів у північних частинах будинків. З огляду на це зауважимо, що і в більшості інших ольвійських елліністичних будинків блоки підвалів розміщувалися в їх північних частинах. Такими були, зокрема, будинки А-2, А-3, А-10, Е-1, Е-2, НГФ-1, НГФ-2 (Крыжицкий 1971, с. 32—48, 62—87). Другим важливим моментом для виділення окремих будинків є зсув планувальних сіток підвалів одного будинку щодо підвалів іншого. Так, зокрема, підвали будинку IV-2 (№ 280 і 302) зміщені приблизно на 3 м на південь від підвалів будинку IV-1 (№ 253, 252); підвали будинку IV-4 (№ 353, 351) — на 1,5 м на схід щодо західної стіни будинку IV-2, яка знаходиться в створі із західною стіною підвалу № 280. У свою чергу, підвал будинку IV-3 (№ 343) приблизно на 2 м зсунутий на південь від підвалу будинку IV-4 (№ 353). Крім того, відсутність функціонального зв'язку підвалів будинку IV-4 (№ 353 і 351) із двором, розташованим на північ від нього, підтверджується й тим, що вхід у ці підвали розміщувався з півдня. Тут, у дворі, було знайдено рештки сходів, що вели до підвалу № 353. Отже, на нашу думку, існують досить переконливі докази того, що перелічені підвали належа-

³ Спочатку вважалося, що квартал складався лише з двох будинків (Лейпунська 1997, рис. 2). Докладна публікація результатів робіт на цій ділянці, у тому числі обґрунтування реконструкції планування будинків, готується до видання в межах спільного українсько-додатського проекту.

⁴ Докладніше див.: Крыжицкий 2005а.

ли чотирьом різним будинкам, близьким за своїми розмірами і плануванням. Місцеположення підвалів і решток кам'яних вимосток визначають розміщення внутрішніх дворів. Дверні отвори в наземних будівельних рештках не збереглися. Їх точне місце археологічно встановлюється лише в двох випадках — це входи в протирон будинку IV-1 з боку вулиці й внутрішнього двору. В решті випадків у реконструкції планування будинків дверні отвори було намічено, зважаючи на місцеположення дворів і критих приміщень, а також вулиць.

Зазначені будинки мали типову грецьку планувальну схему⁵ малої площі. Основний планувальний спосіб у цих будинках полягав у Г-подібному розміщенні критих приміщень відносно двору, що розташовувався в південно-східній або південно-західній частині будинку (рис. 2, 1—3, 5). Площа будинків становила 107—144 м² при формі плану, що наближається до квадрата. Двір займав 18—26 % від площі забудови. Будинок містив від одного до трьох заглиблених у землю приміщень, що розташовувалися на північ, рідше на захід або схід, від двору (про призначення таких приміщень йтиметься нижче). У двох будинках криті приміщення на північ від двору розташовувалися в два ряди. Слід також наголосити, що ступінь достовірності реконструкції планів цих будинків досить високий і становить 0,820—0,875⁶.

Будинки з аналогічним плануванням відкрито і в інших кварталах ділянки НГС, зокрема в північно-західному (будинок I-1) (рис. 2, 8) і північному кварталах (будинки II-4 і II-6) (рис. 2, 4, 6). Близькі також їх розміри: площа забудови в межах 89 (?) — 182 м², від якої двори займали 17—33 %. Хоча ступінь достовірності реконструкції їх планів нижчий, ніж у центральному кварталі, і становить 0,660—0,795, проте основа планувального способу встановлюється досить надійно.

Будівельні конструкції будинків ділянки НГС принципово не відрізнялися від інших ольвійських жител. Стіни заглиблених приміщень було викладено з каменя на глині, найчастіше за однорядною постілістою системою як із полігональних, так і прямокутних (рідше) плит і блоків. Підлоги глинобитні. У двох випадках зафіксовано рештки сходів,

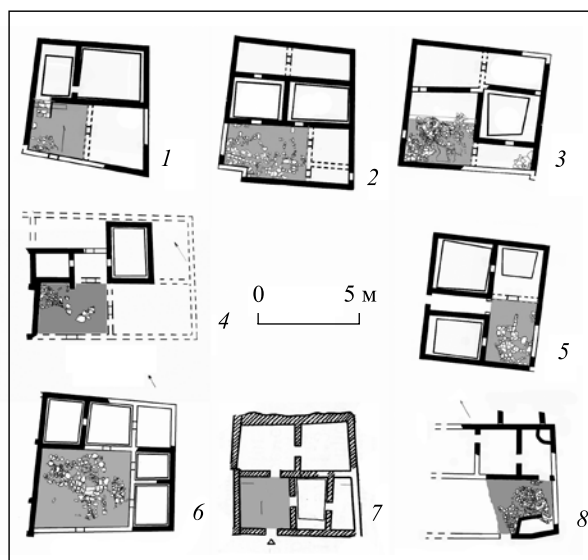

Рис. 2. Будинки з двостороннім Г-подібним розташуванням критих приміщень. Центральний квартал ділянки НГС: 1 — будинок IV-4; 2 — будинок IV-2; 3 — будинок IV-3; 5 — будинок IV-1; північно-західний квартал: 8 — будинок I-1; північний квартал: 4 — будинок II-4; 6 — будинок II-6; ділянка II: 7 — будинок II-2

що вели з наземного поверху в заглиблені приміщення (будинки IV-4 і VI-2). У решті випадків влаштувалися внутрішні дерев'яні сходи. В кількох підвалах знайдено рештки вогнищ.

Наземні стіни збереглися вкрай погано. Здебільшого це окремі фрагменти стін у висоту на один—три ряди кам'яної кладки на глині, зробленої за однорядною постілістою системою з погано викадрованого каміння. Дахи будинків були самановими й черепичними. Черепиця була переважно коринфського типу, значно рідше — лаконського, що засвідчують черепичні завали в деяких приміщеннях і наявність великої кількості фрагментів черепиці в культурних шарах.

Дані про можливість використання в цих будинках ордера відсутні. За 15 років дослідження ділянки НГС знайдено всього одну капітель і базу аттичного ордера, зроблених із вапняку. Не виявлено й жодних решток стилобатів для установки колон або антів, що, зрозуміло, не виключає можливості побудови примітивних навісів уздовж якої-небудь зі сторін двору. Відсутність ордера опосередковано засвідчує, що висотні габарити цих будинків, швидше за все, були меншими за обчислювані для ордерних будинків.

Будинки, за планом аналогічні описаним вище, було раніше відкрито й у Верхньому місті Ольвії. Один із них розташований біля північної оборонної стіни. Цей будинок (II-2) у першому будівельному періоді також мав Г-подібне розміщення критих приміщень відносно двору, що розташовувався в південно-східній частині будинку (Крыжицкий 1971, рис. 7) (рис. 2, 7). Площа його забудови 106 м², 17 % якої займав двір. У будинку під

⁵ З огляду на значну руйнацію культурних шарів і будівельних решток, що призвело до значних деформацій останніх (Крыжицкий 2005б), метричний аналіз не проводився.

⁶ Про принципи визначення коефіцієнта ступеня достовірності див.: Крыжицкий 1993, с. 29—31; 2000.

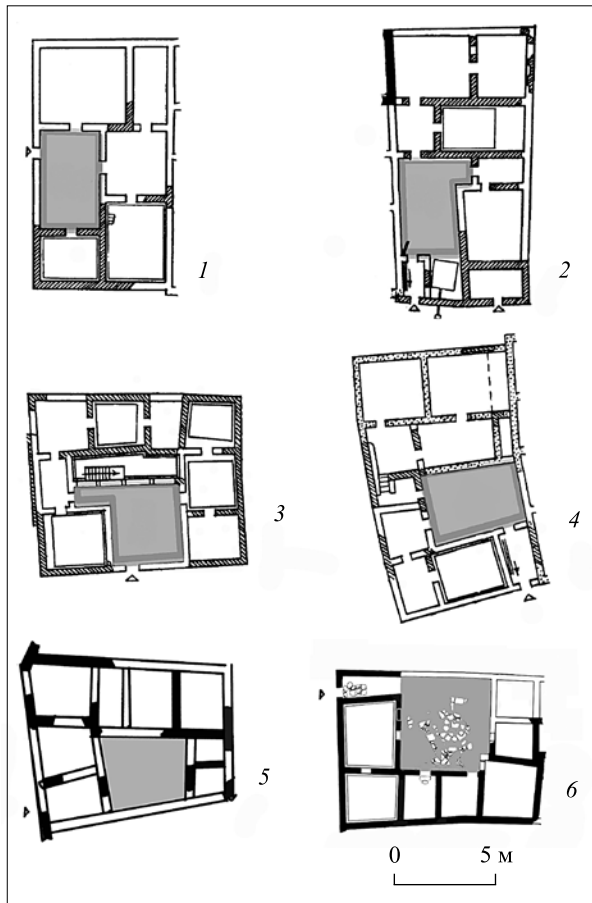

Рис. 3. Будинки з П-подібним розташуванням критих приміщень: 1 — А-4; 2 — А-3; 3 — Е-1; 4 — Е-2; 5 — Е-6; 6 — П-3 (ділянка НГС)

одним ⁷ із приміщень було влаштовано підвал. Той самий планувальний спосіб використано в плануванні двох інших будинків, розкопаних у центральному кварталі в районі агори, — Е-5 (Славин 1975, с. 28—31, рис. 8) і Е-18 (Лейпунська 1994, с. 74—78, рис. 4; 1997, с. 92—92, рис. 1).

Відносно значна повторюваність планувальної схеми зазначених будинків, їх близькі розміри та пропорції дають підстави виділити цю схему як конкретний досить розповсюджений тип.

Дослідження житлових будинків на ділянці НГС дали змогу виділити ще один конкретний тип жител. Це будинки з тристороннім розташуванням критих приміщень щодо двору: будинок П-3 ⁸ (рис. 3, б) у північному кварталі та будинок VI-3 ⁹ — у південному, площі забудови яких становили 190 і 260 м², від якої двори займали відпо-

⁷ Припущення О.М. Карасьова про розташування критих приміщень із трьох сторін двору (Лєви, Карасєв 1955, рис. 9), на нашу думку, недостатньо обґрунтоване (детальніше див.: Крыжицкий 1971, с. 15 и сл.).

⁸ Стара індексація НГС-3, західна частина.

⁹ Стара індексація: НГС-10.

відно 20 і 17%. З огляду на планування будинку в північному кварталі не виключено, що з північної сторони двору він міг мати навіс у вигляді портика. Так само, як і в центральному кварталі на ділянці НГС, обидва будинки мали розвинені заглиблені в землю приміщення.

Будинки аналогічного планування було розкопано й у Верхньому місті Ольвії на ділянці АГД (будинки А-3, 4: Крыжицкий 1971, рис. 16) і в Центральному кварталі в районі агори (будинки Е-1, 2: Крыжицкий 1971, рис. 30; будинок Е-6: Славин 1975, с. 31—34, рис. 8; Лейпунська 1997, рис. 1, с. 91) (рис. 3, 1—5). Їх площа переважно становить 200—350 м². Перелічені будинки, за винятком двох (Е-1, 6), не мали ордерних портиків.

Отже, враховуючи відносно значну кількість описаних будинків, а також їх розміщення в різних частинах міста, у нас є підстави вважати, що будинки також репрезентують конкретний планувальний тип ¹⁰. При цьому слід зазначити дві обставини. По-перше, будинки з Г-подібним розташуванням критих приміщень за своїми розмірами були меншими, ніж із П-подібним. По-друге, пропорції форми плану будинків першого типу були близькі до квадрата, а другого — варіювали від одного до двох квадратів.

Розглянемо вертикальну структуру ольвійських будинків. Тут слід виділити три аспекти: можливість зведення будинків із двома наземними поверхами; вірогідність використання підвальних і напівпідвальних поверхів для проживання, господарчої або виробничої діяльності; існування півтораповерхових будинків як самостійного типу.

Питання про наявність других поверхів в ольвійських будинках (так само як і щодо їх планування) виникло ще на початку минулого століття, коли було розкопано згадуваний вище будинок під Зевсовим курганом. У запропонованій Б.В. Фармаковським і П.П. Покришкіним просторовій реконструкції центральної частини цього будинку над групою приміщень (на думку Б.В. Фармаковського) з простадою було зроблено другий поверх (Фармаковский 1906, с. 39—98; Крыжицкий 1971, рис. 27, 3, 4). Жодних археологічних підстав для такого припущення не було. Воно ґрунтувалося лише на загально-теоретичних міркуваннях і надалі підтримки не знайшло (Соболев 1953, с. 190—191; Крыжицкий 1971, с. 58).

Лише через півстоліття теми двоповерховості побіжно торкнулися в своїй статті про будинки Північного Причорномор'я О.І. Лєві та О.М. Карасьов. Вони висловили припущення,

¹⁰ Докладніше див.: Крыжицкий 2005а.

що в будинку НГФ-1¹¹ над трьома приміщеннями, що примикали до схилу терасової частини міста, розміщувався другий поверх, влаштування якого в цьому місці вони обґрунтовували великою товщиною стін першого поверху (Леви, Карасев 1955, с. 228). Принципову правильність свого висновку вони підкріпили свідченням Лукіана Самосатського про існування в одному з будинків міста Борисфенітів «верхнього поверху» (SC, I, с. 562¹²). Дослідники припускали наявність другого поверху й у будинку А-2, але без будь-якого обґрунтування (Леви, Карасев 1955, с. 234).

Більш обережну позицію у цьому питанні займав Л.М. Славін, який зазначав, що «питання про наявність в будинках Ольвії двох наземних поверхів залишається поки невирішеним» (Славин 1958, с. 289—290).

За минулі з того часу півстоліття ситуація не змінилася. Дотепер в Ольвії не знайдено жодних прямих археологічних свідчень існування тут будинків із двома наземними поверхами.

Зважаючи на це, зазначимо, що відносно принципової можливості будівництва в Ольвії других наземних поверхів навряд чи можуть виникнути які-небудь сумніви. З погляду міцності конструкцій це цілком можливо в разі зведення стін як із каменю, так і сирцевої цегли¹³. Тут лише можна зауважити, що з огляду на кліматичні умови сирцеві стіни менш вірогідні¹⁴, ніж кам'яні або змішані (перший наземний поверх мав кам'яні стіни, другий — із сирцевої цегли).

Наземні кам'яні стіни ольвійських будинків, що дійшли до нашого часу, здебільшого низької якості. Їх мурували на глиняному розчині, часто з непрямокутного каміння з погано обробленими постілями. Звичайно, при цьому слід врахо-

увати, що стіни з прямокутних плит і блоків могли просто не зберегтися, оскільки з ольвійського каменю у ХІХ ст. було побудовано більшість старих парутинських будинків, ще раніше вивозили його і турки на будівництво Очаківської фортеці. Втім проти цього опосередковано може свідчити використання в ольвійських будинках перших століть н. е. значно меншої кількості добре обробленого каміння, ніж у попередні часи. Оскільки у перші століття нової ери здебільшого використовували камінь, узятий із будівель елліністичного часу, є підстави вважати, що і тоді добре оброблений камінь застосовували досить обмежено.

Зважаючи на це та досвід будівництва у середземноморських містах — Піреї, Олінфі, Прієні, Абдері, Делосі та ін. (Hoepfner, Schwandner 1986, Abb. 14, 32, 172, 261, 199, 248), де будинки, як правило, мали над частиною кімнат наземного поверху другий поверх, було б помилково вважати, що в Ольвії таких будинків узагалі не було.

Отже, можна дійти висновку, що звичайні двоповерхові будинки в Ольвії були, але, швидше, як виняток, аніж правило.

Дещо інша ситуація склалася з питанням про існування підвальних поверхів. Звичайно, сам факт існування підвалів не заперечується. Суперечки викликає можливість їх використання як житлових приміщень, що, можливо, є наслідком термінологічної невизначеності, оскільки підвалами називають будь-які заглиблені приміщення. Отже, уточнимо термінологію. Під підвалом ми маємо на увазі приміщення, повністю заглиблене в землю і заввишки не менше ніж 1,9—2,0 м, що давало змогу людині нормально функціонувати тривалий час. Іноді такі поруч розташовані приміщення навіть з'єднувалися одне з одним звичайними дверними перерізами.

Відповідно, заглиблені приміщення меншої висоти навряд чи могли використовуватися в інших цілях, ніж складських. Це визначає їх підсобне призначення і в просторовому відношенні не дає підстав вважати їх повноцінним поверхом, придатним для звичайного функціонування людини. Ці приміщення не мали між собою прямого зв'язку (тобто не з'єднувалися один із одним дверними отворами), навіть якщо розміщувалися поряд. Такі приміщення можна визначити, як підпіл (рос. «подпол» — «...пространство или яма под полом; у крестьян род чулана или погребка» (Даль 1955, т. 3)). Підполи будували в багатьох ольвійських будинках, іноді навіть під підлогами підвалів. Розміри підполів зазвичай були істотно меншими за розміри приміщень, під підлогами яких їх влаштовували. Наприклад, підпіл у приміщенні № 1 будинку І-1 за глибини 1,4 м мав площу близько 5 м², тоді як наземне приміщення над ним —

¹¹ Про нумерацію ольвійських будинків див.: Кры-жицкий 1971, с. 8.

¹² «...Абавх однажды пришел в город Борисфенитов... а им случилось остановиться в верхнем этаже...» (SC, с. 562).

¹³ За свідченням Робінсона двоповерхові будинки зі стінами з сирцевої цегли ще в 1920—1930 рр. зводилися на півдні США (Robinson, Graham 1938, р. 228).

¹⁴ За міцністю сирцеві стіни завтовшки 0,4—0,5 м (за несучої здатності близько 25 кг/см²) цілком можуть витримати навантаження в два поверхи. Проте це можливо в південних широтах, де процеси руйнування конструкцій і, як наслідок, втрати ними міцності, завдяки більш сухому і тепловому клімату значно менші порівняно з Нижнім Побужжям. Розповсюдження в Ольвії двоповерхового будівництва із сирцевої цегли не підтверджується й через те, що масиви рушеного сирцю або жовто-глиняні заповнення, що трапляються під час розкопок, за своїми обсягами істотно менші, ніж цього слід було б чекати в разі руйнування двоповерхових будинків.

удвічі більшу (Славин 1940, табл. 4, розрез 2-2; Крыжицкий 1971, с. 12 и сл.).

Зрозуміло, припускати можливість використання підполів як житлових або господарчих чи виробничих приміщень немає жодних підстав.

Інша річ — підвали у наведеному нами вище розумінні. Багаторічні розкопки Ольвії дають підстави вважати, що більшість заглиблених приміщень були не підполами, а підвалами, що могли слугувати не лише складами, але й житловими, господарчими або виробничими приміщеннями (Леви, Карасев 1955, с. 234; Славин 1958, с. 289; Крыжицкий 1971, с. 107)¹⁵.

Зважаючи на це, розглянемо питання, яким загальним для всіх умов мають відповідати житлові, господарчі та виробничі¹⁶ приміщення, враховуючи, що у кожному з них людина проводить тривалий час, що вимагає забезпечення їй певних комфортних умов¹⁷: розміщення у плані будинку, температурного режиму, зручності комунікацій, якості конструкцій, розмірів у плані, а головне — висоти приміщення¹⁸. В разі недотримання цих вимог інше призначення приміщення, окрім складського, як уже зазначалося, важко припустити. За майже всіма наведеними параметрами підвали не набагато поступалися наземним приміщенням, а де в чому могли їх і перевершувати. Зокрема, за нормальних габаритів підвали цілком відповідали кліматичним умовам Нижньо-го Побужжя, оскільки влітку в них було неспекотно, а взимку — сухо й тепло. Для опалювання таких замкнених приміщень, де не було протягів, цілком було достатньо жаровень.

Зважаючи на це, у нас є підстави вважати, що підвали, які за переліченими параметрами, крім заглиблення у землю, нічим іншим практично не відрізнялися від наземних приміщень, цілком імовірно могли використовуватися не лише як господарчі або виробничі, але й житлові приміщення (наприклад, спальні). Отже,

¹⁵ З огляду на це зазначимо, що сумніви деяких західних дослідників стосовно інтерпретації частини ольвійських підвалів як житлових пояснюються, мабуть, необізнаністю з конкретним матеріалом. Це засвідчує аргументація, яку вони наводять на користь своєї думки (див., наприклад: Hellmann 1992, p. 266).

¹⁶ В останньому випадку маються на увазі види діяльності, сумісні із житловою функцією приміщення, наприклад прядіння.

¹⁷ Невизначеність цих, здавалося б, тривіальних, загальноприйнятих і загальнозрозумілих термінів під час спроб на їх підставі розв'язати проблему ступеня придатності для життя тієї чи іншої просторової структури призводить до плутанини.

¹⁸ Навіть наявність прямого денного освітлення, мабуть, не мала великого значення. В будь-якому разі в Ольвії відомі підвали, де велася господарча діяльність, а денне освітлення було відсутнє.

за відсутності прямих даних про конкретне використання підвалів не виключена будь-яка з трьох наведених вище функцій.

Очевидно, не випадково грецькі поселенці на початкових етапах становлення Ольвії та інших північнопричорноморських міст (Крыжицкий 1993, с. 41, 42)¹⁹ тривалий час жили переважно в землянках і напівземлянках (Крыжицкий, Русяева 1978; Крыжицкий 1982, с. 11 и сл.; 1985, с. 59 и сл.).

З огляду на це слід зауважити, що однозначно визначити конкретне призначення того чи іншого приміщення в ольвійських будинках, як правило, не вдається через відсутність відповідних безпосередніх даних. До того ж тут не можна чекати на наявність не лише всіх, але й більшої частини приміщень, номенклатура яких згадується у Вітрувія щодо грецького будинку (VI, 7). Звідси випливає, що в невеликих будинках з малою кількістю кімнат житлові й господарчі, а в деяких випадках і виробничі функції тією чи іншою мірою мали бути притаманними одним й тим самим приміщенням.

Отже, визначення функціонального призначення приміщень у масових безордерних житлових будинках є доволі умовним.

На сьогодні в Ольвії відомо понад 20 будинків (И-2; А-2, 4, 10; ЗК-1, 2; Е-1, 2²⁰; НГФ-2; Т-3; П-3, П-6, П-7, Ш-1, Ш-3, IV-1, IV-2, IV-3, VI-3 (останні 9 будинків розкопано на ділянці НГС), підвали яких могли використовуватися з господарчою, житловою або виробничою метою. Такими були як окремі одиничні підвали, так і такі, що склалися з кількох.

¹⁹ Думка про те, що греки взагалі не могли проживати в землянкових структурах (Кузнецов 1995), не знайшла підтримки в дослідників (Зубар 1998; Виноградов Ю.А. 1999, с. 106 и сл.; Бутягин 2001; Крыжицкий, Марченко 2001; Буйских С.Б. 2005). Це припущення ґрунтується переважно на загальних міркуваннях про незвичність подібних жител для греків. При цьому мається на увазі, що наземні житла того часу до нас просто не дійшли через особливості утворення культурного шару. Проте, як показують розкопки широкими площами, висока щільність розташування землянкових структур, простежена на Березані (Мазарати, Отрешко 1987, рис. 2), в Ольвії (Крыжицкий, Русяева 1978, рис. 2; Крыжицкий 1985, рис. 12) і поселеннях її сільської округи (Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко 1989, рис. 6, 7, 14в, 15), практично виключає можливість синхронного співіснування в межах одного домоволодіння напівземлянок і наземних жител. Зрозуміло, ніхто не заперечує, що разом із напівземлянками могли будуватися й наземні житла, але вони, очевидно, були нечисленними.

²⁰ У цьому будинку, крім підвалу, були й напівпідвальні (див. нижче) приміщення. Окрім зазначених двох будинків у Центральному кварталі, підвали виявлено ще в 5 будинках, планування яких не реконструювалося.

Одночасно з двома описаними об'ємними типами будинків (двоповерховим і одноповерховим з підвалами) в Ольвії існувала ще одна категорія жител. Це так звані півтораповерхові будинки, нижній поверх яких був напівпідвальним і завдяки цьому міг мати денне освітлення. Про існування в Ольвії таких будинків передбачалося давно. Рештки одного з них було виявлено у Верхньому місті на ділянці «И», двох — у «Центральному кварталі» і одного — в Нижньому місті на ділянці НГФ. Проте як самостійний тип будинку вони не розглядалися.

Уперше реконструкцію півтораповерхового будинку було запропоновано для житла И-6, розташованого на початку терасової частини міста. Підлоги його двох північних житлових приміщень були заглиблені на 0,6 м відносно вимостки внутрішнього двору і на 2 м — щодо поверхні розташованої поруч східної вулиці верхньої тераси (Крыжицкий 1971, с. 28—29, рис. 14). При одноповерховому (напівпідвальному) варіанті реконструкції найвища точка покрівлі такого будинку (при двох схилах) виявилася нижчою (!) за рівень вимостки вулиці верхньої тераси або в кращому разі (при односкілій покрівлі) могла перевищувати її усього приблизно на метр (Крыжицкий 1971, рис. 13). Зважаючи на конфігурацію плану і різницю у висотах між обмежуючими будинок поздовжньою і поперечною вулицями, це здається малоімовірним через складність влаштування покрівлі. Конкретним умовам більше відповідає зведення півтораповерхового об'єму, тобто двох поверхів, нижній з яких — напівпідвальний. У цьому випадку легко реалізується будь-який варіант напряму й кількості схилів даху. Крім того, таке рішення забезпечувало ізоляцію внутрішнього життя сім'ї.

У будинку Е-2, розташованому на захід від агори на горизонтальній ділянці, 6 приміщень, що знаходилися на північ від двору, було заглиблено в землю на 0,9—1,3 м (Крыжицкий 1971, с. 69—77). З-над двору до них вели зовнішні сходи. Планування цих приміщень та їх досить значні розміри виключають можливість їх використання як підполів. Звідси випливає, що ці приміщення були напівпідвальними, над якими, ймовірно, зводили ще один поверх. На користь цього припущення може опосередковано свідчити, по-перше, необхідність ізоляції життя сім'ї, а по-друге, наявність під стінами напівпідвалів шарових підвалів, які навряд чи було б доцільно влаштовувати лише заради напівпідвалів. У запропонованому нами варіанті реконструкції наземний поверх розміщено лише над тильним рядом напівпідвальних приміщень (Крыжицкий 1971, рис. 39, 2, 4), хоча не можна виключати можливість його влаштування над усім північним блоком напівпідвальних кімнат.

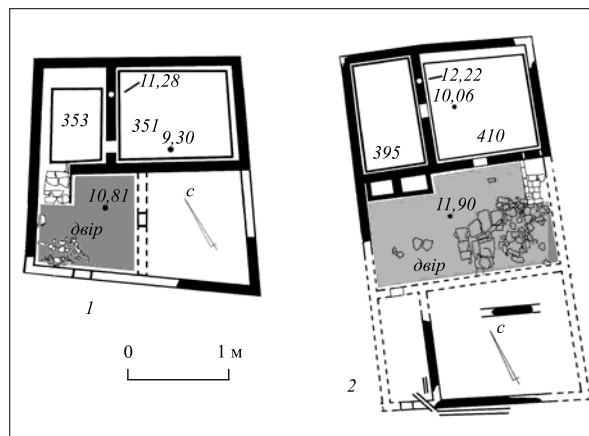

Рис. 4. Плани півтораповерхових будинків ділянки НГС: 1 — будинок IV-4; 2 — будинок VI-2

Проте у будь-якому випадку є підстави констатувати наявність напівпідвального поверху і, як наслідок, вірогідність будівництва півтораповерхових будинків.

Те саме стосується й будинків Е-5 у центральному кварталі району агори і НГФ-1 — у Нижньому місті. У першому випадку заглиблення приміщення зі стрілчастими нішами, а в другому — так званої лазні — становить близько 1,7 м.

В усіх випадках стіни напівпідвальних приміщень не збереглися на повну висоту, тому завжди залишалися сумніви щодо визначення таких напівпідвалів як повноцінних поверхів.

Виділити ці будинки як самостійний тип стало можливим завдяки розкопкам на ділянці НГС у Нижньому місті, де у двох будинках у напівпідвалах стіни збереглися практично на всю висоту (у будь-якому разі на висоту, достатню для їх функціонування як житлових приміщень).

У будинку IV-4 (рис. 4, 1) було встановлено, що висотна позначка (11,28 м) верху підвальної стіни № 338, що розділяє приміщення № 353 і 351, на 0,47 м перевищує позначку двору (10,81 м). Отже, висота цієї підвальної стіни, що збереглася, засвідчує, що підлога кімнат наземного поверху була як мінімум на 0,7 м вищою за поверхню двору, а висота напівпідвалу, що збереглася, становила 2 м (позначка підлоги — 9,3 м) при заглибленні приміщення в цілому на 1,5 м. У будинку VI-2 (рис. 4, 2) найвища точка стіни, що розділяє приміщення № 395 і 410 (12,22 м), також була на 0,32 м вища за рівень вимостки двору (11,90 м). Відповідно, рівень підлоги наземного поверху був вищим за поверхню двору не менше, ніж на 0,5 м, а висота приміщення, що збереглася (№ 410), становила 2,15 м (позначка його підлоги — 10,06 м) при заглибленні 1,84 м. В обох будинках до згаданих напівпідвальних приміщень знадвору вели кам'яні сходи.

Ольвійські напівпідвали були заглиблені в землю від 0,6 до 1,84 м, а їх висота (з огляду на

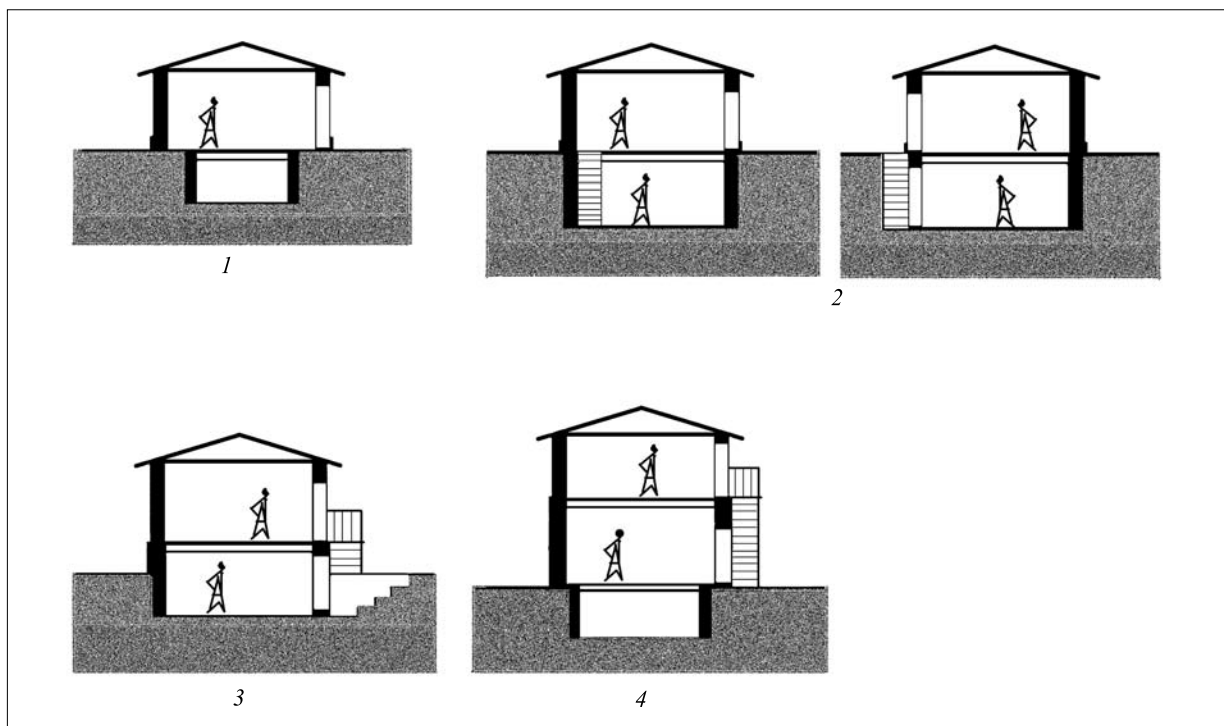

Рис. 5. Схематичні типи вертикального розвитку елліністичних житлових будинків Ольвії: 1 — з одним наземним поверхом та підполом; 2 — з одним наземним і одним підвальним поверхами із розміщенням сходів усередині будинку (а) або зовні (б); 3 — з одним наземним і одним напівпідвальним поверхами; 4 — з двома наземними поверхами і підполом

два будинки, відкриті на ділянці НГС), становила не менше ніж 2,0—2,15 м.

Зважаючи на це, виникає питання про можливість будівництва над напівпідвалами наземного поверху. Очевидно, при значному заглибленні напівпідвалів наявність таких поверхів неминуча, інакше внутрішнє життя сім'ї, центром якого був двір, було б відкритим для сторонніх, що суперечить самому принципу зведення будинків із замкнутим внутрішнім простором двору. При незначному заглибленні напів-підвалів — близько 0,5—0,6 м, беручи до уваги наші зауваження з приводу будинку И-6, можливі обидва варіанти. Все ж таки більш реальною здається наявність наземного поверху в будь-якому випадку.

Взагалі спосіб, коли приміщення, що прилягали до схилу будинку, частково в нього врізалися, в стародавній Греції був досить поширеним. Подібний будинок розкопано і в терасовій частині Ольвії на ділянці Т-3 (розкопки В.І. На-зарчука). Проте в цих випадках тильні приміщення будинків, що примикали до схилу, не були повністю напівпідвальними, оскільки їх підлоги розташовувалися на рівні денної поверхні дворів, до яких вони прилягали, або навіть дещо вище (див., наприклад, будинки Прієни: Ноерфнер, Schwandner, 1986, abb. 172, 261). Зазначені вище ольвійські будинки здебільшого розташовувалися на горизонтальних

ділянках місцевості, і їх напівпідвальні приміщення заглиблені в землю по всій площі.

Отже, є достатньо підстав відносити до типу півтораповерхових 6 будинків (И-6; Е-2; Е-5; НГФ-1; IV-4 і VI-2 на ділянці НГС). Не виключено, що подібних будинків було розкопано більше. Так, на ділянці НГС півтораповерховим міг бути і будинок IV-2, але недостатня збереженість стін його підвалів не дає змоги дійти остаточного висновку.

Зважаючи на все вищеведене, маємо підстави говорити про існування в Ольвії будинків чотирьох об'ємно-просторових типів:

- з одним наземним поверхом (рис. 5, 1);
- із наземним і підвальним поверхами (рис. 5, 2);
- із наземним і напівпідвальним поверхами (півтораповерхові будинки) (рис. 5, 3);
- із двома наземними й одним підвальним поверхами (рис. 5, 4).

У будинках усіх зазначених типів могли влаштовуватися підполи.

Серед розкопаних ольвійських будинків найпоширенішими є будинки другого і третього (рідше) типів. До будинків першого типу можна віднести лише два будинки (И-1, 3). Четвертий тип, якщо погодитися з припущенням О.М. Карасьова, поки що представлено лише одним будинком (НГФ-2).

Отже, можна припустити, що півтораповерховий будинок, що мав напівпідвальний і один

наземний поверх, був самостійним об'ємно-просторовим типом ольвійського будинку. На користь цього свідчить те, що такі будинки зводилися в Ольвії, як було зазначено вище, на відносно горизонтальній поверхні. Цей тип вертикальної структури житла був чимось привабливим для жителів Ольвії незалежно від потреби пристосування будинку до рельєфу місцевості. Очевидно, появу цього типу зумовив комплекс

причин: кліматичних (про що йшлося вище відносно підвальних приміщень), економічних, конструктивних (кам'яні стіни напівпідвалів, що одночасно слугували цоколями для сирцевих стін наземного поверху). Крім того, можливість влаштування зручних неглибоких капітальних сходів і забезпечення денного освітлення вигідно відрізняла напівпідвальні приміщення від підвалів.

- Буйских С.Б.* Земляночное домостроительство эпохи колонизации Северного Причерноморья (на примере Нижнего Побужья) // Боспор. исследования. — 2005. — Вып. 9.
- Бутиягин А.М.* Земляночное строительство на архаическом Боспоре // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. — СПб., 2001.
- Виноградов Ю.А.* Греческая колонизация и греческая урбанизация Северного Причерноморья // Stratum plus. — 1999. — № 3.
- Зубар В.М.* З приводу інтерпретації житлово-господарських комплексів в ранніх шарах античних міст Північного Причорномор'я // Археологія. — 1998. — № 1.
- Крыжицкий С.Д.* Жилые ансамбли древней Ольвии. IV—II вв. до н. э. — К., 1971.
- Крыжицкий С.Д.* Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). — К., 1982.
- Крыжицкий С.Д.* Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — К., 1985.
- Крыжицкий С.Д.* Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — К., 1993.
- Крыжицкий С.Д.* Основные принципы методики определения степени достоверности реконструкции архитектурных сооружений античной эпохи в Северном Причерноморье // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. — Донецк, 2000. — С. 3—5.
- Крыжицкий С.Д.* К теории реконструкции планировки античных жилых домов Северного Причерноморья // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизаций, катастроф. — Керчь, 2005. — С. 146—151.
- Крыжицкий С.Д.* Новое в типологии эллинистических жилых домов Ольвии // Black Sea Area in the Hellenistic World System. — Tbilisi, 2005.
- Крыжицкий С.Д.* Об учете деформаций при реконструкции планировки строительных остатков в оползневых зонах // Античный город: проблемы сохранения архитектурно-археологических комплексов: Материалы международного коллоквиума. — Керчь, 2005. — С. 46—50.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Крыжицкий С.Д., Русяева А.С.* Найдавніші житла Ольвії // Археологія. — 1978. — № 28.
- Крыжицкий С.Д., Марченко К.К.* К вопросу о наиболее ранних строительных комплексах северопричерноморских греков // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. — СПб., 2001.
- Кузнецов В.Д.* Ранние типы греческого жилища в Северном Причерноморье // Боспор. сборник. — 1995. — № 6.
- Леви Е.И., Карасев А.Н.* Дома античных городов Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья. — Москва; Ленинград, 1955. — С. 215—247.
- Лейтунська Н.О.* Центральний житловий квартал Ольвії // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 70—88.
- Лейтунська Н.О.* До питання про соціальне районування Ольвії елліністичного часу // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 89—96.
- Мазарати С.Н., Отрешко В.М.* Полуземлянки и землянки // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время. — К., 1987.
- Славин Л.М.* Отчет о раскопках Ольвии в 1935 и 1936 гг. // Ольвия. — К., 1940. — Т. 1.
- Славин Л.М.* Ольвия как город в VI—I вв. до н. э. // СА. — 1958. — 28.
- Славин Л.М.* Західна сторона ольвійської агори // Археологія. — 1963. — Т. 15. — С. 71—94.
- Славин Л.М.* Раскопки западной части ольвийской агоры (1956—1960 гг.) // Ольвия. Теменос и агора. — Москва; Ленинград, 1964. — С. 189—224.
- Славин Л.М.* Ольвийская экспедиция 1965 и 1966 гг. // Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. — К., 1967. — Вып. 1.
- Славин Л.М.* Кварталы в районе ольвийской агоры (раскопки 1961—1970 гг.) // Ольвия. — 1975. — С. 5—50.
- Соболев И.Н.* О реконструкции ольвийского жилого дома II в. до н. э., открытого Б.В. Фармаковским в 1902—1903 гг. // ВДИ. — 1953. — № 1.
- Фармаковский Б.В.* Раскопки в Ольвии в 1902—1903 годах // ИАК. — 1906. — Вып. 13.

- Фармаковский Б.В.* Раскопки в Ольвии // ОАК за 1909 и 1910 гг. — 1913. — С. 1—105.
Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1911—1914 гг. — С. 1—25.
Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1912—1916 гг. — С. 1—35.
Hellmann M.-Chr. Caves et sous-sols dans l'habitat grec antique // BCH. — 1992. — 116.
Hoepfner W., Schwandner E.L. Haus und Stadt im Klassischen Griechenland. — München, 1986.
Robinson D.M., Graham J.W. The Hellenic House. Excavations at Olynthus. — Baltimore, 1938. — Т. 8.

Одержано 27.04.2006

С.Д. Крыжицкий

К ВОПРОСУ ОБ ОБЪЕМНО-ПЛАНИРОВОЧНЫХ ТИПАХ БЕЗОРДЕРНЫХ ЖИЛЫХ ДОМОВ ОЛЬВИИ ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ

В статье рассмотрены новые данные о жилых домах Ольвии эллинистического времени, которые позволяют выделить два наиболее распространенных планировочных типа безордерных домов типичной схемы малой и средней площади. В первом из них основной планировочный прием заключался в расположении внутреннего двора в юго-восточной или юго-западной части дома с Г-образным размещением относительно двора крытых помещений. Во втором типе крытые помещения располагались П-образно с трех сторон внутреннего двора, находившегося в восточной, южной или западной части дома. В объемно-пространственном отношении среди ольвийских домов выделены четыре типа: с одним наземным этажом; с наземным и подвальным этажами; с наземным и полуподвальным этажами (полуторазэтажные дома); с двумя наземными и одним подвальным (или подполом) этажами. Имеются основания также предполагать, что полуторазэтажные дома, состоявшие из полуподвального и одного наземного этажей, составляли самостоятельный объемно-пространственный тип ольвийского дома.

S.D. Kryzhytskyj

TO THE QUESTION OF VOLUMETRIC AND PLANNING TYPES OF UNORDERED HELLENISTIC DWELLINGS IN OLBIA

The article views the new data on Olbian dwellings of Hellenistic period which allows to distinguish two prevalent planning types of unordered houses with the typical scheme of small and medium area. The main planning mode of the first of them lies in placing of the inner court in south-east or south-west part of a house with covered rooms arranged in the form of "L" around the inner court. In the second type, covered rooms are placed in the form of "П" around the inner court located in the eastern, southern, or western part of the house. In volumetric and planning terms the Olbian houses can be divided into four types: one-stored houses, one-stored with a basement, one-stored with a foundation (a-store-and-a-half buildings), and two-stored with a basement (or cellar). Also, there are reasons to suggest that a-store-and-a-half buildings consisting of a foundation and one land-based store formed a separate volumetric and spatial type of Olbian houses.

С.Б. Буйських

ХОРА ОЛЬВІЙСЬКОГО ПОЛІСА (до історії наукової розробки проблеми)

Розглянуто проблему наукової ідентифікації у вітчизняній історіографії середини ХХ ст. території Нижнього Побужжя, передусім пов'язаної з ім'ям Л.М. Славина, його учнів та колег, як античної землеробської хори Ольвійського поліса.

«Одним з найсуттєвіших елементів Ольвійської держави, однією з найважливіших основ її економіки, політичного життя і оборони була хора — сільськогосподарська округа, яка скла-

© С.Б. БУЙСЬКИХ, 2007

далася з кількох сотень поселень». Так стисло, але змістовно визначив Л.М. Славін наріжне значення хори для історії Ольвійського поліса в своєму своєрідному науковому заповіті — відомій статті «Стародавня Ольвія: стан і зав-

дання її дослідження» (Славін 1972, с. 69), що вийшла друком через рік після його смерті.

Проблеми визначення територіальних меж і основних хронологічних етапів існування сільської округи Ольвії, її організації, статусу, етносоціального складу населення, провідних рис матеріальної та духовної культури хори, важливих питань політико-економічного розвитку та характеру взаємовідносин із оточуючими племенами — постійно перебували в центрі наукових інтересів ученого.

Л.М. Славін є автором понад 20 предметних статей, доповідей, заміток і публікацій, присвячених проблематиці ольвійської хори (Буйських 1997, с. 15 сл.). Саме Л.М. Славін уперше в історії вивчення Ольвії розробив і втілював у життя (початок 40-х — кінець 50-х — початок 60-х рр. XX ст.) спеціальну цільову програму багаторічних планомірних досліджень сільських поселень, городищ та некрополів Нижнього Побужжя античного часу шляхом інтенсифікації розвідувальних робіт і розкопок на теренах ольвійського оточення та швидкого введення матеріалів цих досліджень у широкий науковий обіг (Славін 1943, с. 78; 1953, с. 133 сл.; 1955, с. 127 сл.; 1958, с. 10 сл.; 1960, с. 54—58).

Здійснений за відносно короткий проміжок часу цикл археологічних досліджень пам'яток хори всіх хронологічних періодів — від архаїки до перших століть н. е. включно — під керівництвом та за особистою участю Л.М. Славина значною мірою ліквідував диспропорцію у вивченні самої Ольвії та її аграрної території, а також створив надійне підґрунтя для подальшого, більш масштабного і поглибленого, етапу досліджень сільської округи Ольвії, реалізованого в останній третині XX ст. (Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко 1989, с. 6—7).

Водночас у сучасній науці поширена думка, що майже до кінця 1970-х — початку 1980-х рр. у працях з історії Ольвії поселення її сільської округи згадувалися лише побіжно як щось абстрактне. Вважається, що у концептуальних побудовах 1940—1960-х — початку 1970-х рр. вони відігравали суто допоміжну роль, а питання щодо існування ольвійської хори як такої у теоретичному розумінні в той час навіть не порушувалося (див. наприклад: Марченко 1980, с. 132; Рубан 1985, с. 26—27; Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко 1989, с. 8). Проте, не переоцінюючи наукового доробку наших славних попередників і повністю усвідомлюючи жорстко заідеологізований характер радянської історичної науки середини XX ст., що змушувало дослідників Ольвії та її хори робити невинуваті (а часом і просто спотворені) етнокультурні та історичні реконструкції, все ж зазначимо таке.

Перше. Завдяки одержаним у другій половині

1940-х — початку 1950-х рр. новим важливим археологічним матеріалам із хронології, стратиграфії, топографії, домобудівництва, господарчого життя й культури нижньобузьких поселень та встановленню всебічних зв'язків із Ольвією стало можливим уже тоді перейти від праць суто публікаційного характеру до реального створення перших в історіографії узагальнювальних досліджень монографічного характеру, темою яких стали пам'ятки ольвійської сільської округи (Штительман 1952; Доманский 1955).

Друге. Сам термін «хора» в значенні «сільськогосподарська територія поліса» було вперше співвіднесено в науковій літературі з аграрною територією Ольвійської держави у ці ж 1950-ті рр. (Блаватский 1953, с. 51—54; Доманский 1955, с. 12—13; Шафранская 1956, с. 41, 48; Славін 1958а, с. 149; 1959, с. 83).

Третє. Дотепер у наукових оглядах з історії досліджень сільської округи Ольвії період початку 40-х — кінця 60-х — початку 70-х рр. XX ст. оцінювався лише з археологічної точки зору як час помітної (порівняно з попередніми етапами вивчення Ольвії) активізації експедиційних досліджень, вивчення і картографування пам'яток та перших планомірних розкопок низки поселень Нижнього Побужжя (Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко 1989, с. 7; Крыжицкий, Буйских, Бураков 1990, с. 4, 6). На жаль, узагальнення і критичний розгляд наукових розробок проблем історичного розвитку грецької колоніальної хори у Нижньому Побужжі, що здійснювалися в історіографії зазначеного періоду, практично залишалися поза увагою сучасних дослідників. Зважаючи на це, спробуємо зробити перший ретроспективний аналіз вітчизняної історіографії середини XX ст. щодо ідентифікації у ній прилеглої до Ольвії території як античної землеробської хори.

У 1985 р. у статті, присвяченій проблемам історичного розвитку ольвійської хори в IV—III ст. до н. е., В.В. Рубан слушно констатував, що «в теперішній час абсолютно очевидно, що написання історії Ольвійського поліса без урахування його аграрної території просто немислиме» (Рубан 1985, с. 26). Але понад 40 (!) років до нього саме на цьому наголошував Л.М. Славін: «Повністю усвідомивши, що без вивчення сучасних Ольвії стародавніх городищ і могильників низових районів Буго-Дніпровського басейна не може бути і мови про повне і всестороннє вивчення і правильне розуміння історії і культури Ольвії, археологи практично взяли за розвідкову і розкопну роботу в Побужжі і Подніпров'ї» (Славін 1943, с. 78).

Широке розгортання цих досліджень у повоєнний час дало змогу нагромадити значний матеріал, що характеризував цілу низку суттєвих сторін історії та культури Нижнього Побужжя за античної доби. Першою працею, у якій

було узагальнено цей принципово новий для Ольвії комплекс археологічних джерел, стала дисертаційна робота Ф.М. Штительман (науковим керівником якої був Л.М. Славін) і пов'язаний з нею цикл окремих публікацій (Штительман 1952; 1953; 1954; 1956).

Згідно з авторською концепцією, у VII—VI ст. до н. е. греки заснували свої торгові факторії у кількох пунктах узбережжя Бузького лиману в місцевих поселеннях, що там існували, або поблизу них. Найбільшою серед цих місць була Ольвія, яка незабаром після свого заснування на початку VI ст. до н. е. стала найзначнішим економічним, політичним та культурним центром Північно-Західного Причорномор'я. Сільських поселень пізньоархаїчного — ранньокласичного часу навколо Ольвії було небагато. Їх кількість значно зросла на початку IV ст. до н. е., а в IV—III ст. до н. е. фіксується суцільна заселеність узбережжя Бузького лиману. Більша частина поселень припинила своє існування в II ст. до н. е., деякі з них функціонували і в перші сторіччя н. е.

На наш погляд, одним із найвагоміших висновків Ф.М. Штительман була її думка про те, що найближчі до Ольвії поселення створювали її *сільськогосподарську округу* і становили з нею одне ціле як в економічному, так і в політичному відношенні (Штительман 1953, с. 47; 1954, с. 105; 1956, с. 271; 1958, с. 141). Виникнення організованої хори Ольвійської держави дослідниця віднесла до пізньокласичного — ранньо-елліністичного часу. Щодо причин появи спеціальної аграрної території поліса вона зазначала: «Щоби налагодити безперебійне постачання населення міста, що розросталося, продуктами, в першу чергу хлібом, і не залежати від випадковостей ринку, Ольвія в IV—III ст. до н. е., по-дібно Херсонесу, Танаїсу та іншим античним центрам, повинна була потурбуватися про створення навколо міста своєї сільськогосподарської округи» (Штительман 1952, с. 18; 1954, с. 105; 1956, с. 270), до якої, на думку дослідниці, входили такі відомі поселення, як Широка Балка, Закисова Балка, Волоська коса, біля с. Прибузьке (Чортувате), с. Кателіне тощо.

За Ф.М. Штительман, сільську округу населяли переважно «каліпіді — елліно-скіфи — мікс-елліни» (Штительман 1952, с. 21; 1954, с. 10). Характерною особливістю культури і побуту населення Нижнього Побужжя вона вважала поєднання традицій місцевого населення й грецьких колоністів (Штительман 1956, с. 263), злиття двох елементів — скіфського і грецького (Штительман 1952, с. 21; 1956, с. 271).

Із такою етнокультурною оцінкою поселень Нижнього Побужжя не погодився Я.В. Доманський. У статті, написаній за матеріалами власної дисертаційної роботи (Доманський 1955), він зазначив: «Не можна всі поселення пов'язувати лише з калліпідами, як це робить Ф.М. Штитель-

ман. Навколо Ольвії розташовувалися поселення і греків, і скіфів» (Доманський 1961, с. 34). За Я.В. Доманським, одна група сільських поселень Нижнього Побужжя характеризувалася рисами грецького походження, що простежувалися в типі жител, техніці домобудівництва, предметах побуту, влаштуванні виробничих споруд, загальному вигляді поселень (Доманський 1961, с. 31). Інша ж група мала суто скіфські риси, що також засвідчують типи жител, техніка домобудівництва, предмети побуту та ін. (Доманський 1961, с. 32). Провідною галуззю господарства обох груп було землеробство, але перші належали ольвіо-політам, а другі — лише місцевому населенню (Доманський 1961, с. 33).

Схема розвитку регіону в колонізаційний час і процес формування ольвійської хори за Я.В. Доманським виглядали так. У VII—VI ст. до н. е. на лівобережжі Бузького лиману, о-ві Березань та узбережжі Березанського лиману виникли поселення місцевого населення (Доманський 1955, с. 10; 1961, с. 29—30). Наприкінці VII ст. до н. е. було засновано грецьке поселення на о-ві Березань, яке близько середини VI ст. до н. е. занепало внаслідок виникнення і становлення на цей час Ольвії (Доманський 1961, с. 38). Одразу після заснування Ольвії греки розпочали широке освоєння прилеглих до міста територій.

Наприкінці VI—V ст. до н. е. виникають нові землеробські поселення північніше й південніше від Ольвії¹, зокрема Чортувате, Дідова Хата, Закисова Балка, Петухівка-1, засновані ольвіо-політами (Доманський 1961, с. 42). Із виникненням цих поселень і завершенням процесу розселення, на думку вченого, «територія на північ і південь від Ольвії стала хорою ольвійського поліса» (Доманський 1955, с. 12; 1961, с. 42). Він вважав, що поселення калліпідів також увійшли до складу ольвійської хори. На думку Я.В. Доманського, територіально хора займала правий берег Бузького і правий берег Дніпровського лиманів. Лівобережжя Бузького лиману до складу хори не входило, можливо, за винятком його південної частини, де, згідно з Геродотом (Herod. IV, 53), розташовувалося засноване ольвіо-політами святилище Деметри. Найпівнічнішим поселенням хори, заснованим Ольвією, було поселення біля хутора Дідова Хата, найпівденнішим — неподалік хутора Петухове. В районі цих поселень проходив кордон ольвійської сільськогосподарської території. До складу хори Ольвії, як наголошував Я.В. Доманський, входило і поселення на о-ві Березань (Доманський 1961, с. 43).

Погляди Я.В. Доманського, в свою чергу, були заперечені Н.М. Погребовою, яка вважала приольвійські поселення класичного та

¹ Спочатку дослідник датував початок цього процесу V—IV ст. до н. е. (Доманський 1955, с. 12).

елліністичного часу «місцевими поселеннями ранньоскіфської доби» або «ранньоскіфськими землеробськими поселеннями» (Погребова 1958, с. 242). «Всупереч Я.В. Доманському, — зазначала вона, — який вважає (...) поселення у Закисовій балки і більшість інших поселень V—IV ст. до н. е. ольвійською хорою, мені видається більш переконливою думка Ф.М. Штігельман, яка довела (...) їх належність калліпідам» (Погребова 1958, с. 242, прим. 37).

Слід зазначити, що переважна більшість дослідників 1940—1960-х і навіть початку 1970-х рр., насамперед скіфологів, дотримувались аналогічних поглядів (див., наприклад: Артамонов 1949, с. 149—153; 1974, с. 115 сл.; Каллистов 1952, с. 82; Граков 1954, с. 18, 27; 1971, с. 61; Граков, Мелюкова 1954, с. 73; Елагина 1953, с. 9, 11; 1958, с. 50—51). Зокрема, Н.Г. Єлагіна вважала населення узбережжя Бузького лиману «туземним», що належало землеробським скіфським племенам, які, зазнавши впливу Ольвії, згодом стали називатися елліно-скіфами (Єлагіна 1953, с. 9, 11). Нижче ж Побужжя, особливо в IV—III ст. до н. е. було, на її погляд, «найбільш розвиненим землеробським районом Скіфії» (Єлагіна 1958, с. 51). Згідно з М.І. Артамоновим, «в околицях Ольвії рано виник сільськогосподарський округ, населення якого у Геродота назване калліпідами, а пізніше, в декреті на честь Протогена, іменується мікселлінами» (Артамонов 1974, с. 115). Головну ж роль у забезпеченні Ольвії хлібом, на його думку, відігравали не вони, а скіфи-орачі, які жили на північ від Ольвії — у Середньому Побужжі (Артамонов 1949, с. 150).

Цікаво, що Б.М. Граков, який беззастережно називав саму Ольвію грецьким містом (Граков 1947, с. 84) і полемізував з тими дослідниками, які називали його «греко-скіфським» (Жебелев 1933, с. 361—362; Капошина 1941, с. 161 сл.), у той самий час сільські поселення навколо Ольвії грецькою хорою не вважав, а характеризував їх як скіфські або калліпідські (Граков 1954, с. 27; 1971, с. 61; Граков, Мелюкова 1954, с. 73).

У ранніх працях Л.М. Славина про античну хору в Нижньому Побужжі також не йшлося. Як і згадані дослідники, він вважав, що поселення «ольвійського оточення», або «ольвійської периферії», належали переважно місцевому скіфському (каліпідському) населенню (Славин 1938, с. 9; 1951, с. 62; 1952, с. 55). Згодом у статті, присвяченій ольвійсько-скіфським взаєминам, він дійшов висновку, що греки оселялися не лише в самій Ольвії, а й у сільських поселеннях та городищах Нижнього Побужжя, що забезпечувало Ольвії її провідне становище в регіоні (Славин 1954, с. 180). У зазначеній праці Л.М. Славин висловив дуже важливу для подальшого розвитку уявлень про організацію ольвійської сільськогосподарської території думку про те, що «Оль-

вія повинна була в якихось певних формах контролювати прилегле до неї узбережжя Бузького лиману, інакше не мало б ніякого змісту законодавство, яке регулювало в'їзд та виїзд з Ольвії, ввіз та вивіз товарів, карбування золота й срібла та ін. (...)» Всі ці закони не були фікцією; значить, їх реальність мала бути обумовлена певними законами по охороні й контролю як приольвійської, так і більш-менш віддаленої від неї берегової смуги» (Славин 1954, с. 180).

Погляди вченого дедалі еволюціонували, поступово звільняючись від ідеологічного флеру, оскільки нові конкретні матеріали розкопок суперечили прийнятій тоді в науці схемі. Так, стверджуючи, що співвідношення між грецьким і варварським елементами населення ольвійської округи змінювалося залежно від більшої чи меншої віддаленості нижньобузьких поселень від самої Ольвії, Л.М. Славин одночасно був змушений визнати, що істотної різниці в загальних рисах найближчих та віддалених поселень регіону не простежується (Славин 1954, с. 172, 180).

Термін «хора» відносно ольвійської сільськогосподарської території Л.М. Славин уперше застосував у 1958 р. Аналізуючи матеріали розкопок поселення IV—III ст. до н. е. біля Чортуватої балки, він дійшов дуже важливого висновку, що «це поселення є одним з пунктів сільськогосподарської округи Ольвії, її хори, яке, можливо, входило до складу Ольвійської держави, а його населення жило спільними з жителями Ольвії економічними, політичними і культурними інтересами» (Славин 1958а, с. 149).

У праці, опублікованій наступного року, вчений запропонував загальний нарис процесу формування та історії хори догетського часу. За Л.М. Славиним, після заснування Ольвії на початку VI ст. до н. е. переселенці з різних районів Північного Причорномор'я, яких приваблювали вигоди сусідства з великим ремісничим і торговим містом, почали оселятися на узбережжях Бузького, Березанського і Дніпровського лиманів. У результаті тут розширилися старі «місцеві» поселення та було засновано нові. Спочатку в них проживало «місцеве корінне населення» (тобто скіфи), але туди поступово проникали і греки, частина з яких була «дрібними сільськими хазяями, частина — наглядачами господарств великих землевласників, які постійно проживали в Ольвії. Так поступово в VI—V ст. до н. е. склалося ядро ольвійської хори, яка постачала місту хліб, м'ясні та молочні продукти, рибу, вовну та інші продовольства та сировину» (Славин 1959, с. 83).

Л.М. Славин підкреслював, що «доля ольвійської хори тісно перепліталася з долею самої Ольвії» (там само 1959). Так, за доби процвітання поліса — в V—III ст. до н. е. територія хори значно розширилася, збільшилася і кількість її населення. Глибока криза держави в II—I ст. до

н. е. тяжко відбилася і на її хорі, де більшість поселень у той час припинила своє існування. Поселення хори входили до складу Ольвійської держави і, на думку вченого, користувалися певними правами і пільгами. Опорою держави на хорі він вважав найзаможніші верстви сільського населення. Хора Ольвії, за Л.М. Славіним, мала якимось чином позначену прикордонну лінію, в межах якої діяли ольвійські закони, зокрема про вивіз та ввіз товарів, обмін іноземних грошей на полісні та ін. (Славін 1959, с. 83).

У 1959 р. з'явилася стаття Л.М. Славіна², в якій він, за словами Ю.Г. Виноградова, «вперше застосувавши комплексну методику розробки джерел» виділив п'ять головних періодів ольвійської історії (Виноградов 1989, с. 22). У межах зазначених періодів історія самої Ольвії і її сільської округи розглядалась у нерозривному взаємозв'язку. Так, для першого періоду (середина VII — кінець VI ст. до н. е.) вчений зауважив, що заснування поселення на о-ві Березань, а згодом — Ольвії, відіграло важливу роль у подальшому освоєнні греками узбережжя лиманів Буга і Дніпра та створенні структури аграрних поселень регіону (Славін 1959а, с. 93). У другому періоді (початок V — кінець III ст. до н. е.) відбулося «широке заселення ольвійської хори і прилеглих до неї районів як греками, так і скіфами» (Славін 1959а, с. 95). Відносини з хорою мали не лише економічне, але й політичне підґрунтя. У той час — період розквіту Ольвійської держави, за Л.М. Славіним, спостерігалося зростання значення сільського господарства в економіці Ольвії, унаслідок чого їй довелося «розширювати землеробство і скотарство в області ольвійської хори» (Славін 1959а, с. 98). Він зазначав, що за весь час існування Ольвії на її хорі не було стільки поселень, скільки існувало в період її розквіту (Славін 1959а). Картина змінилася в третьому періоді (початок II ст. до н. е. — початок I ст. н. е.), коли «численні поселення, як ті, що складали хору Ольвії (її сільськогосподарської округи), так і ті, що належали племенам більш віддаленої периферії, у переважній масі занепадають» (Славін 1959а, с. 101). Слід зауважити, що тут Л.М. Славін чітко розмежував суто ольвійську (античну) хору й місцеві поселення, що розташовувалися поза її кордонами.

Для четвертого періоду (початок I — середина III ст. н. е.) Л.М. Славін відзначив відчутне піднесення міста і хори, виникнення багатьох нових поселень, а також значний розвиток землеробства і скотарства (Славін 1959а, с. 103). Протягом останнього, п'ятого, періоду (середина III — кінець IV ст. н. е.) спостерігався поступовий занепад хори і згодом — повне припинен-

ня її існування разом із Ольвією (Славін 1959а, с. 106).

Питання можливості існування у Ольвії своєї аграрної території цікавили в той час й інших дослідників. Так, В.Ф. Гайдукевич вважав, що частина ольвіополітів володіла земельними ділянками або угіддями безпосередньо на околицях міста (Гайдукевич 1955, с. 35). На сільських же поселеннях Нижнього Побужжя проживало скіфське і змішане греко-скіфське населення, яке займалося вирощуванням хліба для його збуту в Ольвію. «Деякі з цих поселень, — писав він, — виникли вже в VI ст. до н. е., інші дещо пізніше, але особливо інтенсивно протікало життя в ольвійській землеробській окрузі протягом IV—III ст. до н. е.» (Гайдукевич 1955, с. 36).

У праці Н.В. Шафранської того самого часу наголошувалося, що береги Бузького лиману в античну епоху були густо заселені і, незважаючи на ще недостатню вивченість усіх поселень регіону, цілком очевидно є їх сільськогосподарська спрямованість і тісний зв'язок із Ольвією (Шафранская 1956, с. 40—41). Розглядаючи різні погляди щодо характеру цих зв'язків, дослідниця писала: «Одні вважали майже всі ці поселення скіфськими і такими, що не входили до Ольвійської хори, інші відносять такі поселення, як біля Широкої та Закисової балок, до Ольвійської хори, наголошуючи на характерних для них елементах грецької культури і зараховуючи їх до грецьких або греко-скіфських» (Шафранская 1956, с. 41). Сама ж дослідниця вважала «вельми переконливим» ототожнення мешканців численних поселень Бузького лиману класичного часу з калліпідами (Шафранская 1956, с. 41). В елліністичний же час, на її думку, «склад населення ольвійської хори (...) був значно складніше і в етнічному, і в соціальному відношенні (...) Тут жили, очевидно, і скіфи (каллі-піди, алазони), і греки, і мікселліни» (Шафранская 1956, с. 48).

Поселенням Нижнього Побужжя у своїй праці з питань грецької колонізації регіону присвятила великий розділ і С.І. Капошина (Капошина 1956, с. 239—254). Критикуючи Л.М. Славіна, який в одній зі своїх ранніх публікацій визначив більшість нижньобузьких поселень як скіфські (Славін 1953, с. 133 сл.), дослідниця натомість вважала, що серед зазначених пам'яток «немає жодної, яка б мала суто скіфський вигляд» (Капошина 1956, с. 254). Поселень VI ст. до н. е., що виникли одночасно з Ольвією або трохи пізніше на приольвійських узбережжях, на її думку, було небагато, але вони мали «еллінізований» характер (Капошина 1956, с. 252). Появу аграрних поселень, що виникли в V ст. до н. е., а згодом численних поселень IV—III ст. до н. е., було зумовлено другою хвилею грецької колонізації, що охопила обширну територію Нижнього Побужжя. Ці поселення «вже перебу-

² Докладніше див. статтю А.С. Русяєвої у поточному номері журналу.

вали під безпосереднім впливом Ольвії і були, можливо певною мірою, відбрунькуваннями Ольвії» (Капошина 1956, с. 253). Пізніше дослідниця назвала цей процес, що охопив береги лиманів навколо Ольвії, «внутрішньою колонізацією» (Капошина 1959, с. 274).

Окрім археологічних матеріалів, для встановлення факту існування в Ольвійського поліса власної аграрної зони в історіографії 1940—1950-х рр. залучалися також літературні й епіграфічні джерела. Серед них велике значення мав знайдений в Ольвії у 1935 р. фрагмент почесного декрету кінця III — початку II ст. до н. е. (НО № 34). Згідно з інтерпретацією його першого публікатора (Коцевалов 1940, с. 259—263), в околицях Ольвії існувало «Пастуше село»³, де, ймовірно, мешкали мікселліни (елліно-скіфи), які мали з ольвіополітими спільний орган влади (Коцевалов 1940, с. 263; Славін 1954, с. 178).

В.Д. Блаватський, оцінюючи значення цього документа, наголошував, що він, без сумніву, засвідчує, що Ольвія мала у своєму розпорядженні власну сільськогосподарську територію (Блаватський 1953, с. 51). Він також вважав, що до хори Ольвії, очевидно, входила й область Гілеї, куди, згідно з декретом, на честь Нікерата (IOSPE, II № 34), на релігійні свята переправлялися ольвійські громадяни. Проте загалом розміри хори були невеликими (Блаватський 1953, с. 51, 54; 1958, с. 10), оскільки, на думку вченого, землеробство відігравало в господарстві Ольвії не головну роль: хліб, що надходив до Ольвії, переважно збирався на землях, що належали місцевому населенню Придніпров'я і Побужжя (Блаватський 1953, с. 54). При цьому він вважав, що «в елліно-скіфах Геродота важко вбачати змішане греко-скіфське населення, оскільки тоді треба припустити масове переселення еллінів на обширну територію Нижнього Бугу в VI ст. до н. е.» (Блаватський 1954, с. 43, прим. 3), що, на його погляд, було малоімовірним.

Зважаючи на це, до суто ольвійської полісної хори В.Д. Блаватський відносив лише найближчі до міста поселення, такі як Широка та Закисова балки. Оперуючи відомостями, що містяться в декреті на честь Протогена (IOSPE, II № 32), він вважав, що «по сусідству з ольвійською хорою» мешкали прикордонні мікселліни (Блаватський 1953, с. 53), а за ними розташовувалися інші поселення узбережжя Дніпро-Бузького регіону, які «в догетський час здебільшого не входили до ольвійської хори» (Блаватський 1953, с. 54; 1959, с. 20). В іншій праці, в спеціальному розділі «Ольвія та її хора», В.Д. Блаватський знову наголосив, що аграрний район Ольвії був невеликим і включав «землеробські

поселення, що примикали до міста і входили в ольвійську хору» (Блаватський 1961, с. 181). Ще далі відносно розмірів ольвійської сільськогосподарської округи пішов С.О. Жебелєв, який взагалі вважав, що «володіння Ольвії, напевно, обмежувалися територією, що займало саме місто» (Жебелєв 1953, с. 264).

Проте, проаналізувавши згадану епіграфічну пам'ятку, Т.М. Кніпович та О.І. Леві зауважили, що цей напис цікавий саме тим, «що в ньому згадується назва одного з селищ ольвійської хори» (НО 1968, с. 40). Слід згадати й зафіксовану в історіографії спробу відшукати на основі епіграфічних джерел навіть політико-географічну назву аграрних володінь Ольвії. Ще в 1933 р. С.І. Капошина висловила думку, що під «Борисфеном», згадуваним у декреті на честь Каноба (IOSPE, II № 24), слід розуміти «не тільки місто, а й весь прилеглий район» (Капошина 1933, с. 390—391). Пізніше А.С. Коцевалов у 1959 р. доводив, що «Борисфен» у цьому написі — це назва всієї території, що оточувала Ольвію та простягалася навіть на лівобережжя Дніпра (Карышковский 1959, с. 78).

Виразнішу позицію з цього питання зайняла І.С. Свенцицька. У статті, присвяченій з'ясуванню проблеми «протяжності Ольвійської держави за межі власне міста Ольвії» (Свенцицька 1967, с. 266), дослідниця зазначила, що під «Борисфеном» згадуваного декрету слід розуміти всю ольвійську хору⁴, «що була підвладна Ольвійському полісу», і поселення якої перебували під економічним контролем Ольвії (Свенцицька 1967, с. 264). І.С. Свенцицька наголосила, що важко судити про те, в яких формах здійснювалася залежність поселень ольвійської хори від Ольвії. У післягетський час, на думку дослідниці, прилегли до Ольвії поселення могли мати статус демів Ольвії, а термін *πανδημος*, відомий із багатьох ольвійських написів II—III ст. н. е. (IOSPE, II, № 40, 42—44, 46), можливо, використовувався для офіційного позначення усієї сукупності громадян Ольвійського поліса, враховуючи мешканців і міста, і хори (Свенцицька 1967, с. 265—266).

Близьку до І.С. Свенцицької думку щодо тлумачення назви «Борисфен», але на основі повідомлень Геродота (Herod. IV, 18, 53, 78—79), було висловлено Д.І. Нудельман. Вона вважала, що «говорячи про Борисфен (Ольвію), поліс борисфенітів, емпорій борисфенітів, Геродот мав на увазі не конкретно місто Ольвію, що існувало ізольовано на варварській території, а цілу систему грецьких поселень, що займали досить обширний район» (Нудельман 1969, с. 58—59)⁵. І.С. Свенцицька (Свенцицька

³ За останніми даними, воно могло розташовуватися в районі Аджигольської балки, на південний захід від Ольвії (див.: Буйських 2005, с. 180).

⁴ Цієї думки не поділяв П.О. Каришковський (1967, с. 78 сл., 88 сл.).

⁵ Щоправда, в іншій праці дослідниця припустила, що хора Ольвії була невеликою (Нудельман 1968, с. 63).

1967, с. 265) і Д.І. Нудельман (Нудельман 1969, с. 60) вважали, що частину населення хори могли складати мікселліни, які згадуються в декреті на честь Протогена (IOSPE, II № 32).

Проте основним підґрунтям для вирішення питань відносно сільської округи Ольвії залишалися археологічні джерела. Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х рр. було нагромаджено значний матеріал, на основі якого в літературі було охарактеризовано різні сторони соціально-економічного і культурного життя хори, вироблено певні уявлення про її етнічний склад, висунуто припущення про політичну підпорядкованість хори полісній владі, зроблено спроби окреслити її кордони і пов'язати історію міста і хори як єдиного організму на різних хронологічних етапах існування Ольвії тощо. Втім тогочасна література характеризувалася надлишком різноманітних емпіричних реконструкцій і браком аналітичних досліджень, що, найімовірніше, можна пояснити відсутністю чіткості в постановці самого питання щодо існування ольвійської полісної хори.

Наприкінці 1950-х рр. з'явилася стаття В.Д. Блаватського, в якій він намагався зіставити дослідження аграрних територій різних центрів Північного Причорномор'я на основі різних підходів до розв'язання цієї проблеми (Блаватський 1958). На думку вченого, там, де дослідники підходили до вивчення античних держав як сукупності двох невід'ємних частин — міста та його сільськогосподарської території — полісної хори, що була власністю громадянської общини, там (Херсонес, Боспор) результати досліджень були більш якісними і глибокими. За В.Д. Блаватським, щодо ольвійського регіону це не було повністю усвідомлено через те, що дослідники Нижнього Побужжя розуміли свою задачу виключно як вивчення «ольвійської периферії» і головну увагу приділяли розвідкам і розкопкам окремих населених пунктів. «Був встановлений час існування численних поселень; у ряді випадків розкрито досить великі площі з житловими та господарчими будівлями. Ці матеріали вельми збагатили наші уявлення щодо економічного життя Нижнього Побужжя за античної доби. Втім прямої відповіді на питання, що нас цікавить, ці роботи не дали. Адже всі поселення в досліджуваному районі розглядалися як «Ольвійська периферія». Питання ж про те, які з цих поселень входять до складу полісної хори, а які лежать за її межами, не було поставлене» (Блаватський 1958, с. 10).

На наш погляд, думка В.Д. Блаватського була занадто категоричною і, як показує вищенаведений огляд ольвійської історіографії, не в усьому справедливою, але де в чому вчений мав рацію. Нагромаджений матеріал і досвід наукової розробки проблеми в літературі давали змогу зробити якісний прорив в уявленнях про ольвійсь-

ку хору, що склалися на рубежі 50—60-х рр. ХХ ст. Натомість поширена в радянській історіографії теорія так званої торгової колонізації та її двобічного характеру (Йессен 1947) унеможливила об'єктивний пошук справжніх причин появи сільських поселень Нижнього Побужжя. Крім того, їх етнокультурна оцінка та хронологічні межі існування потребували серйозного коригування, а органічний взаємозв'язок понять «поліс» і «хора», а також виникнення в Нижньому Побужжі системи «поліс—хора» вимагали більш глибокої розробки і конкретного наповнення матеріалами регіону з урахуванням усієї його специфіки.

Багато з окреслених проблем було розв'язано в новаторських і дуже змістовних працях учня Л.М. Славіна — В.В. Лапіна. Талановитий дослідник аргументовано відкинув теорію двобічного характеру колонізації (Лапін 1966, с. 234), довів відсутність у Північному Причорномор'ї, зокрема Нижньому Побужжі, осілого місцевого населення до початку колонізації (Лапін 1962, с. 29—30; Лапін 1966, с. 52—54, 234) та заперечив саму можливість так званої поступової трансформації місцевих поселень в апоїкії, населення яких було етнічно однорідним, тобто грецьким, принаймні в початковий період (Лапін 1963, с. 14). Заселення греками Північного Причорномор'я, за переконанням ученого, було не поступовим, повільним просочуванням в аборигенне середовище, а більш-менш одночасним процесом (Лапін 1963, с. 14; 1966, с. 183). На початку — в середині 1960-х рр. В.В. Лапін дійшов важливого висновку, що грецька колонізація на наших теренах носила не торговий, а землеробський характер, тому міста вже на ранньому етапі колонізації не були поодинокими й ізольованими поселеннями греків (Лапін 1963, с. 14). На думку вченого, «одночасно з їх виникненням засновувалися поселення хори. Саме ці поселення і були основним продуктом і головним змістом іманентного колонізаційного процесу. Міста й хори характеризувалися єдністю економічного і соціального життя» (Лапін 1963, с. 14; 1966, с. 183, 235). Зважаючи на це, під поняттям «Ольвійський поліс» В.В. Лапін розумів «всю сукупність об'єднаних економічно і культурно грецьких поселень, відповідним політичним центром якої на певному етапі стало місто Ольвія» (Лапін 1963, с. 9; 1966, с. 146).

Слід зазначити, що головні висновки В.В. Лапіна, спочатку бурхливо заперечені, згодом були беззаперечно прийняті в науці (Яйленко 1982, с. 33—34). Ґрунтуючись на результатах своїх досліджень колонізаційного процесу в Нижньому Побужжі, В.В. Лапін присвятив хорі Ольвії окрему працю (Лапін 1971, с. 306—311). Тут наголошувалося, що тісний зв'язок історії хори з історією самого міста може бути пояснено їх взаємозалежністю і взаємодією (Лапін 1971,

с. 311). За його переконанням, для самого початку колонізації нижньобузького регіону говорити про хору Ольвії як таку немає підстав, тому що держава перебувала в процесі становлення, і певний час тут домінувала Березань. Сільські поселення на прилеглій до Ольвії і Березані території уже існували, але на той час вони були політично між собою не пов'язаними, оскільки становлять продукт стихійного міграційного процесу (Лапін 1971, с. 306).

На думку В.В. Лапіна, ольвійська полісна хора формувалася протягом усього VI ст. до н. е., а завершився цей процес у V ст. до н. е., коли поліс існував уже як повністю оформлене і завершене (політично й економічно) державоутворення (Лапін 1971, с. 308). Розквіт полісної хори припав на елліністичний час, наприкінці якого, як і в Ольвії, спостерігався відчутний занепад. Нове, порівняно короткочасне, відродження ольвійська хора пережила в перші століття н. е. Встановлюючи ймовірні кордони і розміри ольвійської сільськогосподарської території, В.В. Лапін визначив її площу в кілька тисяч квадратних кілометрів (Лапін 1971, с. 309).

Мабуть, найголовніше, що зробив В.В. Лапін у цій праці — він уперше в історіографії дав логічне й обґрунтоване визначення хори Ольвії як «сукупності поселень, об'єднаних спільністю території, політичних і культурних зв'язків» (Лапін 1971, с. 306). Вчений виходив із того, що поняття про хору природно впливає із уявлення про причини і характер колонізації, «із самого терміна *πόλις*, взятого не в його конкретному змісті «місто», синонімом якого є термін *ἄστυ*, а в його загальному значенні «держава», що наближається в даному випадку до *χωρά*, але не зливається з ним». З'ясовуючи зміст останнього терміна, В.В. Лапін наголошував: «Насамперед *χωρά* — це географічне й економічне поняття («країна», «земля»), тоді як *πόλις* несе в собі політичний зміст. Хора в тому значенні, в якому ми розуміємо її в даному випадку, — явище історичного порядку, що виникає на відповідному етапі розвитку грецької державності» як сільськогосподарська територія поліса (Лапін 1971, с. 306).

Важливим питанням територіальних володінь Ольвійського поліса, зокрема проблемі хори, присвятив спеціальну працю інший учень Л.М. Славина — В.Л. Зуц. З огляду на те, що термін «поліс» включає крім поняття міста ще й поняття сільськогосподарської території (Блатватський 1963, с. 7—9), він виклав своє розуміння ольвійської хори як території, «що була розташована порівняно недалеко від політичного та економічного центру поліса» (Зуц 1969, с. 86). Найімовірнішим районом державної ольвійської хори (і держави загалом) учений вважав район, замкнений правобережжям Бузького і Дніпро-Бузького та лівобережжям Березансько-

го лиманів, а також Березанню, не виключаючи того, що в певні періоди її територія могла збільшуватися: на заході — до Тилігульського, а на сході — до лівобережжя Бузького лиманів. Згідно з В.Л. Зуцом, територія Ольвійського поліса догетського часу не була постійною і могла змінюватися залежно від внутрішніх і зовнішніх факторів, що визначали його розвиток (Зуц 1969, с. 85).

Водночас дослідник зазначав, що слід відрізнити «власне ольвійську хору» і більш віддалені території, що межували із зазначеним районом сільськогосподарської округи, перебували в сфері впливу Ольвійського поліса, тяжіли до нього, але до складу полісної хори не входили (Зуц 1969, с. 85—86). На підставі ретельного вивчення матеріальної і, певною мірою, духовної культури сільських поселень Нижнього Побужжя догетського часу В.Л. Зуц дійшов висновку, що переважну частину населення хори становили греки (Зуц 1969, с. 85). Структурно населені пункти, що входили до складу полісної хори, на його думку, «були ольвійськими *κῆμοι* (селами)» (Зуц 1969, с. 85).

Проблему необхідності розмежування власне хори Ольвійського поліса й територій, що були під його впливом, але не входили до нього, В.Л. Зуц розглянув в іншій статті (Зуц 1970, с. 67 сл.), а питання реконструкції соціальної структури населення хори — у праці, присвяченій громадянській общині ольвіополітів догетського часу (Зуц 1975). Вчений дійшов висновку, що «на території ольвійської хори проживало, очевидно, головним чином вільне населення, яке й було основним виробником у сільському господарстві поліса» (Зуц 1970, с. 45). Проте, на його думку, матеріали розкопок поселень ольвійської хори засвідчують значну соціальну диференціацію їх жителів. Щодо мікселлінів, згаданих у протогенівському декреті, В.Л. Зуц вважав, що «це населення утворилося з грецьких колоністів, яких ольвіополіти оселили на території свого поліса, але не дали їм громадянських прав» (Зуц 1970, с. 45). Крім того, дослідник відкидав поширений у літературі 1950—1960-х рр. погляд щодо так званого місцевого варварського компонента у складі населення хори: «Важко уявити, щоб на території грецького поліса був самостійний, незалежний від нього елемент» (Зуц 1970, с. 45). Він був також переконаний, що скіфи (каліпіді), якщо і жили в межах ольвійської хори, то «залежали від ольвіополітів» (Зуц 1970, с. 45).

Отже, наприкінці 1960-х — на початку 1970-х рр. прилеглій до Ольвії обширний район із густою сіткою античних поселень, розташований на півострові між Бузьким, Дніпровським та Березанським лиманами, був остаточно ідентифікований в літературі як «сільська округа Ольвії», тобто «хора Ольвійського поліса» і останній термін

увійшов до широкого наукового обігу (Русяєва 1968, с. 212; Нудельман 1968, с. 63; Славін 1972, с. 69; 1972а, с. 203; Вязьмитина 1972, с. 182).

Одна із пам'яток ольвійської хори — Козирське городище перших століть н. е. — вперше стала об'єктом дисертаційного дослідження А.В. Буракова (Бураков 1970), науковим керівником якого був Л.М. Славін.

Дисертація, а згодом і монографія А.В. Буракова (Бураков 1976) починалися з фрази, що, з одного боку, знаменувала кінець старих підходів до розв'язання проблеми співвідношення міста і його аграрної території у складі поліса, а з іншого — початок нового етапу досліджень хори як Ольвії, так і хори античних північнопричорноморських держав узагалі. Він писав: «Античний поліс складався з двох компонентів: економічного і політичного центру — міста і його сільськогосподарської території — хори. Тільки паралельне вивчення цих компонентів може дати реальне і конкретне уявлення про античні держави Північного Причорномор'я як про великі суспільно-політичні та економічні організми» (Бураков 1970, с. 2; 1976, с. 3).

Підсумки наукових пошуків середини ХХ ст. у питаннях ідентифікації ольвійської хори і загалом усього етапу її досліджень у 1940—1960-х рр. було підбито в 1976 р. у відомій статті Л.М. Славіна «Некоторые итоги изучения ольвийской хоры»⁶. У праці остаточно було окреслено кордони хори Ольвії, визначено її приблизну площу (50 × 80 км), наведено її детальну історичну періодизацію, висвітлено історію її досліджень, узагальнено різнобічні матеріали з економіки, матеріальної і духовної культури, складу населення тощо. Стаття підводила ризику під палкими дискусіями відносно того, що можна вважати ольвійською хорою, а що не має до неї жодного відношення. Саме в цій праці хора ольвійського поліса була названа хорою саме в розумінні, відомому нам із античних джерел.

Аналіз історіографічних джерел із питання ідентифікації античної хори в Нижньому Побужжі показав, який великий шлях пройшла наша наука у його розробці за понад чверть століття. З огляду на це найголовнішим науковим досягненням зазначеного періоду можна назвати відчутний прогрес в уявленнях дослідників. Від жорстко заідеологізованих тез про так зване корінне, тубільне населення Нижнього Побужжя до відкриття факту його відсутності в регіоні на початок колонізації і визнання масової поселенської ініціативи в VI—V ст. до н. е. не за ним, а за грецькими колоністами. Від розмитих штучних визначень місцевого гатунку — «периферія», «оточення», «район», «околиця»

тощо до загальноприйнятого наукового терміна «хора» з визнанням її складовою і невід'ємною частиною Ольвійського поліса на всіх етапах його існування. Від тверджень про несуттєву роль землеробства в економіці Ольвії, а відтак, і невеликі розміри її аграрної бази до встановлення реальних і досить значних параметрів її території, і головне, визнання аграрного характеру колонізації регіону і не випадковості появи сільських поселень незабаром після заснування урбаністичного центру поліса.

Отже, завдяки суцільному розвідувальному обстеженню Нижнього Побужжя і прилеглих територій, а також здійсненню розкопок поселень цього регіону, що належали до різних хронологічних епох, у 1940-х — 1960-х рр. у вітчизняній археологічній науці було вперше порушено питання сільськогосподарської території Ольвії, яку в результаті поступової і ретельної розробки було ідентифіковано як хору античного (Ольвійського) поліса. На жаль, на цьому етапі ольвійська хора майже не була об'єктом глибоких аналітичних зіставлень із принципами організації сільськогосподарських територій як інших держав Північного Причорномор'я, так і метрополії, а також з даними античної літературної традиції.

Відаючи належне Л.М. Славіну, Ф.М. Штігельману, Я.В. Доманському, В.Д. Блаватському, В.В. Лапіну, В.Л. Зуцу та ін. у розробці зазначеної теми в історіографії середини ХХ ст., слід визнати, що важлива проблема ідентифікації ольвійської полісної хори, на жаль, не привернула уваги широкого наукового загалу. Багато безпосередніх дослідників сільської округи Ольвії просто не замислювалися над цим питанням, не брали участі в науковій дискусії, а досліджувані пам'ятки хори без сумніви відносили до «тубільних», «місцевих», «скіфських» або, в кращому випадку, — «елліно-скіфських» (див. наприклад: Шульц 1940; Рабичкин 1951; Есипенко 1951; Рудык 1957; Синицин 1955; 1959; Ратнер 1965), що абсолютно не сприяло усвідомленню ролі та значення хори в історії Ольвійського поліса.

Задля об'єктивності слід зауважити, що у вітчизняній історичній науці 1950-х — початку 1970-х рр. теоретична розробка ключових проблем виникнення, розвитку, сутності й структури поліса ще не була на належному рівні. Як зазначав Г.А. Кошеленко, радянська історіографія, незважаючи на окремі розробки, вичерпних предметних досліджень, присвячених грецькому полісу, на той час ще не мала (Кошеленко 1979, с. 4—5; 1980, с. 4). Відсутність таких праць, імовірно, була однією із причин пасивності або непевності багатьох дослідників у розробці важливих питань становлення античного поліса (і хори, що належала йому) на

⁶ Докладніше про оцінку цієї праці Л.М. Славіна див.: Буйських 1997, с. 20 сл.

північнопричорноморських, зокрема й ольвійських, матеріалах.

Ситуація почала змінюватися на краще з середини 1970-х рр. У той час побачила світ монографія Ю.В. Андреева (Андреев 1976), присвячена ранньогрецькому полісу; вийшли книги І.Т. Круглікової (Кругликова 1975) та О.М. Щеглова (Щеглов 1976), в яких розглядалися важливі питання організації хори Боспорської держави та Херсонеса. Було також запропоновано схему становлення системи «по-ліс—хора» в зонах грецької колонізації Причорномор'я (Щеглов 1976а).

У цьому ж ряду стояли також праці А.В. Буракова (Бураков 1976) і Л.М. Славина (Славин 1976), які знаменували завершення тривалого періоду пошуків у розв'язанні проблеми ідентифікації території Нижнього Побужжя як античної землеробської хори у вітчизняній історіографії середини ХХ ст. Подальшу розробку питань щодо виникнення, становлення та історичного розвитку хори Ольвійського поліса було продовжено на новому етапі досліджень — в останній третині ХХ ст. (Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко 1989, с. 8), що потребує окремого ретельного розгляду.

Андреев Ю.В. Раннегреческий полис. — Л., 1976. — 142 с.

Артамонов М.И. Этногеография Скифии // Уч. зап. Ленинградского гос. ун-та. Сер. ист. наук. — Л., 1949. — Вып. 13. — С. 129—171.

Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы. — Л., 1974. — 156 с.

Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1953. — 208 с.

Блаватский В.Д. Архаический Боспор // МИА. — 1954. — № 33. — С. 7—44.

Блаватский В.Д. Об археологическом исследовании хоры // Вестник МГУ. Ист.-фил. серия. — 1958. — Вып. 4. — С. 9—14.

Блаватский В.Д. Процесс исторического развития античных государств в Северном Причерноморье // ПИСПАЭ. — М., 1959. — С. 7—39.

Блаватский В.Д. Античная археология Северного Причерноморья. — М., 1961. — 230 с.

Блаватский В.Д. Античный город // Античный город. — М., 1963. — С. 7—29.

Буйських С.Б. Л.М. Славін і дослідження хори Ольвійської держави // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 15—23.

Буйских С.Б. Античное поселение Аджигол-1 близ Ольвии // ССПК. — Запоріжжя, 2005. — Вып. 12. — С. 164—189.

Бураков А.В. Козырское городище ольвийской хоры: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1970. — 29 с.

Бураков А.В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. — К., 1976. — 160 с.

Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. — М., 1989. — 285 с.

Вязьмитина М.И. Золотобалковский могильник. — К., 1972. — 191 с.

Гайдукевич В.Ф. История античных городов Северного Причерноморья // АГСП. — М.; Л., 1955. — С. 23—147.

Граков Б.Н. Термин Σκοθα и его производные в надписях Северного Причерноморья // КСИИМК. — 1947. — Вып. 16. — С. 79—88.

Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре // МИА. — 1954. — № 36.

Граков Б.Н. Скифы. — М., 1971. — 169 с.

Граков Б.Н., Мелюкова А.И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время // Вопросы скифо-сарматской археологии. — М., 1954. — С. 39—93.

Доманский Я.В. Нижнее Побужье в VII—V вв. до н. э. (Историко-археологическое исследование): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1955. — 16 с.

Доманский Я.В. Из истории населения Нижнего Побужья в VII—IV вв. до н. э. // АСГЭ. — 1961. — № 2. — С. 26—44.

Елагина Н.Г. Население Нижнего Поднепровья во II в. до н. э. — IV в. н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1953. — 19 с.

Елагина Н.Г. Нижнее Поднепровье в эпоху позднего Скифского царства // Вестн. МГУ. Ист.-фил. сер. — 1958. — № 4. — С. 45—58.

Есипенко А.Л. Петуховская оборонительная система (I в. до н. э. — IV в. н. э.) // КСИИМК. — 1951. — Вып. 39. — С. 19—26.

Жебелев С.А. Счастливые города // ИГАИМК — 1933. — Вып. 100. — С. 355—362.

Жебелев С.А. Северное Причерноморье. — М.-Л., 1953. — 388 с.

Зуц В.Л. Територія Ольвійської держави догетського часу // Археологія. — 1969. — 22. — С. 80—89.

Зуц В.Л. Державний лад Ольвії в VI—I ст. до н. е. // УІЖ. — 1970. — № 9. — С. 66—73.

Зуц В.Л. Громадянська община ольвіополітів догетського часу // Археологія. — 1975. — Вып. 16. — С. 37—48.

Иессен А.А. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — Л., 1947. — 92 с.

Каллистов Д.П. Северное Причерноморье в античную эпоху. — М., 1952. — 188 с.

- Капошина С.И. Оборонительные сооружения Ольвии как исторический источник // ИГАИМК. — 1933. — Вып. 100. — С. 374—415.
- Капошина С.И. Скорченные погребения Ольвии и Херсонеса // СА. — 1941. — № 7. — С. 161—173.
- Капошина С.И. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья // МИА. — 1956. — № 50. — С. 211—254.
- Капошина С.И. Ранние этапы греческой колонизации Нижнего Побужья // ПИСПАЭ. — М., 1959. — С. 273—275.
- Карышковский П.О. Заметки об Ольвии и Борисфене // ЗОАО. — 1967. — 2 (35). — С. 75—90.
- Кошеленко Г.А. Греческий полис на эллинистическом Востоке. — М., 1979. — 294 с.
- Кошеленко Г.А. Полис и город: к постановке проблемы // ВДИ. — 1980. — № 1. — С. 3—28.
- Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975. — 300 с.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989. — 240 с.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья. — К., 1990. — 136 с.
- Лалин В.В. Північне Причорномор'я напередодні античної колонізації // Археологія. — 1962. — 14. — С. 17—30.
- Лалин В.В. Проблемы греческой колонизации Северного Причерноморья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1963. — 18 с.
- Лалин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966. — 240 с.
- Лалин В.В. Хора Ольвії // Археологія УРСР. — 1971. — 2. — С. 306—311.
- Марченко К.К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — 1980. — № 1. — С. 131—143.
- Нудельман Д.И. Экономика Ольвии в VI—I вв. до н. э.: Материалы 22-й науч. конф. ВГПИ. — Волгоград, 1968. — С. 62—65.
- Нудельман Д.И. Древние поселения на прилегающей к Ольвии территории: Материалы 23-й науч. конф. ВГПИ. — Волгоград, 1969. — С. 58—60.
- Погребова Н.Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре // МИА. — 1958. — № 64. — С. 103—247.
- Рабицкий Б.М. Поселение у Широкой балки // КСИИМК. — 1951. — Вып. 40. — С. 114—124.
- Ратнер И.Д. Послевоенные полевые археологические работы Херсонского музея // КСОГАМ за 1963 г. — 1965. — С. 35—39.
- Рубан В.В. Проблемы исторического развития ольвийской хоры в IV—III вв. до н. э. // ВДИ. — 1985. — № 1. — С. 26—45.
- Рудык Ф.С. Древнее поселение Викторовка-I // МАСП. — 1957. — Вып. 1. — С. 63—66.
- Русяева А.С. Поселення Пітухівка-I біля Ольвії // Археологія. — 1968. — 21. — С. 206—213.
- Свенцицкая И.С. К вопросу об Ольвии и Борисфене // ЗОАО. — 1967. — 2 (35). — С. 263—266.
- Синицин М.С. Карта поселень і городищ між гирлами Дністра і Південного Бугу скіфсько-сарматського часу // НЗОП. — 1955. — 10. — С. 33—61.
- Синицин М.С. Населення Дністро-Бузького Причорномор'я скіфсько-сарматського часу // МАПП. — 1959. — Вип. 2. — С. 13—35.
- Славин Л.М. Ольвія. — К., 1938. — 89 с.
- Славин Л.М. Основні підсумки вивчення Ольвії за радянський період // Наук. зап. Ін-ту історії і археології АН УРСР. — Уфа, 1943. — Вип. 1. — С. 67—99.
- Славин Л.М. Древний город Ольвия. — К., 1951. — 94 с.
- Славин Л.М. Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947 і 1948 рр. // АП. — 1952. — 4. — С. 48—58.
- Славин Л.М. Основные итоги исследования Ольвии за последние годы // Докл. VI науч. конф. ИА АН УССР. — К., 1953. — С. 119—139.
- Славин Л.М. До питання про ольвійсько-скіфські відносини // Наук. зап. КДУ. — 1954. — 13, вип. 10. — С. 165—181 (Іст. зб. — № 5).
- Славин Л.М. Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників ольвійського оточення у 1949—1950 рр. // АП. — 1955. — 5. — С. 127—150.
- Славин Л.М. Основні результати та найближчі завдання розкопок Ольвії // АП. — 1958. — 7. — С. 5—15.
- Славин Л.М. Поселення ольвійської периферії біля с. Чортуватого // Вісн. КДУ. Сер. іст. та філос. — 1958а. — № 1, вип. 2. — С. 139—149.
- Славин Л.М. До питання про стародавнє населення ольвійського оточення в VII—I ст. до н. е. // Науковий щорічник КДУ за 1958 р. — К., 1959. — С. 83—84.
- Славин Л.М. Периодизация исторического развития Ольвии // ПИСПАЭ. — М., 1959. — С. 86—107.
- Славин Л.М. Основные этапы изучения Ольвии // ЗОАО. — 1960. — 1 (34). — С. 47—59.
- Славин Л.М. Стародавня Ольвія: стан і завдання її дослідження // Вісн. АН УРСР. — 1972. — № 3. — С. 63—72.
- Славин Л.М. Открытия Ольвийской экспедиции последних лет // Материалы XIII конф. ИА АН УССР. — К., 1972а. — С. 199—203.
- Славин Л.М. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры // ХКААМ. — М., 1976. — С. 180—186.

- Шафранская Н.В. О миксэллинах // ВДИ. — 1956. — № 3. — С. 37—48.
- Штителман Ф.М. Городища, поселения и могильники Бугского лимана: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1952. — 22 с.
- Штителман Ф.М. Поселения скифского времени на побережье Бугского лимана // КСИА АН УССР. — 1953. — Вып. 2. — С. 46—47.
- Штителман Ф.М. Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э. // КСИА АН УССР. — 1954. — Вып. 3. — С. 102—105.
- Штителман Ф.М. Поселения античного периода на побережье Бугского лимана // МИА. — 1956. — № 50. — С. 255—272.
- Штителман Ф.М. Поселення біля Закисової балки // АП. — 1958. — 7. — С. 131—141.
- Шульц П.Н. Ямы-жилища в скифском поселении близ Николаева // КСИИМК. — 1940. — Вып. 5. — С. 71—75.
- Щеглов А.Н. Полис и хора. — Симферополь, 1976. — 175 с.
- Щеглов А.Н. Система «полис—хора» и контактные зоны в Причерноморье // Тез. докл. XIV междунар. науч. конф. «Эйрене». — Ереван, 1976а. — С. 523—525.
- Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. — М., 1982. — 312 с.

Одержано 29.08.2006

С.Б. Буйских

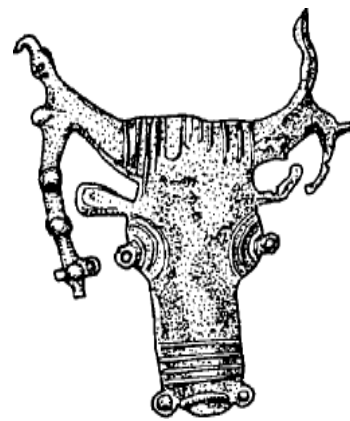
ХОРА ОЛЬВИЙСКОГО ПОЛИСА (к истории научной разработки проблемы)

До настоящего времени в научной литературе период исследования сельской округи Ольвии начала 1940-х — конца 1960-х — начала 1970-х гг. обычно оценивался с сугубо археологической точки зрения. В статье предлагается первый ретроспективный анализ отечественной историографии середины XX ст., в первую очередь, связанной с именем Л.М. Славина, его коллег (Ф.М. Штителман, Я.В. Доманского, В.Д. Блаватского) и учеников (В.В. Лапина, В.Л. Зуца и др.), в результате научных разработок которых территория Нижнего Побужья была впервые идентифицирована как *хора* античного (Ольвийского) полиса, а также определены ее примерные размеры и намечены основные этапы развития.

S.B. Buyskykh

CHORA OF OLBIAN POLIS (to the History of Scientific Development of the Problem)

To this day in scientific literature the period from the early 40s till the late 60s of the 20th c. of the research of Olbian rural neighbourhood has been usually assessed solely from the archaeological point of view. This article presents the first retrospective analysis of the home historiography of the mid 20th c. related chiefly with the name of L.M. Slavin and his colleagues F.M. Shtitelman, Ya.V. Domanskyj, V.D. Blavatskyj, as well as disciples V.V. Lapin, V.L. Zuts, and others. As a result of their scientific elaborations the territory of Lower Buh River region for the first time was identified as the *chora* of ancient (Olbian) polis the approximate size of which was determined and the main stages of the development traced.

Д.В. Журавлев, Г.А. Ломтадзе

КЕРАМИЧЕСКИЕ КОМПЛЕКСЫ ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВИИ ¹

Введено в научный оборот несколько комплексов эллинистического времени из некрополя Ольвии, открытых в начале XX в. Б.В. Фармаковским.

Раскопки Ольвии, произведенные в конце XIX — начале XX вв. Б.В. Фармаковским, справедливо считаются своеобразной точкой отсчета отечественной археологической науки. Новый подход, включавший прежде всего планомерные раскопки большими площадями одного из крупнейших античных памятников Северного Причерноморья, превратил российскую археологию из «собираательства древностей» в полноценную историческую дисциплину.

К сожалению, не все обстояло так благополучно и, как ни странно, до сих пор обстоит с изданием материалов, раскопанных более века назад. Разумеется, первоначальную роль в этом сыграла существовавшая в Императорской Археологической комиссии практика раздела полученных коллекций между различными музеями страны. В нашей статье мы рассмотрим материалы лишь нескольких комплексов погребений, хранящихся в Государственном Историческом музее (Сорокина, Журавлев 1993; Журавлев, Ломтадзе 2001, с. 53—55). Речь идет о погребениях 25, 34, 35, 39 и 41, исследованных Б.В. Фармаковским в 1896 г., а также о погребении 69, раскопанном в 1901 г. Комплексы этих могил эллинистического времени состоят из разнородных находок. Лишь небольшую часть материалов Б.В. Фармаковский издал в предварительных отчетах (Фармаковский 1896), а часть — воспроизвела М. Парович-Пешикан (Парович-Пешикан 1974).

Работы в 1896 г. проводились на территории, расположенной к северо-западу от телеграфной

станции между двух дорог (Фармаковский 1896, с. 200, рис. 580). Вся исследованная площадь, за исключением раскопа V, представляла собой сплошной некрополь. В ходе исследований было обнаружено 47 погребений, которые Б.В. Фармаковский разбил на три группы по глубине залегания. Интересующие нас погребения выделены в группу могил третьего слоя глубже 4,26 м (Фармаковский 1896, с. 205—211). Как отмечал исследователь, все они имели однотипное устройство — погребальную камеру прямоугольной формы с дромосом. К большому сожалению, все раскрытые погребения были разграблены, однако и сохранившийся инвентарь свидетельствует об их богатстве. Основное внимание грабители обращали на изделия из золота, которых, по-видимому, было достаточно много. Б.В. Фармаковский нашел только несколько предметов, забытых или не замеченных грабителями.

Погребение 25. Конструкция этой могилы представляла собой почти квадратный в плане земляной склеп со срезанным правым передним углом. Потолок был сооружен в виде низкого свода. Глубина могилы составляла 5,94 м, ориентировка юго-запад — северо-восток. Напротив входа находилась ниша, возле одной из боковых стенок — лежанка. Могила была ограблена, остатки двух костяков были разбросаны по склепу. На полу сохранились фрагменты деревянного саркофага, скрепленного свинцовыми скобами, остатки позолоты и костяных украшений. Под нишей были найдены мелкие сосуды, у той же стенки за лежанкой — амфоры (Фармаковский 1896, с. 205—206; Парович-Пешикан 1974, с. 208—209).

*Лагинос расписной*² (Парович-Пешикан 1974, с. 98, рис. 88, 1) (рис. 1, 1). Тулово сосуда широ-

¹ Статья подготовлена в рамках проекта «Некрополь Ольвии (по материалам из собрания Государственного Эрмитажа и Государственного Исторического музея)», финансируемого Российским гуманитарным научным фондом (проект № 04-01-00263а).

² ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17, 230 (5). Все рисунки к статье выполнены А.Н. Трифионовой.

кое, приземистое, горлышко невысокое. Лагинос покрыт светлым плотным ангобом, на плечиках красной лакообразной краской нанесен орнамент в виде лепестков и горизонтальных полос, венчик и ручка были окрашены той же краской. Высота лагиноса — 8,6, горлышка — 3,15 см; диаметр устья — 2,2, тулова — 8,7, поддона — 6,2 см.

Подобные лагиносы хорошо известны на античных памятниках (см. например: Schäfer 1968, Taf. 44). С. Ротрофф отмечала, что этот тип сосудов с белой облицовкой и орнаментом красной лакообразной краской в целом характерен для середины II — начала I вв. до н. э. (Rotroff 1997, p. 226—228). При этом рассматриваемый сосуд, скорее всего, по морфологическим признакам относится ко второй половине II — началу I вв. до н. э.

«Краснолаковый» яйцевидный сосуд³ (рис. 1, 2). Венчик сосуда утолщен и отделен от тулова врезной полосой, дно округлое. Лак красного цвета хорошего качества, глина красноватого оттенка, пористая, с белыми включениями, напоминает малоазиатскую. Высота 8,2 см, максимальный диаметр 9,75 см.

Этот тип чернолаковых сферических чаш, или мастосов, выполненных по форме серебряных и бронзовых кубков, хорошо известен в эллинистическое время. Подобные сосуды, судя по всему, бытовали в течение III—II вв. до н. э. (Rotroff 1997, p. 109—110).

Амфора столовая чернолаковая⁴ (Фармаковский 1896, с. 206; Парович-Пешикан 1974, с. 194—195) (рис. 1, 3). Амфора с вытянутым туловом овоидной формы, высоким горлом и воронковидным профилированным венчиком. Ножка высокая профилированная. Туловище сосуда каннелировано. Ручки не сохранились. В местах соединения ручек с горлом и плечиками амфоры сохранились круглые ротели. Лак черный. На горле с обеих сторон накладной глиной и белой краской исполнены гирлянды в виде копьевидных подвесок. На плечиках с обеих сторон выгравирован пояс орнамента в виде волны. Под ним между двух горизонтальных поясков, оставленных в цвете глины, — ряд точек (белой краской). В средней части тулова между поясков из точек, ограниченных сверху и снизу поясками в цвете глины, расположен неширокий фриз. На нем изображены пальметки и точечные розетки, исполненные белой краской. В нижней части тулова два пояска в цвете глины. Высота амфоры 63,6 см; диаметр — 30,5 см, диаметр устья — 21,5, ножки — 14,8 см.

³ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17, 1.

⁴ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17.

Тип ожерелий, изображенных на горле амфоры, весьма близок к ювелирным изделиям III—II вв. до н. э. Плечи сосуда декорированы орнаментом в виде бегущей спирали, характерным для орнаментации пергамских столовых сосудов конца II — начала I вв. до н. э. (см. подробнее: Behr 1988, S. 170; Lungu 2000—2001, Pl. III—IV). Ротели, расположенные у оснований ручек амфоры, типичны для малоазиатских позднеэллинистических сосудов.

Форма амфоры характерна для эллинистического времени. Среди находок в Ольвии амфоры этого типа представлены несколькими экземплярами. Практически идентичная амфора, купленная у торговца древностями Мафрогодато, находится в собрании Берлинских музеев⁵. Очень близка по морфологии и декору амфора, приобретенная Б.В. Фармаковским у жителей с. Парутино в 1909 г., хранится в Государственном Эрмитаже⁶ (Фармаковский 1913, с. 97—100, рис. 132—134; Шургая 1971, с. 198, рис. 6; АГСП 1984, с. 230—231, табл. CXLIV, II; Aleksandropoulou 2002, Taf. 8). Из некрополя Ольвии происходит еще один сосуд⁷ псевдо-панафинейской формы (Рождение Олимпийских игр 2004, кат. № 166). Известны еще несколько подобных сосудов, найденных в Ольвии и ныне хранящихся в Одесском музее (Шургая 1971, рис. 1—5).

В целом следует отметить, что форма этих сосудов, без сомнений, иллюстрирует дальнейшее развитие так называемых роскошных «амфор панафинейской формы», изготовлявшихся в IV в. до н. э., преимущественно в аттических мастерских (Korpeke 1964, S. 72, Beil. 27; о панафинейских амфорах см.: Βαλαβανης 1991). При этом среди аттической продукции, изготовленной в стиле «West slope»⁸, почти нет больших амфор и кратеров. На Агоре в Афинах найдены лишь крышки от подобных амфор (Rotroff 1997, p. 200—201, № 1329—1333), одна из которых

⁵ Берлин, Altes Museum, V.I. 5012. Мы признательны хранителю собрания ваз Урсуле Кестнер за предоставленную возможность ознакомиться в Берлине с коллекциями из Ольвии.

⁶ ГЭ, Б 3203.

⁷ ГЭ, О.1901.58.

⁸ Конечно же, имеется в виду только стиль росписи, характерный как для аттических, так и для малоазиатских мастерских. Нет никаких сомнений в том, что это условное название объединяет продукцию множества мастерских разных центров, функционировавших в эллинистическое время. Общность стиля росписи объяснялась исключительно модными тенденциями того времени. При этой общности существовали и явные различия, выделенные еще в послевоенные годы (из отечественной литературы см.: Книпович 1949).

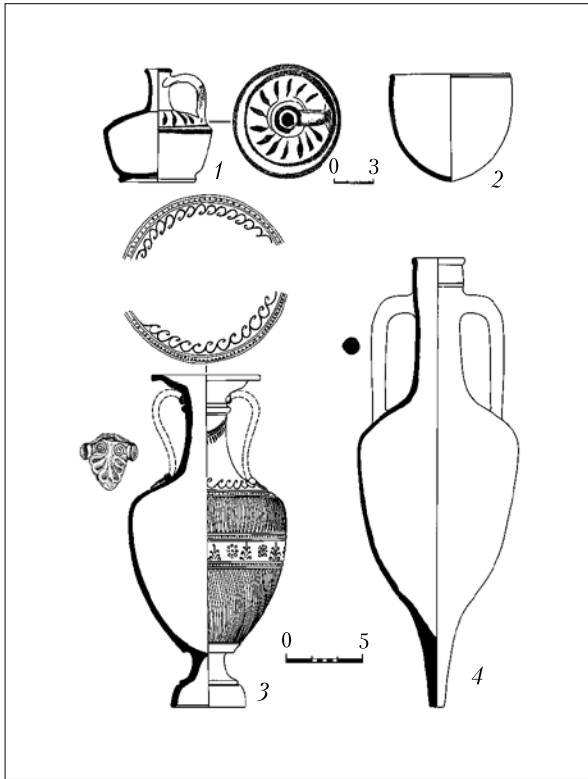

Рис. 1. Находки из погребения 25, 1896 г.

датируется 150—100 гг. до н. э. (Rotroff 1997, p. 372, № 1329). Кроме того, известна группа панафинейских амфор эллинистического времени очень близкой формы, но отличающихся своим декором (Edwards 1957, p. 41, Pl. 84, 86, 88).

Особый интерес представляет стеклянная амфора из Ольвии, хранящаяся в Берлинском Altes Museum (Platz-Horster 1995, S. 35—49). Этот сосуд имеет аналогичную форму (вплоть до деталей) и датируется издателем второй половиной II — началом I вв. до н. э. Г. Платц-Хорстер предполагает, что эта стеклянная амфора была изготовлена мастером на заказ для богатого ольвиополита, поскольку в Ольвии сосуды такой формы были весьма популярны. Как известно, многие античные сосуды из различных материалов имели близкую форму, что зачастую помогает определить время их изготовления (см.: Rotroff 1982, p. 329—337).

Все это позволяет предположить, что рассматриваемая нами амфора была изготовлена, скорее всего, во второй половине II в. до н. э., а возможно, и в начале I в. до н. э., в одной из малоазийских мастерских (нельзя исключать и пергамского происхождения этого сосуда).

*Хиосская тарная амфора*⁹ (рис. 1, 4). Тулово амфоры имеет овоидные очертания. Горло цилиндрическое, высокое, в верхней части слег-

ка припухлое. В средней части горла видны остатки круглого клейма, к сожалению, совершенно нечитаемого. Ножка коническая, с небольшой выемкой. Ручки круглые в сечении, диаметр их уменьшается книзу. Глина светло-коричневая, плотная, поверхность сосуда покрыта светлым ангобом. Эта амфора уже издавалась (Зеест 1960, с. 104, табл. XXIV, 50б), но была ошибочно отнесена к родосскому производству¹⁰. Высота сосуда 86,2 см, максимальный диаметр тулова 32 см, глубина вместительности 72,9 см, диаметр венчика 10,4 см, диаметр ножки 3 см, объем 19,9 л.

Хотя в настоящее время хиосское происхождение этих сосудов не вызывает сомнений, вопросы их хронологии до конца не разработаны. Это связано, прежде всего, с весьма небольшим количеством опубликованных целых экземпляров. Серия подобных амфор недавно была рассмотрена в работе С.Ю. Монахова, который в целом датирует их третьей четвертью III—II вв. до н. э., отмечая при этом амфору из кораблекрушения I в. до н. э. (Монахов 2003, с. 23, табл. 13, 4—6). Опубликованные сосуды позволяют в общих чертах предположить основную линию развития хиосских амфор III—I вв. до н. э. Прежде всего, наблюдается «вытягивание» горла, при этом верхний прилеп ручек все больше опускался относительно венчика амфоры. Горло над верхним прилепом ручек получило заметную припухлость. Профиль ножки становился более упрощенным, видимо, в I в. до н. э. на ней окончательно исчезла выемка. Еще один хронологический признак — появление достаточно крутого излома плеча амфоры у наиболее поздних экземпляров. Исходя из вышеизложенного, рассматриваемую амфору можно предположительно датировать в пределах второй половины II — начала I вв. до н. э.

Особое внимание следует обратить на остатки круглого клейма на горле амфоры. К сожалению, отпечаток очень некачественный. Можно только предположить, что, видимо, клеймо было энглифическим. Напомним, что именно круглые клейма на горле характерны для классических хиосских амфор¹¹.

*Светильник*¹² (рис. 2, 1). Изготовленный в форме светильник вытянутой формы на небольшом кольцевом поддоне. С двух сторон к тулову прикреплены небольшие выступы-ручки.

¹⁰ Очевидно, именно характеристики глины и светлый ангоб убедили И.Б. Зеест в родосском происхождении амфоры.

¹¹ Литература по этим клеймам достаточно обширна и общеизвестна, упомянем лишь ставшие уже классическими работы В. Грейс (Grace 1949, fig. 48—49) и Б.Н. Гракова (Граков 1935, с. 79).

¹² ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17, 216.

⁹ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17, 247.

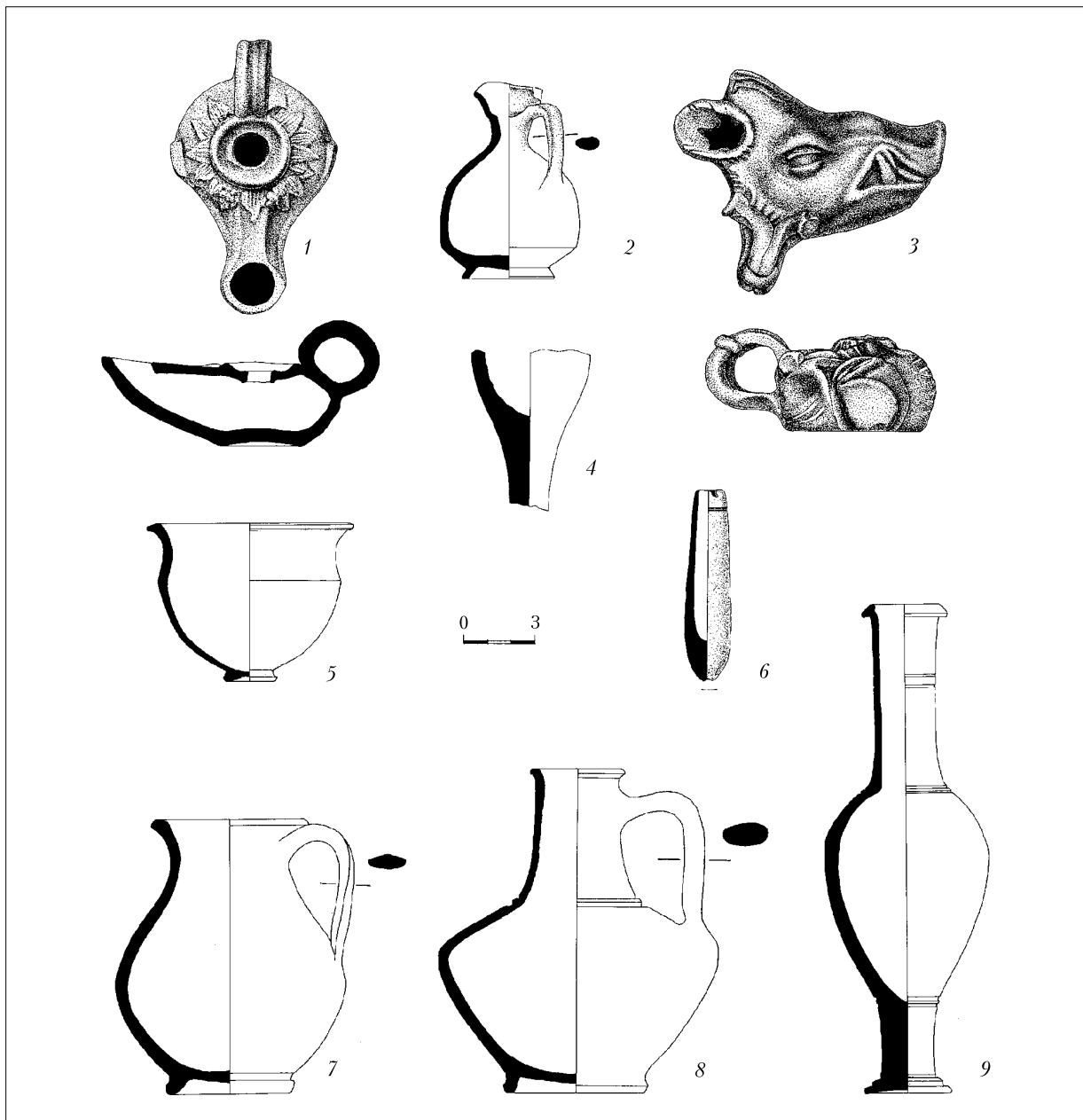

Рис. 2. Находки из погребения 25, 1896 г.

Отверстие для масла окружено двумя concentрическими выступами. Плечи светильника украшены треугольной формы листьями, обрамляющими отверстие для масла, и двумя виноградными гроздьями, расположенными по сторонам от места соединения плечей светильника с рожком. Рожок скруглен на конце. Ручка вертикальная. Длина светильника 10,2 см, ширина — 7,2, высота — 3,6 см (5,5 — с ручкой). Глина оранжево-красная, с небольшими включениями слюды и белыми включениями; покрытие отсутствует.

Этот светильник близок к эфесским экземплярам Howland Type 49A, датирующимся последней четвертью II — первой четвертью I вв.

до н. э. (Howland 1958, p. 166). Автор публикации специально отметил, что светильники с округлым завершением рожка не встречаются в афинских комплексах раньше разгрома города Суллой (Howland 1958, p. 167). Публикуемый нами экземпляр также очень близок к светильнику Q474 из Британского музея, который относится к группе неатрибутированных восточно-греческих экземпляров конца II — середины I вв. до н. э. (Bailey, 1975, p. 202—203).

*Сероглиняная ойнохоя*¹³ (рис. 2, 2). Сосуд покрыт черным лаком достаточно плохого ка-

¹³ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17, 23.

чества, что позволяет отнести его к местному понтийскому производству. Не покрытой лаком осталась только придонная часть сосуда, отделенная от тулова четким ребром. Высота ойнохой — 8,5 см, максимальный диаметр тулова — 6 см, ширина венчика — 3 см, диаметр поддона — 4,1 см.

*Фигурный сосуд в виде головы венря*¹⁴ (Фармаковский 1896, с. 206, рис. 589; Сорокина 1997, с. 23—25, 72, кат. № 2) (рис. 2, 3). Голова кабана в профиль, вправо. Открытый глаз, из пасти выступает клык. Насечками обозначена шерсть животного. Глина — светло-коричневая, лак — буро-коричневый. Высота 3,5 см, длина 11,5 см.

Эта находка была опубликована и подробно рассмотрена в монографии Н.П. Сорокиной (Сорокина 1997, с. 23—25, 72, кат. № 2), которая отнесла ее к малоазийскому производству и датировала II—I вв. до н. э.

*Фрагмент сероглиняного флакона*¹⁵ (рис. 2, 4). Сохранившаяся высота — 10,4 см, диаметр тулова 5,2 см. Горлышко и ножка не сохранились.

*Сероглиняный лощеный кубок*¹⁶ (рис. 2, 5). Формой этот сосуд напоминает красноглиняные курильницы, зафиксированные в больших количествах в ольвийском некрополе (Парович-Пешикан 1974, с. 120, рис. 98, 1, 7). В отличие от них, этот сосуд имеет более приземистые формы, сделан из плотной глины серого оттенка и лощен, что не отмечается на указанных курильницах. Высота кубка 6,9 см; диаметр венчика 9, тулова — 7,9, ножки — 2,3 см.

*Алабастр*¹⁷ (рис. 2, 6). Сосуд имеет стандартную для алабастров расширяющуюся книзу форму с округлым дном. Горлышко отбито, в верхней части тулова нанесены две врезные горизонтальные полосы. Сохранившаяся высота — 8,3 см, максимальный диаметр — 2 см.

*Кувшин*¹⁸ (рис. 2, 7). Тулово кувшина имеет биконическую форму. Венчик отогнут наружу, горло отделено от тулова двумя врезными горизонтальными полосами. Глина красного цвета. Высота сосуда 14 см, максимальный диаметр тулова 12,2 см; диаметр венчика 4,1, поддона — 6,3 см.

*Кувшин*¹⁹ (рис. 2, 8). Тулово кувшина имеет шаровидную форму, венчик утолщен и отогнут наружу, поддон отделен от тулова подрезкой. Глина желто-коричневого цвета. Высота 11,9 см, максимальный диаметр тулова 120 см, диаметр венчика 6,9, поддона — 5,6 см.

*Красноглиняный флакон*²⁰ (рис. 2, 9). Горлышко сосуда вытянутое, венчик клювообразный, отогнут наружу. Тулово веретенообразное, ножка с небольшим углублением. В нескольких местах на тулове, горле и ножке нанесены врезные линии. Высота 21,3 см, диаметр венчика 3,7, ножки — 3,8 см.

В целом весь рассмотренный комплекс достаточно уверенно можно датировать в пределах конца II — первой четверти I вв. до н. э.

Погребение 34. Конструкция могилы представляла собой почти квадратный в плане земляной склеп (2,74 × 2,76 м), с нишей в стене напротив входа. Потолок был устроен в виде низкого свода. По обе стороны от входа сохранились две лежанки из сырцовых кирпичей. Глубина склепа составляла 6,39 м. Также как и в погребении 25, кости двух костяков были разбросаны по всему склепу, что свидетельствует о том, что могила была разграблена. На лежанках сохранились остатки дерева (носилки или саркофаги) и две пары свинцовых скреп. С двух сторон от входа располагались две пелики, с правой стороны находились чернолаковый килик, флакон, чашка и монеты плохой сохранности (Фармаковский 1896, с. 205—206; Парович-Пешикан 1974, с. 169).

*Сероглиняный чернолаковый канфар на высокой ножке*²¹ (рис. 3, 1). На тулове сосуда прочерчены две горизонтальные полосы. На ручках сделаны налепы-упоры для большого пальца в форме небольших сердечек. Лак плохого качества, почти полностью утрачен. Высота 9,1 см; диаметр венчика 11,7, ножки — 3,7 см.

Этот канфар, без сомнения, является подражанием аттическим *bowl-kantharos* (Rotroff 1997, p. 93, № 141—146) эллинистического времени. Место производства его определить сложно, возможно (исходя из характеристики глины), Малая Азия или Северная Эгеида. Скорее всего, сосуд был изготовлен в первой четверти III в. до н. э.

*Чернолаковый килик*²² (Фармаковский 1896, с. 207, рис. 592; Парович-Пешикан 1974, рис. 71, 4; 72, 2) (рис. 3, 2). По краю изображение гирлянды плюща с надписью над ней: ΔΙΟΝΥΣΟΥ. Высота 7,6 см; диаметр устья 12,6, ножки — 4,3 см.

Полных аналогий этому сосуду найти не удалось. При этом известны близкие аттические чернолаковые сосуды начала III в. до н. э. с изображением гирлянд и различными надписями (Книпович 1949, рис. 3, 1—2; Rotroff 1997, № 134—140; Корске 1964, Veil. 46, 8—9). Рассматриваемый

¹⁴ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17, 229.

¹⁵ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17, 9.

¹⁶ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17, 100.

¹⁷ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17, 8.

¹⁸ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17, 227.

¹⁹ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17, 228.

²⁰ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17, 17.

²¹ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17, 101.

²² ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17, 242.

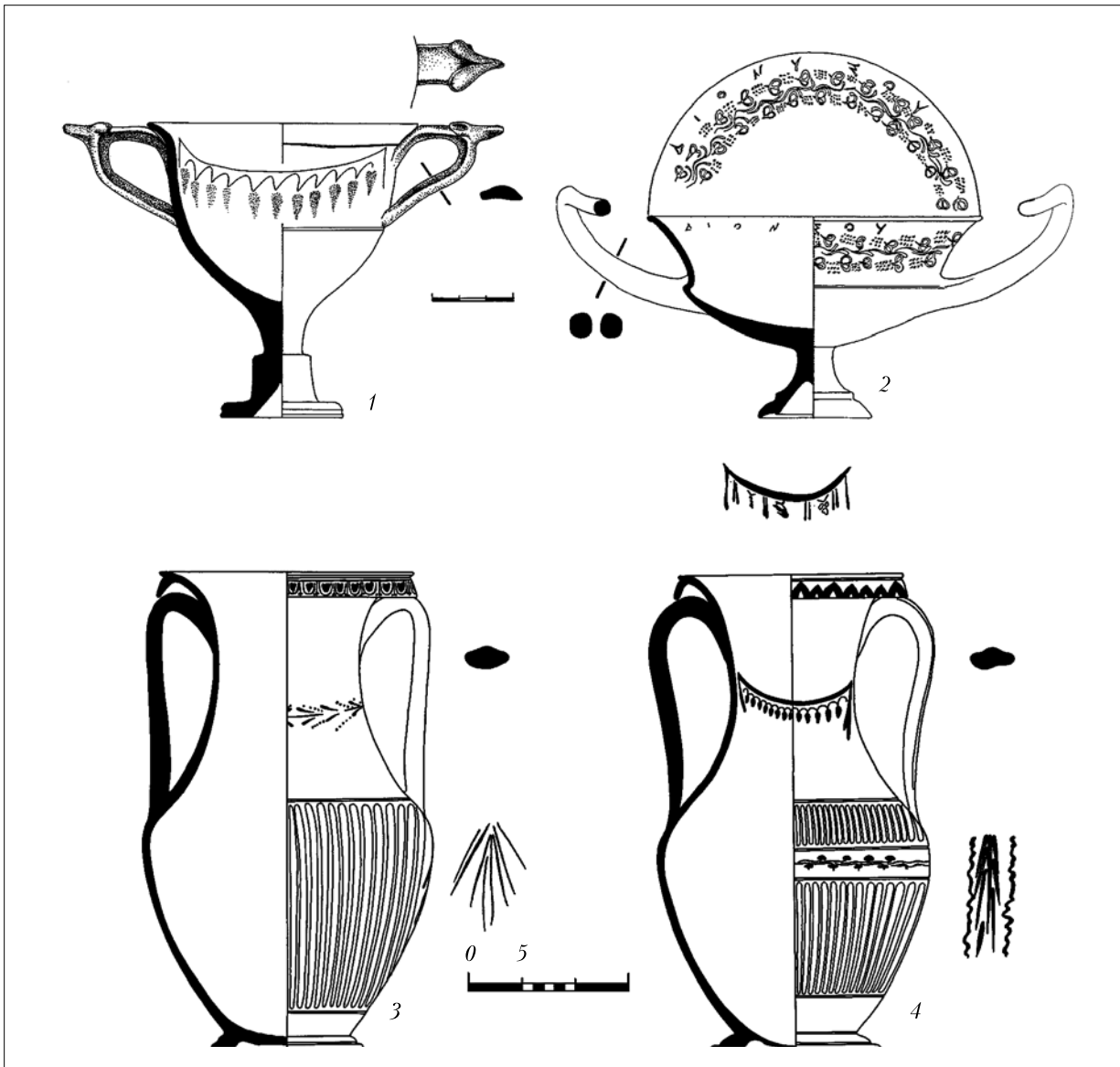

Рис. 3. Находки из погребения 34, 1896 г.

килик принадлежит к так называемой Edwards Group, датируемой 275—265 гг. до н. э. (Rotroff 1991, p. 70, pl. 19). Следует отметить, что большинство сосудов, относящихся к этой группе, происходит именно из Северного Причерноморья (Rotroff 1991, p. 70—71, Nos. 21, 24, 25).

Нет сомнений, что подобные сосуды отражают типологическое развитие так называемых чаш-канфаров, появившихся еще в классическое время (Sparkes, Talcott 1970, p. 121, № 686—690). Публикуемый нами сосуд, возможно, является вариантом так называемых *cup-kantharos with squat rim*, известных в афинских комплексах (Sparkes, Talcott 1970, p. 120, № 681—685) второй половины IV в. до н. э.

*Пелика*²³ (Фармаковский 1896, с. 206—207, рис. 590; Парович-Пешикан 1974, с. 169) (рис. 3, 3). Пелика на профилированной кольцеобразной

подставке с оvoidным туловом и узким высоким горлом. Венчик отогнут наружу и профилирован. Туловище сосуда каннелировано. Ручки профилированные. Лак черный с металлическим блеском. По краю отогнутого наружу венчика нанесен орнамент в виде зигзага. На горле с обеих сторон накладной глиной исполнены гирлянды. Под ручками сделаны вдавленные вертикальные штрихи в виде «елочки». На плечиках с обеих сторон помещена гирлянда из лавровых листьев, исполненная гравировкой и белой краской. На тулове оставлен неканнелированный горизонтальный пояс с растительным орнаментом. Высота сосуда 45,3 см; максимальный диаметр тулова 25,8, венчика — 22,1, поддона — 16,3 см.

²³ ГИМ, 36519. Оп. 14/17, 76.

*Пелика*²⁴ (Фармаковский 1896, с. 206—207, рис. 591; Парович-Пешикан 1974, с. 169) (рис. 3, 4). Это сосуд на профилированной кольцеобразной подставке с приземистым туловом и широким горлом. Венчик отогнут наружу и профилирован. Туловище каннелировано. Ручки профилированные. Лак черный с металлическим блеском. По краю отогнутого наружу венчика помещен орнамент в виде ов, нанесенный лаком. На горле с обеих сторон накладной глиной исполнены гирлянды из листьев лавра. Под ручками вдавленные горизонтальные штрихи в виде «елочки». Высота пелики 45,6 см; максимальный диаметр тулова 27,5 см, диаметр венчика 24,6, поддона — 14,6 см.

Подобные аттические пелики, отличающиеся от рассматриваемых нами лишь деталями, хорошо известны (Корске 1964, S. 73, Veil. 28). Одна из них имеет сходный орнамент на горле (Корске 1964, S. 142). Наши экземпляры, исходя из их морфологии (некоторая вытянутость форм) и особенностей орнамента, видимо, следует относить к концу IV — началу III вв. до н. э.

*Глиняный алабастр*²⁵. Форма сосуда классическая, суживающаяся кверху. Дно округлое, горлышко растремом расширяется кверху. На тулове прочерчены три полосы. Под горлышком находятся два небольших выступа. Высота алабастра 17,6 см; максимальный диаметр тулова 4,25 см, диаметр венчика 4 см. Следует отметить, что подавляющее большинство подобных сосудов в ольвийском некрополе найдено в могилах IV — первой половины III вв. до н. э.

В целом этот комплекс датируется началом второй четверти III в. до н. э.

Погребение 35. Как и в предыдущих погребениях, конструкция этой могилы представляла собой земляной склеп с глинобитными лежанками (возле западной и восточной стен). Сохранился дромос в виде длинного полого спуска без ступеней. Глубина склепа 6,404 м, ориентировка север—юг. Один скелет находился на лежанке, два других — на полу. На полу сохранились доски от гроба. Авторы, ранее публиковавшие информацию об этом погребении, отмечали хорошую сохранность могилы, притом, что этот склеп, как и все остальные, был разграблен. Инвентарь находился в разных частях склепа (Фармаковский 1896, с. 205—206; Парович-Пешикан 1974, с. 209).

*Крышка курильницы*²⁶ (рис. 4, 1). Крышка полусферической формы, покрыта светлым ангобом. В верхней части крышки сформована

ручка желудевидной формы. На ручке и тулове сохранились полосы красной краски. В центральной части курильницы находятся треугольные вырезы для выхода дыма, расположенные горизонтальным поясом. Высота 10,2 см, максимальный диаметр тулова 10,2 см.

*Сосуд яйцевидной формы*²⁷ (рис. 4, 2). Форма, покрытие и характеристика глины сосуда близка к мастосу из погребения 25. Высота 10 см, максимальный диаметр 13,2 см.

*Гончарный светильник*²⁸ (рис. 4, 3). Светильник имеет круглое тулово, два коротких скругленных рожка с немного вытянутыми отверстиями для фитиля. Дно плоское. Ручка высокая, вертикальная. Длина светильника 13,2 см, ширина — 8,8, высота — 4 (5,6 — вместе с ручкой) см. Глина серая с небольшим количеством слюды и белых частиц.

*Амфора*²⁹ (Фармаковский 1896, с. 207—208, рис. 594; Minns 1913, p. 350, fig. 255; Парович-Пешикан 1974, с. 124—126, 209, рис. 100, 4) (рис. 4, 4). Сосуд на профилированной кольцеобразной подставке с приземистым туловом и невысоким горлом. Венчик отогнут наружу и профилирован. Ручки витые, с рельефными масками силенов или сатиров у основания. Лак черный с металлическим блеском. Под венчиком, у перехода от горла к плечикам и от плечиков к тулову, проходят горизонтальные пояски, оставленные в цвете глины. На горле с обеих сторон жидкой глиной, белой краской и гравировкой исполнены гирлянды, состоящие из чередующихся спиралевидных завитков, листьев плюща и точечных розеток. На плечиках с обеих сторон гравировкой в центре исполнен шахматный орнамент, который часто использовался для росписи амфор, датируемых концом III — началом I вв. до н. э. (Rotroff 1997, № 417, 421, 427, 432, 440—442). Фланкирующий центральную композицию орнамент «косая сеточка» более характерен для поздних групп керамики (Rotroff 1997, № 440, 441). В шахматном орнаменте чередуются квадратики, покрытые белой краской, и оставленные в цвете лака. Высота амфоры 23,9 см; максимальный диаметр тулова 20 см; диаметр венчика 17,9, поддона — 13,9 см.

Этот ольвийский сосуд упомянут как аналогия для амфоры из раскопок на Агоре в Афинах (Thompson 1934, p. 375). Обе амфоры имеют одинаковую форму. Однако следует отметить, что роспись на горле ольвийского экземпляра более сложная по композиции. Близкую по ком-

²⁴ ГИМ, 36519. Оп. 14\17, 236(77).

²⁵ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17, 232.

²⁶ ГИМ, 36519. Оп. 14/17, 226.

²⁷ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17, 3.

²⁸ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17.

²⁹ ГИМ, 36519. Оп. 14/17, 235.

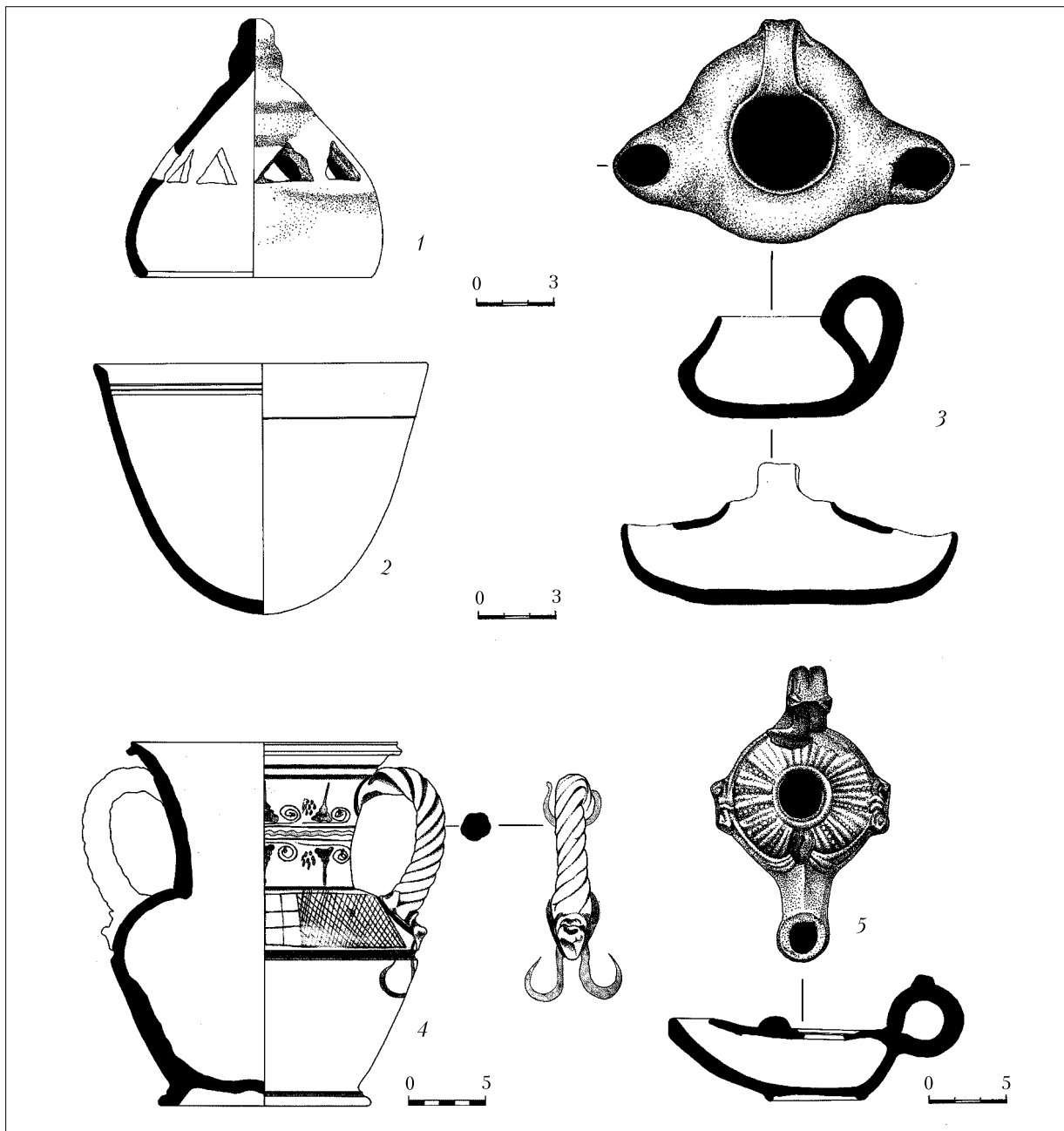

Рис. 4. Находки из погребения 35, 1896 г.

позиции гирлянду из чередующихся спиралевидных розеток, листьев плюща и точечных розеток можно увидеть еще на одной амфоре из Ольвии (Книпович 1949, рис. 5, 6). Форма сосуда и качество росписи позволяют отнести его к поздней группе керамики Западного склона, выделенной среди материалов Афинской Агоры и датирующейся 140—86 гг. до н. э. (Rotroff 1991, p. 101—102; 1997, p. 122).

Недавно В. Лунгу опубликовала специальную статью, посвященную подобным амфорам с территории Северного Причерноморья (Lungu 2001—2002, p. 253—281). Исследовательница, собравшая большую часть опубликованных со-

судов этого облика, отметила их значительную популярность в регионе.

*Сероглиняный светильник*³⁰ (рис. 4, 5). Изготовленный в форме светильник со скругленными плечиками, которые отделены от более нижней части своеобразной «ступенькой». С двух сторон сделаны небольшие выступы-ручки, декорированные рельефом в виде завязанного узла. Длинный рожок скруглен на конце, завершаясь круглым отверстием для фитиля. Кольцевой поддон не высокий. Плечи светильника ук-

³⁰ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17.

рашены линиями бусин и овальной формы язычков между ними, а также оттиснутым изображением маски, расположенной в месте перехода плечей в рожок. Длина светильника — 11,7, ширина — 7,1, высота — 3,5 (5 — вместе с ручкой) см. Глина темно-серая, с включением небольшого количества слюды.

Наиболее близкий к этому светильник находится в коллекции Британского музея (Bailey 1975, p. 200—201, Q468, pl. 86), происходящей из могилы в Bourgounte, на острове Saqqarah. Этот светильник датируется второй половиной II — первой половиной I вв. до н. э. Д. Бейли специально выделяет близкий светильник из собрания Фогеля, который происходит из «Южной России» (Cramer 1908, S. 59, Abb. 35b).

В целом этот комплекс можно датировать в пределах второй половины II — первой половины I вв. до н. э.

Погребение 39. Конструкция могилы представляла собой земляной склеп без свода. Слева от входа находилась лежанка из сырцового кирпича. В могиле находились два костяка: один — на полу, другой — на лежанке (сохранились только кости ног). Были обнаружены остатки деревянного гроба и свинцовых ручек. С двух сторон от входа находились две остроконечные амфоры³¹, напротив от входа — большая желобчатая амфора, чернолаковое блюдо³² и др. керамика (Фармаковский 1896, с. 210; Парович-Пешикан 1974, с. 194).

Светильник³³ (рис. 5, 1). Гончарный светильник круглой формы. Небольшой рожок скруглен. Дно плоское, высокая вертикальная ручка. Длина светильника — 11,4, ширина — 8,1, высота — 4,1 (5,9 — вместе с ручкой) см. Глина красно-коричневая, с небольшим количеством слюды и известковыми включениями.

Д. Бейли датировал близкий по форме светильник Q121 III в. до н. э., основываясь на известных ему южнорусских параллелях (Bailey 1975, p. 75). Однако следует отметить, что этот тип светильников, широко распространенных в Северном Причерноморье, датируется вплоть до I в. до н. э. Этот светильник может быть также отнесен к типу 21 местной ольвийской эллинистической керамики (Книпович 1940, с. 144—145, табл. XXXIII, 1—2).

³¹ К сожалению, в фондах ГИМ и ГЭ эти амфоры не были обнаружены. В Историческом музее хранится одна амфора из раскопок Ольвии 1896 г. без инвентарного номера, но она относится к пепаретским IV в. до н. э. и вряд ли происходит из этого комплекса.

³² Блюдо в фондах ГИМ и ГЭ также не обнаружено.

³³ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17.

Амфора³⁴ (Фармаковский 1896, с. 205—206; Парович-Пешикан 1974, с. 194) (рис. 5, 3). Сосуд с вытянутым туловом овоидной формы, высоким горлом и воронковидным профилированным венчиком. Ножка высокая, профилированная. Туловище сосуда каннелировано. Ручки овальные в сечении (не сохранились). В местах соединения ручек с горлом и плечиками амфоры сохранились круглые ротели. У основания ручек на плечиках — рельефные пальметты. Лак черный. На горле с обеих сторон накладной глиной и белой краской исполнены гирлянды в виде копьевидных подвесок. На плечиках с одной стороны помещен пояс орнамента в виде волны, исполненный гравировкой, с другой — пояс из точечных розеток и птичек, нанесенных белой краской. Под ним между двух горизонтальных поясков, оставленных в цвете глины, — ряд точек, сделанных белой краской. В средней части тулова между поясков из точек, ограниченных сверху и снизу поясками в цвете глины, расположен широкий фриз. На нем изображены венки, точечные розетки и пальметки, исполненные белой краской. В нижней части тулова два пояса в цвете глины. Высота амфоры 64,4 см; глубина вместилища 53 см; максимальный диаметр тулова 32,9 см, диаметр венчика 21,2, поддона — 14,9 см.

Амфора аналогична сосуду из погребения 25. Росписи их идентичны, за исключением декора плечиков сосуда и орнамента в средней части тулова. На плечиках описываемой амфоры помещена более сложная композиция. Используемые в ней элементы встречаются в декоре небольших сосудов. Следует отметить, что фигуры птиц на плечах рассматриваемой амфоры аналогичны изображениям на амфоре 1909 г. (Фармаковский 1913, с. 97—100, рис. 132—134). Нет сомнений, что это погребение синхронно погребению 25, т. е. датируется концом II — первой четвертью I вв. до н. э.

Погребение 41. Как и все описанные выше погребения, эта могила конструктивно представляла собой земляной склеп с глинобитной лежанкой. Камера была трапециевидной формы, с полуциркульным сводом и дромосом. Глубина склепа 6,1 м, ориентировка восток—запад. На лежанке находилась урна с пеплом и обломки дерева от саркофага или гроба. Под урной найдены курильница и глиняная мисочка, в северо-западном углу — остродонная амфора, обложенная сырцовыми кирпичами, в юго-восточном — еще одна остродонная амфора, у западной стенки — пелика, в середине могилы — курильница и две сероглиняные чашки (Фарма-

³⁴ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17.

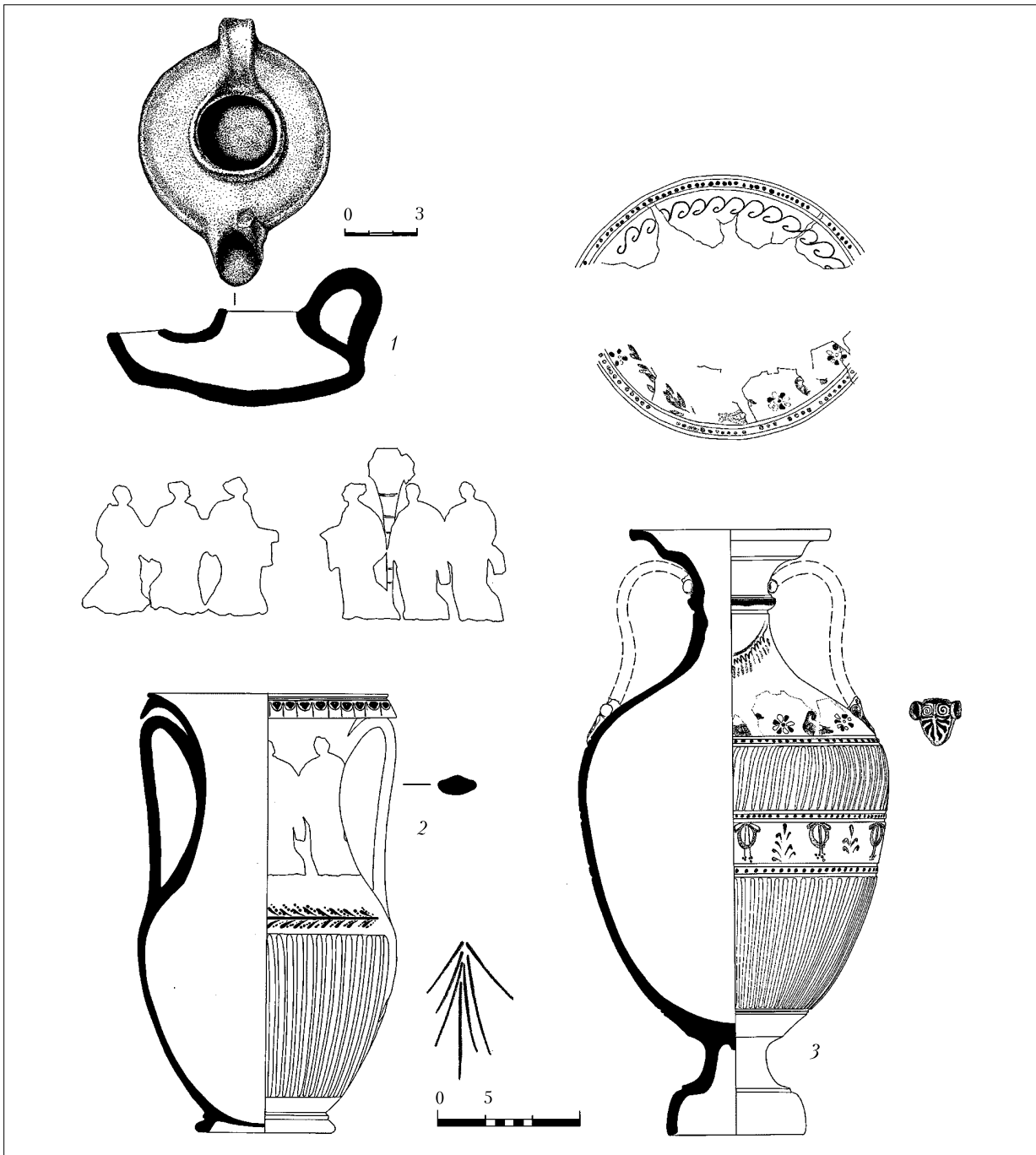

Рис. 5. Находки из погребений 39, 1896 г. (1, 3) и 41, 1896 г. (2)

ковский 1896, с. 210—211; Парович-Пешикан 1974, с. 194)³⁵.

*Пелика*³⁶ (Фармаковский 1896, с. 210—211, рис. 602, а—б; Парович-Пешикан 1974, с. 194—195) (рис. 5, 2). Пелика на профилированной кольцеобразной подставке с приземистым туловом и широким горлом. Венчик отогнут наружу

и профилирован. Туловище сосуда каннелировано. Ручки уплощенные. Лак черный с металлическим блеском. По краю отогнутого наружу венчика помещен орнамент в виде ов, выполненный лаком. На горле с обеих сторон небрежно исполнена краснофигурная роспись. На стороне А — три женские фигуры в плащах вправо, на стороне Б — три женские фигуры в плащах влево. Роспись сохранилась очень плохо. Детали не прописаны. Под ручками вдавленные вертикальные штрихи в виде «елочки». На плечиках с обеих сторон — гирлянда из лавро-

³⁵ К сожалению, курильницы, алабастр и одна из сероглиняных чашек не сохранились.

³⁶ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17, 237 (177).

вых листьев, исполненная гравировкой и белой краской. Высота пелики 46,8 см; максимальный диаметр тулова 27,5 см, диаметр венчика 27,2, поддона — 14,8 см.

Пропорции сосуда аналогичны пропорциям пелики из погребения 34. Стилистически близки изображения ов и лавровой ветви, что указывает на одновременность изготовления сосудов (конец IV — начало III вв. до н. э.).

*Сероглиняная чаша с рельефным изображением мужской бородатой головы*³⁷ (рис. 6, 1). Чаша полусферической формы, орнаментирована по краю врезными и волнистыми линиями. В центре внутренней части сделано штампованное изображение мужской бородатой головы. Высота чаши 4,8 см, максимальный диаметр 16,4 см. Глина серая с включениями слюды.

Нет сомнений, что этот сосуд — подражание чернолаковым чашам с рельефным орнаментом, хорошо известным из раскопок Афинской Агоры, и относится к первому типу, по классификации С. Ротрофф (Rotroff 1997, p. 112—113, № 332—356). Подобные чаши появились в 80-х гг. III в. до н. э. и бытовали до конца II в. до н. э. Наиболее близкое штампованное изображение мужской бородатой головы (возможно Геракла) датируется второй половиной III в. до н. э. (Rotroff 1997, p. 117, № 387)³⁸. Судя по глине, чашу можно считать малоазийской.

*Фасосская тарная амфора*³⁹ (рис. 6, 2). Тулово амфоры имеет биконическую форму. Венчик валикообразной формы, ножка расширяется в нижней части, с небольшой выемкой. Ручки овальные со слабовыраженным валиком в центральной части. Глина амфоры визуально аналогична глине предыдущего сосуда. Высота амфоры 78,8 см; максимальный диаметр тулова — 30,3 см; диаметр венчика 11, ножки — 5,6 см; глубина вместилища — 72,5 см; объем — 17 л.

Аналогии этой амфоре нам неизвестны. Ее нахождение в одном комплексе с описанным выше клейменным сосудом весьма интересно. О ее фасосском происхождении говорят как характеристики глины, так и пропорции, близкие

³⁷ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17.

³⁸ Справедливости ради следует заметить, что датировка этого фрагмента вызвала у издателя определенные сложности (Rotroff 1997, p. 117). Дело в том, что роспись этой чаши находит наиболее близкие параллели во II в. до н. э., но эмблема аналогична штампам на кратерах второй половины III в. до н. э. Это заставило С. Ротрофф датировать чашу осторожно — около 200 г. до н. э. Нам кажется предпочтительной более ранняя датировка, основанная все-таки на прямых аналогиях, а не только на стилистическом подобии.

³⁹ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17.

к классическим амфорам этого центра. Прежде всего, это биконическая форма тулова и расширяющаяся книзу ножка. При этом профилировка венчика характерна именно для фасосских амфор III в. до н. э. (Монахов 2003, с. 72). Важно и то, что ее стандарт несколько ниже предыдущей и близок к стандарту так называемых позднеконических фасосских амфор (Монахов 2003, с. 76).

Таким образом, можно предположить, что в середине — третьей четверти III в. до н. э. одновременно с «веретенообразными» полностандартными фасосскими амфорами, какое-то время производились и биконические фракционные сосуды.

*Фасосская тарная амфора с клеймом на ручке*⁴⁰ (рис. 6, 3). Тулово сосуда имеет коническую форму, но более плавные очертания, чем у классических фасосских амфор. Венчик амфоры валикообразный, ножка короткая коническая. Ручки овальной формы, но имеют характерный для этого типа слабовыраженный двойной валик в центральной части. На ручке клеймо: $\Theta\alpha\sigma\omega$ (ν) / $\text{A}\sigma\tau\kappa\rho\epsilon$ ($\omega\nu$) — эмблема — шапка Диоскура и звезда. Глина темно-коричневого цвета, плотная, с белыми мелкими включениями и слюдой. Высота 74 см; максимальный диаметр тулова 32,6 см; диаметр венчика — 12,3, ножки — 4 см; глубина вместилища 68,9 см, объем — 19,06 л. Эта амфора уже фигурировала в публикациях (Зеест 1960, с. 87, табл. IX, 22; Монахов 2003, с. 74, табл. 51, 2).

Амфоры этого типа хотя и редки в Северном Причерноморье, достаточно хорошо известны в средиземноморских комплексах (Grace 1949, p. 186, fig. 19, 6; Grace 1986, p. 563, fig. 3, № 13). Скорее всего, их датировка не выходит за рамки середины — третьей четверти III в. до н. э. (Монахов 2003, с. 74).

Весь керамический комплекс из этой могилы можно датировать серединой — третьей четвертью III в. до н. э.

Погребение 69. Это единственное погребение из раскопок 1901 г., рассматриваемое нами в этой работе. Конструкция представляла собой земляную подбойную могилу (Фармаковский 1903, с. 86) длиной 2,5 м, шириной — 1, глубиной — 2,1, высотой 0,6 м; ориентировка юго-запад-запад—северо-восток-восток. В северо-западной части могилы находился заклад из 15 остродонных амфор, стоявших в 2 вертикальных ряда. У головы костяка была найдена разбитая сероглиняная ойнохоя, возле правой ладони — чернолаковая чаша, в насыпи — куски дерева и бронзовая монета.

⁴⁰ ГИМ, 36519. Оп. Б-14/17.

*Тарная амфора*⁴¹ (рис. 7, 2). Высота 64,8 см, Н1 38,1 см; глубина — 55,8 см; диаметр тулова 28,2, венчика — 11,3, ножки — 7,5 см. Эта биконическая амфора впервые была опубликована как гераклейская (Зеест 1951, с. 107, рис. 1; Зеест 1960, с. 101, табл. XXII, 46). Впоследствии В.В. Рубан выдвинул гипотезу о фасосском происхождении подобных сосудов (Рубан 1976, с. 190, рис. 1). С.Ю. Монахов относит их к «продукции неустановленного центра круга Фасоса» (Монахов 1999, с. 140—142, рис. 9, 1; 2003, с. 81—82, табл. 56, 3), совершенно справедливо датируя ее началом IV в. до н. э. Свои сомнения относительно фасосского производства сосуда автор аргументирует наличием энглифического клейма на горле, не характерного для фасосской эпиграфики, а также частиц известняка в глине амфоры.

Действительно, фасосские клейма, если и встречаются на горле сосудов, имеют совершенно иную морфологию. Что касается глины, то светло-коричневая плотная глина со слюдой и вкраплениями известняка хотя и не характерна для этого производителя, встречается достаточно часто. Самое главное — это параметры амфоры, аналогичные параметрам ранних фасосских биконических сосудов конца V — начала IV вв. до н. э. Исходя из этого амфору из Эрмитажа, скорее всего, следует относить либо к фасосскому производству, либо к производству центра, тесно связанного с Фасосом. Кроме того, конец V — начало IV вв. до н. э. — это самое начало массового клеймения фасосской тары, что позволяет предположить существования уникальных, выпадающих из общей традиции керамической эпиграфики клейм Фасоса.

*Чернолаковая чаша-болсал*⁴² (Фармаковский 1903, с. 86, рис. 17) (рис. 7, 1). В центре внутренней части расположен штампованный орнамент в виде крестообразно расположенных пальметок вокруг окружности. Этот сосуд по параметрам и морфологии находит ближайшие аналогии в материалах конца V — первой четверти IV вв. до н. э. (Sparkes, Tallcott 1970, № 556—558). К тому времени относится и тип штампованного орнамента на нем. Максимальный диаметр чаши 10 см; диаметр поддона 6,8 см, высота — 4,2 см.

Этот комплекс датируется в пределах конца V — начала IV вв. до н. э.

Публикуемые керамические комплексы охватывают широкий период — конец V — начало I вв. до н. э. В них представлены различные типы керамики, в том числе не имеющие пря-

⁴¹ ГЭ, Ол. 1901. 31.

⁴² ГИМ, 41931. Оп. Б-16, 27/322.

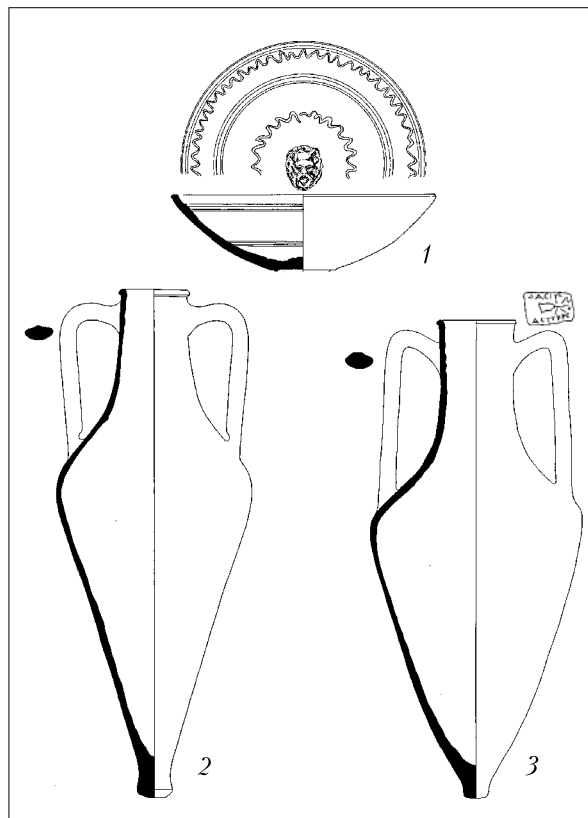

Рис. 6. Находки из погребения 41, 1896 г.

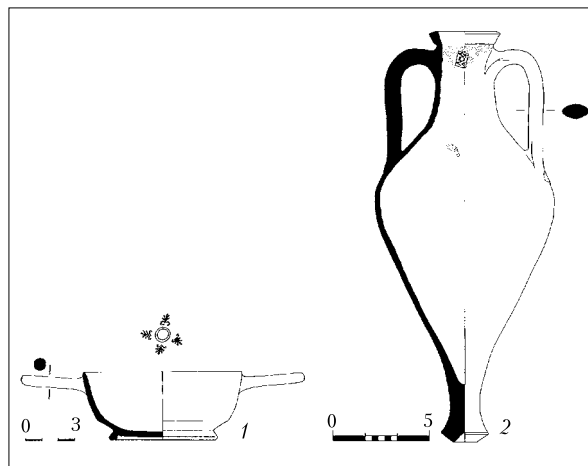

Рис. 7. Находки из погребения 69, 1901 г.

мых аналогий. Весьма интересны сероглиняные сосуды, подражающие аттическим. Место их производства на сегодня установить весьма сложно, однако, видимо, они изготовлены не в Ольвии. Нет сомнений, что для идентификации центров производства необходимы археометрические исследования.

Надеемся, что наша небольшая статья откроет серию републикаций материалов раскопок Ольвии конца XIX — начала XX вв., необходимость в которых в настоящее время очевидна.

- Античные государства Северного Причерноморья. Археология СССР.* — М., 1984.
- Граков Б.Н.* Тара и хранение сельскохозяйственных продуктов в классической Греции VI—IV вв. до н. э. // ИГАИМК. — 1935. — Вып. 108.
- Журавлев Д.В., Ломтадзе Г.А.* Коллекции из Березани и Ольвии в собрании ГИМ // Ольвия та античний світ: Матеріали наук. читань, присвяч. 75-річчю історико-археол. заповідника «Ольвія» НАН України. — К., 2001. — С. 53—55.
- Зеест И.Б.* Новые данные о торговых связях Боспора с Южным Причерноморьем // ВДИ. — 1951. — № 2.
- Зеест И.Б.* Керамическая тара Боспора // МИА. — 1960. — № 83.
- Книпович Т.Н.* Керамика местного производства из раскопа И // Ольвия. — К., 1940.
- Книпович Т.Н.* К вопросу о торговых сношениях античных колоний Северного Причерноморья в эпоху эллинизма // СА. — 1949. — Вып. 11.
- Монахов С.Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II веков до н. э. — Саратов, 1999.
- Монахов С.Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре. Каталог-определитель. — Москва; Саратов, 2003.
- Парович-Пешикан М.* Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.
- Рождение Олимпийских игр.* Каталог выставки в Государственном Историческом музее. / Отв. ред. Д.В. Журавлев. — М., 2004.
- Рубан В.В.* Фасосская амфора с энглифическим клеймом // Археологические и археографические исследования на территории южной Украины. — К., 1976.
- Сорокина Н.П.* Религия и коропластика в античности (фигурные сосуды из собрания ГИМ) // Тр. ГИМ. — 1997. — Вып. 91.
- Сорокина Н.П., Журавлев Д.В.* Коллекции памятников из античных центров Северного Причерноморья в собрании Государственного Исторического музея (г. Москва) // ВДИ. — 1993. — № 4. — С. 242—258.
- Фармаковский Б.В.* Раскопки некрополя древней Ольвии // ОАК за 1896 г. — СПб., 1896.
- Фармаковский Б.В.* Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г. // ИАК. — 1903. — Вып. 8.
- Шургая И.Г.* Агонистические амфоры в некрополях Северного Причерноморья // СА. — № 3. — С. 189—202.
- Aleksandropoulou A.* Gnathia- und Westabhangkeramik. Eine vergleichende Betrachtung. — Münster, 2002.
- Bailey D.M.* A Catalogue of the Lamps in the British Museum. Greek, Hellenistic, and the Early Roman Pottery Lamps. — London, 1975.
- Βαλαβανησ Π.Α.* Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴν Ἐρετρια. Συμβολὸς στὴν Ἀττικὴ ἀγγειογραφία τοῦ 4ου π.Χρ. Αἰ. Ἀθῆνα.
- Behr D.* Neue Ergebnisse zur pergamenischen Westabhangkeramik // Istanbuler Mitteilungen — 1988. — 38. — S. 97—178.
- Cramer M.* Griechische Altertümer südrussischen Fundorts aus dem Besitze des Herrn A. Vogell, Karlsruhe. — Cassel, 1908.
- Edwards G.R.* Panathenaic of Hellenistic and Roman times // Hesperia. — 1957. — 26, № 3.
- Grace V.* Some Amphoras from a Hellenistic Wreck // BCH. — 1986. — Suppl. 13.
- Grace V.* Standart Pottery Containers of the Ancient Greek World // Hesperia. — 1949. — Suppl. 8.
- Howland R.H.* Greek Lamps and their Survivals // The Athenian Agora. — Princeton, 1958. — Vol. 4.
- Kopcke G.* Golddekorierte attische Schwarzfirniskeramik des vierten Jahrhunderts v. Chr. // AM. — 1964. — 79.
- Lungu V.* Amphores West-Slope sur le Littoral Pontique // Pontica. — 2000—2001. — 33—34. — P. 253—281.
- Minns E.* Scythians and Greeks. — Cambridge, 1913.
- Platz-Horster G.* Die Berliner Glasamphora aus Olbia // Journal of Glass Studies. — 1995. — 37. — S. 35—49.
- Rotroff S.* Silver, Glass and Clay. Evidence for the Dating of Hellenistic Luxury Tableware // Hesperia. — 1982. — 51. — P. 329—337.
- Rotroff S.I.* Attic West Slope Vase Painting // Hesperia. — 1991. — 1.
- Rotroff S.I.* Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material // The Athenian Agora. — Princeton, 1997. — Vol. 39.
- Shäfer J.* Hellenistische Keramik aus Pergamon // PF. — Berlin, 1968. — Bd. 2.
- Sparkes B.A., Talcott L.* Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C. // The Athenian Agora. — Princeton, 1970. — Vol. 12.
- Thompson H.A.* Two Centuries of Hellenistic Pottery // Hesperia. — 1934. — 3.

Одержано 15.05.2006

Д.В. Журавльов, Г.А. Ломтадзе

КЕРАМІЧНІ КОМПЛЕКСИ ЕЛЛІНІСТИЧНОГО ЧАСУ З НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВІЇ

Некрополь Ольвії Понтійської є одним із найважливіших у Північному Причорномор'ї. На цей час опубліковано лише окремі матеріали з цього некрополя, кілька загальних публікацій 1970-х рр. не охоплювали весь матеріал. Керамічні рештки, представлені у статті, датуються широко: з початку III до початку I ст. до н. е. Вони належать до різних типів, є й такі, що не мають прямих відповідників і є винятковими для цієї території. Кілька з них мають аттичне походження, інші ж виготовлено в Пергамі та інших центрах Малої Азії. Цікавою є сіроглиняна кераміка, що імітує аттичну. Її походження визначити важко, але вочевидь воно не ольвійське. Стаття покликана розпочати серію републікацій матеріалів перших розкопок Ольвії.

D.V. Zhuravlev, G.A. Lomtadze

CERAMIC COMPLEXES OF THE HELLENISTIC PERIOD FROM THE NECROPOLIS OF OLBIA

Necropolis of Olbia Pontica is one of the most important in the north cost of the Black Sea. For the moment the materials from this necropolis were published only separately, and there are very few general publications, which were published in 70-s and did not cover all the materials. Ceramic deposits presented in the article date to the wide period from the early 3rd till the early 1st century BC. Different types of pottery are shown here; among them there are some without direct parallels and unusual for the region. Some of them have Attic provenance, however, the other were produced in Pergamon and unknown centers of Asia Minor. Grey clay vessels imitating Attic ones are also of a great interest. The place of their manufacture is very difficult to determine, but they are probably not local Olbian. Hopefully, the article will be the first in the series of republications of the materials from the earliest excavations in Olbia.

Н.О. Лейпунська

АРТЕМІДА ОЛЬВІЙСЬКА

У статті йдеться про знайдену експедицією Л.М. Славіна скульптуру Артеміді в одному із приміщень будинку Є-10, короткий опис якого наведено. Невелика мармурова статуетки Артеміді Мисливиці є видатним твором елліністичного мистецтва та ще одним доказом шанування цієї богині у Нижньому Побужжі. Вона датується III — початком II ст. до н. е. та має аналогії серед малоазійської скульптури, зокрема пергамської школи.

Сорок років тому в Ольвії було знайдено невелику скульптуру богині Артеміді — непересічний витвір античного мистецтва¹. Спочатку знахідку із деякими першими враженнями та міркуваннями опублікував Л.М. Славін (Славін 1966, с. 58; 1975, с. 10). Після цього скульптура зберігалася в Археологічному музеї Інституту

Археології і фігурувала в різних виставках та виданнях, однак докладнішого опису не мала. Зважаючи на це, звернення до цієї видатної знахідки здається цілком доцільним.

Скульптуру було знайдено в будинку Є-10, що отримав умовну назву будинку Агрота². Цей

¹ Скульптуру було знайдено в будинку Є-10, розкритому експедицією під керівництвом Л.М. Славіна. Автор статті керувала розкопками окремих приміщень, зокрема й того, де було виявлено скульптуру Артеміді.

© Н.О. ЛЕЙПУНСЬКА, 2007

² Будинок отримав цю назву після згадки Л.М. Славіна про знахідку напису на честь жерця Агрота в одному з його приміщень (Славін 1963, с. 88; Славін 1964, с. 213; 1975, с. 11). У першій публікації напису (НО, 68) зазначено, що його було знайдено в 1959 р. на ділянці Є-7. Проте після ретельного перегляду Щоденника Л.М. Славіна за 1959 р. (Архів ІА, № 3474а), виявилось, що це помилка, адже на ділянці Є-7 у 1959 р. було розкрито лише невелику північну частину приміщен-

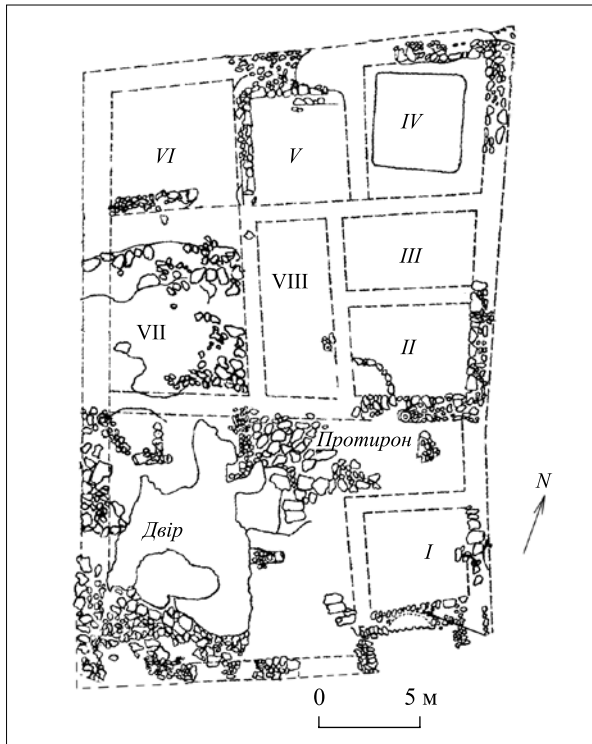

Рис. 1. План будівлі Є-10, за Л.М. Славиним

будинок суттєво відрізняється від звичайних житлових будинків міста як за деякими рисами планування та влаштування, так і за комплексом знахідок. З огляду на це нагадаємо про деякі його особливості та наведемо хоча б стислий його опис³.

Будинок Є-10 розташовувався у південному кварталі Верхнього міста, що розміщувався на південь від Центрального кварталу, відокремлений від нього Попереочною вулицею, що вела до Західних міських воріт. Центральний квартал роз-

ня α — альфа (пізніше — IV) і на малу глибину (Щоденник Л.М. Славина, с. 103, 109, 121, 129, 133, 139, 147, 153, 161, 167, 173, 179). Серед знахідок на цій ділянці жодного напису не згадується. Проте в описі розкопок приміщення О на Південно-західному пункті серед знахідок зазначена «мраморная плитка с шестистрочной надписью» (Щоденник, с. 121). Така знахідка є настільки рідкісною і важливою, що не можна говорити про якість її дублювання. Приміщення О розміщувалося на площі так званого Будинку в західному провулку (Є-1) або у східній частині будинку з цистернами (Є-11). Межа між домами не точно реконструюється через погану збереженість залишків. І тут навряд чи можлива помилка. У Щоденнику йдеться про приміщення зі сходовою кліткою, а така особливість теж є не дуже частою в Ольвії. Приміщення зі сходовою кліткою згадується у зв'язку з Будинками Є-1 та Є-11 (Славин 1963, с. 77; Славин 1964, с. 199; Кръжичкий 1971, с. 64). Отже, доводиться констатувати, що напис на честь жерця Агрота не має відношення до будинку Є-10.

³ План будинку наведено за реконструкцією Л.М. Славина (Славин 1975, рис. 2).

ташовувався у самому серці Верхнього міста — навпроти агори й східного теменосу, від яких його відділяла Головна поздовжня вулиця, і неподалік західного теменосу. Розміщення обох кварталів безпосередньо на північний захід від агори, поблизу адміністративних і громадських будівель (дикастерій, гімнасій, храми теменоса та ін.), визначало їх особливе положення в плануванні міста та неабияку роль мешканців цих кварталів у житті ольвійської громади.

Будинок займає північно-східну частину кварталу і розташований на його розі — східна частина будівлі виходить на Головну поздовжню вулицю, північна — на Південну поперечну. Південна частина будинку блокується з будинком Є-13, західна — з великою будівлею Є-14, де було знайдено напис на честь Антестерія (Виноградов 1984, с. 64—71). Будинок було зведено не пізніше початку IV ст. до н. е., потім частково перебудовано в середині III ст. до н. е. — настелено ще одну вимостку двору з дрібного буту, помітні перебудови і в приміщеннях; проіснував, можливо, до середини II ст. до н. е. На тому самому місці раніше, можливо, також був житловий будинок: у підвалі V збереглися рештки двох підвальних стін, розташованих нижче за підшви стін елліністичного приміщення (Славин 1975, с. 9). Рештки ще одного підвального приміщення доелліністичного часу було відкрито під підвалом IV (або I, за іншою нумерацією) (Славин 1964, с. 213).

Будинок був досить великим не лише за площею (близько 200 м²), але й за кількістю приміщень: він мав не менше 8 наземних приміщень, під 4 з яких було влаштовано підвали (Славин 1975, с. 6—11) (рис. 1). Вхід до будинку розміщувався з Головної поздовжньої вулиці крізь протирон у великий двір (площею близько 32 м²). Протирон та двір було замощено великими кам'яними плитами.

Будинок було зведено в звичайній для Ольвії техніці: стіни наземних приміщень будинку зроблено з сирцевих цеглин; вони спиралися на цоколі з каменю та шарові підвалини.

На північ від протирону й двору розташовувалося основне ядро будинку — не менше 7 приміщень, 3 з яких — із підвалами. Приміщення розміщувалися в три ряди. На південь від протирону було одне приміщення, також із підвалом (рис. 1).

Влаштування приміщень будинку й супутній матеріал у них мають деякі особливості. При цьому слід зауважити, що всі приміщення дуже погано збереглися і визначаються невеликими фрагментами стін (не більше двох у кожному), тому деякі особливості їх влаштування можна розглядати лише гіпотетично.

Північна група приміщень (IV—VI, можли-

во, і III, VII, VIII), швидше за все, мала житлове призначення, що засвідчують як їх розташування у плані будинку, так і звичайний для житлових приміщень характер заповнень. Наземні їх частини збереглися дуже фрагментарно, практично це лише рештки шарових підвалів та подекуди окремих сирцевих цеглин, тому про їх характер достеменно нічого сказати не можна. Підвали збереглися трохи ліпше, але їх розміри та планування в усіх випадках встановлювалися лише за фрагментами двох стін (підвали I, II, IV—VI).

Під долівкою приміщення IV було відкрито рештки підвалу V—IV ст. до н. е., у заповненні якого був ранній матеріал: чорно- (зокрема, фігурна посудина у вигляді качки) та червонофігурна кераміка (Славин 1964, с. 214). Крім того, тут було знайдено 4 великі теракоти із зображенням Кібели, які, можливо, належать до заповнення елліністичного приміщення.

У підвалі V виявлено багато столової і кухонної кераміки. Можливо, цей підвал використовувався в суто побутових цілях, тут могла розміщуватися й кухня. В інших приміщеннях до-слідники відзначають переважання парадного посуду — чорно- та буролакової кераміки (Славин 1975, с. 9), тому вони могли відігравати іншу, більш значущу роль.

За характером заповнення вирізняється підвал II, розташований безпосередньо на північ від протируну й так само простежений лише за двома стінами. Тут було знайдено рештки череня печі, що могла розміщуватися в наземному приміщенні над підвалом (Славин 1975, с. 9). На підлозі, в південно-західному куті підвалу, було влаштовано напівкруглу в плані кам'яну загородку, ймовірно, господарчого призначення, як це часто спостерігається в Ольвії.

У цьому заповненні було виявлено досить багато теракот та фрагментів різних форм для них, одна з яких (форма для зображення жіночої постаті), можливо, для напівфігурної протоми Кори-Персефони (Русяєва 1979, с. 57), бракованих теракот. Серед готових теракот знайдено зображення Кібели, фігурки жінок, імовірно, Деметри, Кори-Персефони. Теракоти було покрито білою обмазкою та кольоровим розписом рожевою, червоною, блакитною фарбами. Крім того, тут було знайдено рештки вівтаря з жолобками та отворами (Русяєва 1979, с. 56). Такий комплекс знахідок дав змогу Л.М. Славину припустити, що тут розташовувалася майстерня коропласта (Славин 1975, с. 9). Проте інші дослідники вважають інакше. Так, А.С. Русяєва припустила, що цей підвал мав значення домашнього святилища (Русяєва 2001, с. 45), і тут відправлявся спеціальний обряд поховання теракот, серед яких переважали зображення Кори-

Персефони (на одній із теракот було графіті з іменем Кори, дві літери дельти та магічні знаки) (Русяєва 1979, с. 47, рис. 28, 1, с. 56—57; Русяєва 2001, с. 45). Обряд був пов'язаний із зішестям богині в підземний світ (Русяєва 1979, с. 56—57, Русяєва 2001, с. 45).

Наземне приміщення в північній частині будинку VII⁴ також відрізнялося від звичайних житлових як своїм улаштуванням, так і специфічними знахідками. Воно розміщувалося на північ від двору, можливо, мало вихід до нього (південна стіна приміщення зруйнована). Підлогу приміщення було вимощено галькою — маленькими плоскими різнокольоровими камінцями, укладеними на вапняному розчині. Приміщення було перекрито черепичним завалом, так що його заповнення становило закритий комплекс. Саме тут і було знайдено статуетку Артеміди, що є предметом публікації. Незважаючи на те, що її виявлено в переміщеному положенні, наявність черепичного завалу над заповненням приміщення дає змогу вважати її частиною інтер'єру, ймовірно, парадної або культової кімнати (Славин 1975, с. 10). Неординарний характер приміщення засвідчує і вимостка з гальки на долівці. Крім того, приміщення мало досить значні розміри — 5,0 × 4,5 м.

Слід зауважити, що в тій самій частині будинку було знайдено кілька предметів архітектурного декору: тригліф, плиту з рельєфною розеткою, фрагмент архітектурної теракоти із зображенням ови (Славин 1975, с. 10), які, можливо, прикрашали саме будинок Є-10⁵.

Особливий інтерес становить південно-східне приміщення (I) будинку, безпосередньо пов'язане зі входом до нього з Головної поздовжньої вулиці (його північна стіна межує з протируном). Очевидно, підвальне приміщення мало і безпосередній вихід у двір, що з'єднувався з ним кам'яними сходами, перекритими навісом. У приміщенні було встановлено два кам'яних стовпи — біля східної та західної стін. Верхню частину західного стовпа було розташовано практично на одному рівні з вимосткою двору, трохи нижче за неї. Цей стовп слугував для опори навісу над сходами і міг також використовуватися з культовою метою. Другий стовп був своєрідною підставкою для жертovníка (Славин 1975, с. 7). Тут було знайдено два таких предмети з вапняку з валами у верхній і нижній части-

⁴ У статті, присвяченій опису будинку Є-10, приміщення VII помилково дістало номер VIII (Славин 1975, с. 10).

⁵ На території будинку Є-10 (кв. 598) було знайдено ще дві архітектурні деталі — вапнякові капітель стовпа і фрагмент карниза місцевої роботи (Славин 1975, с. 7—8; Крижицький 1965, с. 172—174).

Рис. 2. Артеміда. Вигляд спереду

нах. А.С. Русяєва вважає, що ці стовпи були вівтарями (Русяєва 2001, с. 45).

Значний інтерес для визначення функціонального призначення приміщення становить комплекс знахідок. Окрім згаданих жертвників, тут було виявлено виконаний на досить високому художньому рівні мармуровий рельєф Кібели⁶, що сидить у кріслі (можливо, місцевого походження, III ст. до н. е. (Русяєва 1979, с. 110; Леви 1985, с. 31)), з її класичними атрибутами — тимпаном, культовою чашею і левеням на колінах. Крім того, тут було знайдено теракотову голівку Деметри. Неповдалі приміщення зафіксовано кілька теракот, серед яких вирізняються зображення Кори, забарвлене білою фарбою, теракотова підставка під лутерій, кілька чашечок на високих ніжках, що, можливо, використовувалися під час різних обрядів⁷.

Таке влаштування і комплекс знахідок дали змогу Л.М. Славіну вважати це приміщення культовим (Славин 1975, с. 7)⁸.

Зважаючи на влаштування будинку й знахідки в ньому, можна стверджувати, що він належав одному з багатих і впливових членів ольвійської громади, можливо, родині жерців. На думку А.С. Русяєвої та інших дослідників, тут

шанувалися Деметра, Кора-Персефона, Кібела, Плутон, Артеміда, Афродіта Понтія (Русяєва 1979, с. 56—58; Леви 1985, с. 31—32).

Усі матеріали будинку Є-10, особливості його влаштування та заповнення приміщень засвідчують досить важливу його роль, як, імовірно, і його мешканців, у житті ольвійської громади. Отже, не дивно, що саме тут було знайдено такий витвір мистецтва, як скульптура Артеміди.

Фігура Артеміди невелика: вона збереглася на висоту 45 см⁹, а первинно, очевидно, була не більше 50—55 см. Голова, руки, частково ноги (права відбита вище за коліно, ліва — вище за гомілку) скульптури втрачено. Ліва рука втрачена повністю, права збереглася частково (нижче за плече). Поверхня місцями потерта і збита, особливо в тильній частині.

Скульптуру виконано з білого, трохи жовтуватого мармуру з вкрапленням дрібних блискучих часточок. Уся поверхня заглажена, особливо на руках і ногах.

Скульптура в цілому зображає пропорційну фігуру, відповідно до реалістичного образу жіночої постаті, лише нижня її частина здається дещо розширеною через складки одягу, що ніби рухаються (рис. 2—5).

Богиню зображено в момент руху вперед. Права нога (частково відсутня), ймовірно, була висунута вперед, на ліву Артеміда спиралася. Положення рук відновити важко, можливо, права була висунута вперед і тримала лука або сагайдака (звичайні атрибути богині), ліва могла бути опущена.

В зображенні одягу спостерігається певна схематичність — не всі деталі ретельно пророблено. На фасадній частині не досить чітко пророблено краї пройми рукавів, край вирізу або прикраси на шиї, рельєф на місці з'єднання деталей перев'язі на грудях. Ретельніше зроблено нижню частину одягу з глибокими складками, рельєфно виконано бічні частини плаща (?) зі складками, що ніби відступають від фігури, складки одягу на тильній стороні статуетки тощо. Можливо, не досить виразне зображення у верхній частині фігури — вирізу одягу, прикраси — результат поганої збереженості скульптури (рис. 2).

Артеміда одягнена в хітон і короткий плащ (?). Руки голі, країв одягу на плечах не помітно. Над гострим вирізом хітона на шиї — округла лінія потовщеного краю тканини або прикраса типу гривни, нижче — кругла підвіска. На грудях перехрещується перев'язь, що з'єднується з перев'яззю під грудьми. В аналогічний, підперезаний під грудьми, хітон була одягнена Артеміда, форма для теракоти із зображенням якої походить із Ольвії (Русяєва 1982, с. 12, рис. 2). На талії немає пояса, вона позначена слабкими

⁶ Зберігається в Археологічному музеї ІА НАН України, АМ 1125-5262, О-63-1191.

⁷ Слід зазначити, що такі чашечки досить часто трапляються у житлових комплексах, зокрема, на ділянках Центрального кварталу та НГС.

⁸ Близьке розташування культового приміщення у планувальній будинку простежується на ділянці НГС — у будинку П-5 (Лейпунская, Русяєва 2006. — С. 117—120).

⁹ Нині зберігається в Археологічному музеї ІА НАН України, АМ 1144-5263, Полевой № О-66-441.

вертикальними складками, прилеглими до тіла. Короткий хітон і нижня частина одягу рухаються праворуч. Край хітона «хвилюється», позначаючи рух усієї постаті богині. Нижню частину одягу позначено особливо глибокими рельєфними гнучкими складками (рис. 2).

Рельєфно виділено груди богині, простежуються й інші деталі її тіла під прозорим одягом. Ноги частково відкриті, але Артеміда була взута у високі (до коліна) чобітки. На верхній частині однієї ноги зберігся широкий закат чобітка у вигляді великих фестонів (помітно три фестони), зверху обмежений потовщеним краєм (рис. 2).

З боку спини одяг позначено більш статично, складки тут не такі глибокі. На шиї — округлий виріз, нижче якого складки одягу спадають півколами. Трохи вище за талію — вузький пояс, хітон і гіматій різко відокремлюються одне від одного. Нижче за пояс одяг показано слабко вигнутими вертикальними складками. Верхній одяг відокремлено від нижнього досить грубою лінією (рис. 3).

Слід зазначити, що на спині Артеміді немає жодних слідів зображення сагайдака, як правило, наявного на статуарних зображеннях богині.

З тильного боку, починаючи приблизно від рівня стегна постаті, розташовано похило розміщений предмет. Можливо, це зображення стовбура дерева, що трохи звужується догори (він тут обламаний), або фрагмент колони з недбало і схематично виконаними вертикальними канелюрами. В нижній частині ці вертикальні рельєфи згладжено. «Стовбур» перекриває тильну частину ноги богині й, очевидно, у верхній своїй частині виходив вище за стегно Артеміді, а нижче спирався на землю, вже за правою її ногою.

Прямої аналогії зазначеній статуєтці нам знайти не вдалося, хоча, на перший погляд, нічого незвичайного в ній немає. У деяких скульптурах, навіть теракотах, помітні певні паралелі в характері зображення всієї фігури або окремих її деталей, але є і багато відмінностей між ними.

Так, у Дельфах знайдено дві мармурові статуєтки Артеміді, що нагадують ольвійську скульптуру. Особливо близька їй скульптура № 8, що є торсом Артеміді Мисливиці. Це невеличка фігура (близько 22 см), одягнена в напівпрозорі короткий хітон і гіматій, що охоплював ліву руку й потім проходив поза спиною. На відміну від ольвійської статуєтки, у зазначеній скульптурі за спиною зберігся фрагмент сагайдака. Видавці вважають скульптуру витвором пергамських майстрів (Marcade, Croissant 1991, р. 116—118).

Близькі Артеміді Ольвійській і дві мармурові статуєтки Артеміді з Бухарестського музею

Рис. 3. Артеміда. Тильний бік скульптури

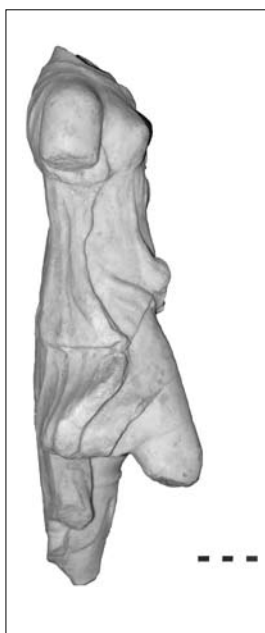

Рис. 4. Артеміда. Вигляд збоку

Рис. 5. Артеміда. Вигляд збоку

(Bordenache 1969, табл. XXIX № 64—65). Вони зображають постать Артеміді, очевидно, у тій самій позі, що й ольвійська. Обидві статуєтки, ймовірно, мали виставлену вперед одну ногу (ноги частково втрачено). Бухарестські богині одягнені в короткий хітон і плащ по коліна, талія підкреслена поясом у вигляді товстого джгута, на спині однієї із них — невеликий сагайдак, відсутній на ольвійській скульптурі. Автор пуб-

лікації датує статуетки III ст. до н. е. (?) (Vogdenache 1969, с. 41).

До певної міри нагадує скульптуру з Ольвії теракота Артеміди з Танагри (Белов 1968, іл. 2). Богиня одягнена у короткий хітон із поясом, за плечима у неї сагайдак зі стрілами, взута у високі зашнуровані чобітки із закатами (їх форма відрізняється від форми закотів на чобітках ольвійської скульптури). Артеміда спирається на задрапіровану підставку, біля її ніг — собака. Ліва нога трохи виставлена вперед. Теракота датується III ст. до н. е.

Відоме зображення Артеміди й на рельєфах східного боку великого фриза Пергамського вівтаря, де вона однією ногою стоїть на тілі гіганта, поряд із нею — гігант Егейон (Белов 1959, р. 31). Незважаючи на різні розміри та техніку (на Пергамському вівтарі це високий рельєф) скульптур, що порівнюються, за загальним характером та іконографією це зображення близьке скульптурі Артеміди Ольвійської: постання богині перебуває у русі, її поза, неспокійні й досить глибокі хвилясті складки одягу, певна рухливість і неспокій образу в цілому. Проте помітні й відмінності між зазначеними творами мистецтва. Як і на теракоті Артеміди, великій скульптурі Артеміди Версальської (Alscher 1956, 106, abb. 36) та інших зображеннях богині, талія богині на пергамському вівтарі підперезана широким поясом у вигляді джгута, за спиною — сагайдак, на ногах чобітки дещо іншого фасону — нижчі, доходять лише до литки, прикрашені рельєфним візерунком по всій поверхні, у верхній частині спереду — одинарний закат під потовщеним краєм чобітка (Белов 1959, р. 31). Усі ці деталі відсутні в ольвійській скульптурі.

Отже, за певних паралелей з іншими зображеннями Артеміди ольвійська статуетка має низку відмінностей. Так, відсутній сагайдак зі стрілами, що, як правило, розташовувався за спиною Артеміди. На більшості зображень талія богині підперезана широким поясом у вигляді джгута, якого немає на скульптурі з Ольвії. Подібність з іншими зображеннями простежується в загальному характері скульптури,

чудовій передачі руху фігури й одягу, прозорості, рухливості й глибини складок одягу, гладенькій поверхні на відкритих частинах тіла, реалістичності зображення жіночної постаті богині. Всі ці риси притаманні малоазійській школі скульптури, особливо скульпторам пергамського кола.

Характер зображення — рухливість, реалістичне виконання всієї фігури і деталей, певний неспокій у передачі їх рис, особливості виконання складок одягу, а також зазначені вище паралелі дають підстави погодитися із запропонованим раніше датуванням скульптури Артеміди ольвійської часом пергамського вівтаря — III — початком II ст. до н. е. (Славін 1966, с. 58; 1975, с. 10).

Відносно змістовного визначення скульптури, то, незважаючи на відсутність такого необхідного атрибута Артеміди Мисливиці, як сагайдак зі стрілами і лук, все ж таки можна вважати, що тут зображено саме цю іпостась богині. На ній короткий одяг і високі чобітки, саме так звичайно була одягнена Артеміда Мисливиця. Іншими її атрибутами часто були лань або собака. Цілком імовірно, що й ольвійська Артеміда колись мала такі атрибути.

Культ Артеміди Мисливиці був дуже поширений в античному світі й Північному Причорномор'ї, особливо в Херсонесі (Іванова, Чубова та ін. 1976, с. 36—37; Мещеряков 1979, с. 117). У Нижньому Побужжі та Ольвії Артеміду шанували протягом усього античного часу в різних іпостасях — Бравронії, Ефесьської, Дельфінії, Піфії, Сільської, Партенос (Херсонеська) (Русяєва 1992, с. 106—108), зокрема й Мисливиці. В Ольвії існувало святилище Артеміди, що засвідчують досить численні матеріали: відомий напис зі згадкою її жриці Тімо (IOSPE, 190), теракоти богині, невеликі теракотові вівтаріки з фігурами Аполлона й Артеміди. На думку А.С. Русяєвої, цей культ був особливо поширений в Ольвії в елліністичний час (Русяєва 1992, с. 108). З огляду на це поява зазначеної скульптури в загальному контексті релігії і мистецтва Ольвії епохи еллінізму виглядає цілком логічною.

Белов Г.Д. Терракоты Танагры. — Л., 1968.

Белов Г.Д. Алтарь Зевса в Пергаме. — Л., 1959.

Виноградов Ю.Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ. — 1984. — № 1. — С. 51—80.

Іванова А.П., Чубова А.П., Колесникова Л.Г. Античная скульптура Херсонеса. — К., 1976.

Крижицький С.Д. Архітектурні деталі з розкопок західної сторони ольвійської агори в 1962—1963 рр. // Археологія. — 1965. — 19. — С. 172—174.

Крыжицкий С.Д. Жилые ансамбли древней Ольвии. IV—II вв. до н. э. — К., 1971.

Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985.

- Лейтунская Н.А., Русяева А.С.* Частный Мусейон в Ольвии Понтийской // Боспор. исследования. — 2006. — 11. — С. 108—126.
- Мещеряков В.Ф.* О культе богини Девы в Херсонесе Таврическом // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма. — Л., 1979. — С. 117.
- Надписи Ольвии.* — Л., 1968.
- Русяева А.С.* Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979.
- Русяева А.С.* Античные терракоты северо-западного Причерноморья. — К., 1982.
- Русяева А.С.* Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992.
- Русяева А.С.* Домашні святилища і культи в античних містах Північного Причорномор'я VI—II ст. до н. е. // Археологія. — 2001. — № 2. — С. 41—51.
- Славин Л.М.* Західна сторона ольвійської агори // Археологія. — 1963. — 15. — С. 71—94.
- Славин Л.М.* Античне мистецтво Північного Причорномор'я // Історія українського мистецтва. — К., 1966. — Т. 1. — С. 51—79.
- Славин Л.М.* Раскопки западной части ольвийской агоры (1956—1960 гг.) // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 189—224.
- Славин Л.М.* Кварталы в районе ольвийской агоры (раскопки 1961—1970 гг.) // Ольвия. — К., 1975. — С. 5—50.
- Alscher L.* Griechische Plastik. — Berlin, 1956. — В. 3.
- Bordenache G.* Sculpture greche e romane del Museo nazionale di antichita di Bucarest. — Bucarest, 1969.
- Latyshev B.* Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. — Petropolis, 1885—1916.
- Marcade J., Croissant F.* La sculpture en Pierre // Guide de Delphes. Le Musee. — 1991. — P. 29—138.

Одержано 07.11.2006

Н.А. Лейтунская

АРТЕМИДА ОЛЬВИЙСКАЯ

В 1966 г. в доме Е-10 была обнаружена небольшая мраморная скульптура, получившая название Артемиды Ольвийской. Дом Е-10 отличался от других не только большой площадью и количеством помещений — не менее 12 наземных и подвальных — но и наличием в его составе домашнего святилища и парадного помещения с галечным полом, где и была найдена скульптура. Богиня изображена в движении, в ипостаси Артемиды Охотницы. Отсутствие характерных атрибутов этой богини — колчана и лука — не мешает такой интерпретации скульптуры, которая выполнена в стиле малоазийской пергамской школы и датируется III — началом II вв. до н. э.

N.O. Leytunskaya

ARTEMIS OF OLBIA

In 1966 in the house E-10 a small statuette of marble was found which was called Artemis Olbian. The house E-10 differed from others not only by its large space and a number of rooms — not less than 12 land-based and cellar ones — but also by its inhouse sanctuary and apartment main with the pebbly floor, the very place where the statuette was found. Artemis is depicted astir, dressed as Artemis the Hunter. The lack of the characteristic attributes of the goddess — quiver and bow — does not impede this interpretation of the statuette which is fulfilled in the Pergamon style of Asia Minor and dated back to the 3rd — early 2nd cc. BC.

СІРОГЛИНЯНА КЕРАМІКА ОЛЬВІЇ VI—V ст. до н. е.¹

Статтю присвячено розгляду основних типів місцевої сіроглиняної кераміки VI—V ст. до н. е. з розкопок городища та некрополя Ольвії і поселень її хори.

Сіроглиняну кераміку виявлено в усіх давньо-грецьких центрах Північного Причорномор'я протягом усього періоду їх існування. Проте вона все ще не стала предметом спеціального дослідження, за винятком Ольвії. Згідно з численними даними, ця кераміка була переважно місцевого виробництва² і мала своєрідні риси в кожному з античних центрів: Тірі, Ольвії, Херсонесі та Пантікапеї³. Форми сіроглиняної кераміки змінювалися з часом, але її наявність в усіх шарах античних пам'яток Північного Причорномор'я з VI ст. до н. е. до IV ст. н. е. є доведеним фактом.

Утім, на мій погляд, це ще не доводить, що вона є показником саме грецького (див.: Буйських 2006, с. 29—57) або будь-якого іншого етносу. Як відомо, сіроглиняна кераміка була притаманна багатьом культурам, зокрема, вона була основним столовим посудом у племен зарубинецької та черняхівської культур. Лише колір кераміки навряд чи може слугувати показником етносу⁴, але це питання потребує спеціального розгляду і не входить до кола завдань цієї публікації.

Переважно місцеве виробництво сіроглиняної кераміки в Ольвії сумнівів не викликає. Історіографію питання докладно викладено в нещодавно

давно опублікованій праці С.Б. Буйських (Буйських 2006, с. 31—34) і не потребує повторного розгляду. Проте наголосимо, що це доведено й хіміко-технологічними дослідженнями О.А. Кульської, яка зробила висновки й щодо місцевих глин, які могли бути використані в гончарстві, однак аналізи проведено переважно для кераміки перших століть нової ери (Кульська 1940; 1958). Утім до недавнього часу питання відносно початку місцевого виробництва кераміки у Нижньому Побужжі залишалося невирішеним. Наявність місцевого гончарства на Березанському поселенні в пізньоархаїчний час довели розкопки В.В. Назарова. У 2002 р. було знайдено браковані посудини в заповненні однієї із ям третьої чверті VI ст. до н. е. — червоноглиняні глечики з двома або однією ручкою, розписні глечики, ойнохої та сіроглиняний ритон (Назаров, Паньков, Назарова 2003, с. 203).

Керамічне виробництво в Ольвії виникло досить швидко після заснування міста. Мешканці міста потребували значної кількості різноманітного посуду, частину якого привозили, іншу — виробляли на місці. Як правило, передусім це була кераміка для приготування їжі та простий столовий посуд. Кухонний посуд був кружальним та ліпним, простий столовий посуд виготовлявся на кругу й був сіро-, червоно- або світлоглиняним. Навіть простий розписний посуд виготовлявся в Ольвії. Під час розкопок автора та А.В. Буйських у 2005 р. у південно-східній частині Верхнього міста Ольвії (ділянка Р-25) було знайдено браковані розписні миски у заповненні землянки другої—третьої чвертей VI ст. до н. е. (Буйських А. 2005, с. 185).

Як відомо, колір посуду — сірий або червоний — залежав від випалення. Випалення із доступом кисню давало червоний колір, без доступу — сірий. Імовірно, повністю перекрити доступ кисню було важко, тому іноді сірі посудини мають коричневі або червонуваті плями. Перед випаленням посуд здебільшого покривали темно-сірим або чорним ангобом та лощили. Іноді використовувалося лише покриття без лошіння або лошіння без покриття. Поверхня посудин лощилася повністю або частково, якість лошіння була різною. Посуд прикра-

¹ Публікацію здійснено в межах українсько-російського проекту «Античний світ і варвари. Ольвія, Боспор Скіфія. Досвід порівняльної характеристики».

² Незважаючи на це, існує необхідність її подальшого дослідження за допомогою методів природничих наук для виокремлення якоїсь частини привізної кераміки та визначення місцевих відмінностей кожного з античних центрів.

³ Визначення своєрідності сіроглиняної кераміки кожного з античних центрів поки що здійснюється здебільшого за візуальними спостереженнями і потребує подальшої розробки. Порівняльний аналіз зроблено лише для перших ст. н. е. у праці: Гудкова, Крапівіна 1990.

⁴ Наприклад, під час моєї зустрічі з гончарями в Каневі у 1970 р. вони прийняли сіроглиняну кераміку з розкопок Ольвії за свою і розповіли про технологію її виготовлення, яка практично не відрізняється від ольвійської.

шали прокресленою лінією або хвилею, іноді — пролощеним орнаментом у вигляді навскісних ліній або сітки (рис. 1).

Для дослідження місцевої сіроглиняної кераміки архаїчного часу з Ольвії та її хори мною використано матеріали з так званих закритих комплексів Ольвії, поселення на о-ві Березань та таких одношарових архаїчних поселень хори Ольвії, як Бейкуш, Каборга I, Велика Чорноморка II (Крапивина 1987, с. 71—79). Відзначимо переважання кераміки другої половини VI — першої чверті V ст. до н. е. Кераміку другої — четвертої чвертей V ст. до н. е. представлено кількома закритими комплексами. Слід зауважити, що в Ольвії шари зазначеного часу вивчено недостатньо. Поселення хори Ольвії зникли переважно наприкінці першої чверті V ст. до н. е. і відродилися лише в останній чверті — наприкінці V ст. до н. е. (Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко 1989, с. 22, 99). Зважаючи на це, матеріали другої половини VI — першої чверті V ст. до н. е. значно численніші.

Безумовно, в шарах Ольвії архаїчного та класичного часу простий столовий посуд здебільшого є сіроглиняним. Незважаючи на умовність статистичних та кількісних підрахунків (Буйских 2006, с. 34—36), вони все ж таки дають уявлення про співвідношення різних типів кераміки в той час. Згідно з вивченою мною колекцією в архаїчних шарах Ольвії та поселень її хори простий столовий посуд був переважно сіроглиняним (95,5 %) і представлений різноманітними формами. Червоно- та світлоглиняна кераміка нечисленна й представлена небагатьма формами, що здебільшого повторюють форми сіроглиняних посудин (Крапивина 1987, с. 79)⁵. За даними некрополя Ольвії зазначеного часу, сіроглиняна кераміка тут значно поширеніша, ніж в інших некрополях Північного Причорномор'я, і представлена 102 посудинами, при цьому червоно- та світлоглиняна кераміка становить 28 посудин: 14 — з розписом та 14 — без нього (Скуднова 1988, с. 19). Отже, сіроглиняна кераміка становить 78,45 % разом із розписною керамікою та 87,93 % — без неї. У вищезгаданій землянці другої — третьої чвертей VI ст. до н. е., розкопаній в Ольвії у 2005 р., відсоткове співвідношення столового та кухонного посуду без урахування амфор таке, %: східногрецька кераміка — 40,53; сіролощена — 19,46; ліпна — 14; червоно-глиняна — 12,45; аттична чорнофігурна — 7,08; кухонна — 5,53; товстостінна та ін. — 0,95 (Буйских А. 2005, с. 183). Отже,

⁵ Висловлюю подяку С.Б. Буйських за корекцію посилання на мою статтю (див.: Буйских 2006, с. 34—35, прим. 2).

Рис. 1. Орнаментация сіролощеного посуду архаїчного часу

сіролощений посуд навіть на ранньому етапі існування Ольвії кількісно поступався лише східногрецькій кераміці. В подальшому, в пізньоархаїчний та класичний час, його кількість зростає⁶.

Сіроглиняний посуд мав різноманітні форми — закриті та відкриті; це глечики, ойнохої, кубки, кратери, діноси, лекіфи, горщики, миски, кіліки, тарілки, блюда, фруктошниці тощо. Частина з них імітувала типи привізної розписної кераміки. Найчисленнішою групою були глечики, що, можливо, пояснюється їх невеликою кількістю, як і столових амфор, серед привізного розписного посуду. Численими є також миски із загнутими всередину вінцями різноманітної конфігурації. Кіліки, кратери, кубки, горщики та світильники трапляються нечасто, але наявні в архаїчних шарах Ольвії та всіх поселень її хори. Тарілок, кратерів, діносів, лекіфів, гутусів тощо виявлено мало й не на всіх поселеннях. Рибні блю-

⁶ Проте не зовсім правильним є твердження С.Б. Буйських (Буйских 2006, с. 34—35) про переважання сіроглиняної кераміки в Ольвії в елліністичний час. У той час поширенішим був червоноглиняний посуд. За підрахунками Н.О. Гаврилюк, для елліністичних шарів — основних для великої розкопаної ділянки НГС у північній частині Нижнього міста Ольвії — червоноглиняний посуд значно переважає сіроглиняний (колективну монографію, присвячену цій ділянці, підготовлено до друку). О.І. Леві писала про переважання місцевих виробів елліністичного часу у заповненні цистерни III—II ст. до н. е., при цьому вона відзначала невелику кількість сіроглиняної кераміки, такої численної у ранніх шарах Ольвії (Леві 1964, с. 242). Крім того, допущено прикру помилку у визначенні кольору частини мірних посудин. Не всі мірні посудини, наведені С.Б. Буйських як сіроглиняні, насправді є такими. Наприклад, мірна ойнохоія, опублікована А.С. Русяєвою та П.Д. Діатроповим, має світло-салатовий колір, фрагменти посудин, опублікованих мною, — червоний та світло-рожевий (див.: Русяєва, Діатропов 1993, с. 107; Крапивина 2004, с. 128—129 (хоча колір тут не згадується з огляду на іншу мету праці)).

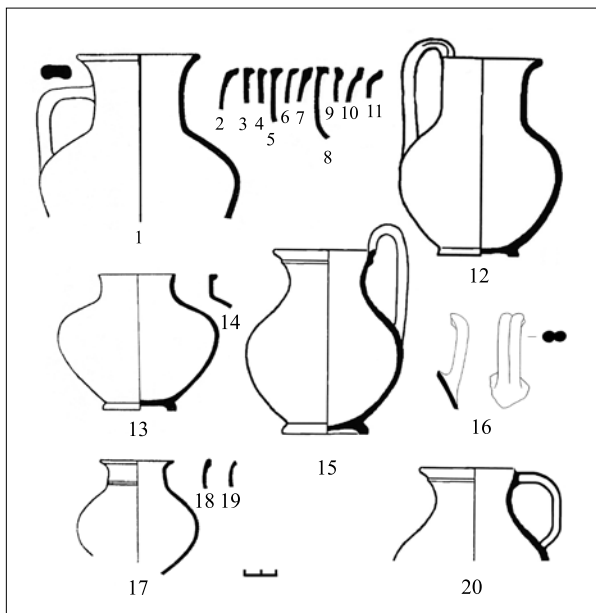

Рис. 2. Глечики: 1—11 — тип 1; 12 — тип 2 (Крыжицкий и др., 1989; Буйских 2006); 13, 14 — тип 3; 15—20 — тип 4 (15 — за Буйских 2006)

да з'явилися пізніше — лише в другій чверті V ст. до н. е.

Розглянемо типи посудин, визначені за формою тулуба, а їх варіанти — за формою вінець.

Глечики разом із ойнохоями становлять близько 30 % розглянутої сіроглиняної кераміки в шарах Ольвії та поселень її хори⁷ та 43 % — у некрополі Ольвії архаїчного часу. Виділено 8 типів глечиків за формами тулуба та горла.

Тип 1 — з високим та досить широким циліндричним горлом, що різко переходить в округлий широкий тулуб, на кільцевому піддоні, з відігнутими назовні вінцями та пласкою або округлою ручкою, прикріпленою нижче від вінець та на тулубі. Вінця (діаметром 8—16 см) потовщені або відігнуті та потовщені, за їх конфігурацією виділяють 11 варіантів (рис. 2, 1—11). Цей тип глечиків існував не лише в V ст. до н. е. (Лейпунская 1986, с. 34, рис. 2), а був поширений в Ольвії та на поселеннях її хори з VI ст. до н. е. до III ст. н. е. (див.: Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко 1989, рис. 20; 51; 70).

Тип 2 — з циліндричним або трохи розширеним догори горлом, округлим тулубом, на кільцевому піддоні, з відігнутими назовні вінцями (діаметром 8—10 см) та пласкою ручкою, прикріпленою на вінцях та тулубі, часто піднятою над вінцями (рис. 2, 12; 3). Цей тип глечиків був поширений у VI—V ст. до н. е. Їх знахідки

⁷ Відсоткове співвідношення тут і далі наведено лише для шарів Ольвії та поселень її хори архаїчного часу через невелику вибірку класичного періоду.

відомі також у некрополі Ольвії зазначеного часу (Скуднава 1988, с. 95, 100, 134; Козуб 1974, с. 64, рис. 23, 2, 3).

Тип 3 — з коротким циліндричним горлом, що різко переходить в округлий широкий тулуб, на кільцевому піддоні, з пласкою або двоствольною ручкою, прикріпленою на вінцях і тулубі та піднятою над вінцями. Виділено два варіанти вінець (діаметром 8—12 см): сплющені або відігнуті та потовщені (табл. 2, 13, 14). Цей тип глечиків датується другою половиною VI — першою половиною V ст. до н. е. (Скуднава 1988, с. 94, 76; Козуб 1974, с. 64, рис. 23, 1; Лейпунская 1986, с. 34, рис. 2).

Тип 4 — з коротким округло-ввігнутим (іноді профільованим) горлом, округлим тулубом, на кільцевому піддоні, з пласкою або двоствольною ручкою, прикріпленою на вінцях і тулубі та часто піднятою над вінцями. Виділено три варіанти відігнутих вінець (діаметром 8—11 см): потовщений сплющений, округлий, потовщений профільований (рис. 2, 15—20). Цей тип глечиків зафіксовано в архаїчних шарах Ольвії та поселень її хори (Крапивина 1987, с. 73; Буйских 2006, рис. 1, 3) і, за даними ольвійського некрополя, він датується не пізніше V ст. до н. е. (Козуб 1974, с. 65—64, рис. 23, 5).

Тип 5 — з вузьким циліндричним горлом, що різко переходить у біконічний або ребристий тулуб, на кільцевому піддоні, з петлеподібною високою ручкою, прикріпленою на тулубі. Вінця не збереглися (рис. 4, 1). Цей тип трапляється дуже рідко, датується архаїчним часом (Крапивина 1987, с. 73).

Тип 6 — з досить високим та широким циліндричним горлом, округлим тулубом, високими

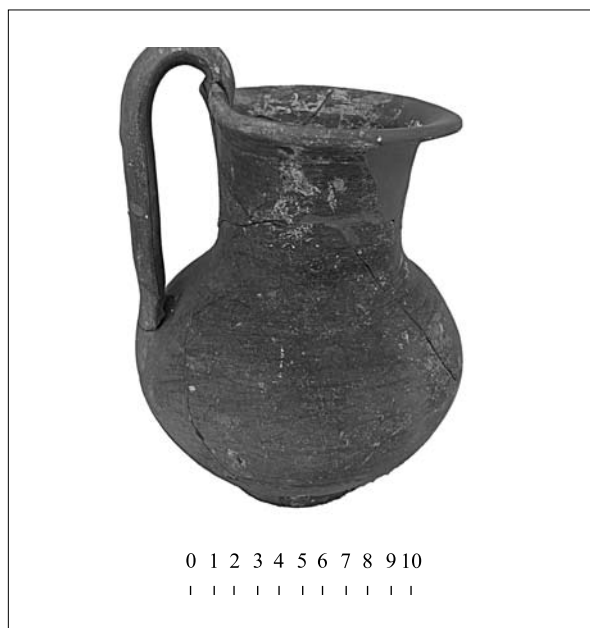

Рис. 3. Глечик типу 2

відігнутими вінцями (діаметром 12—13 см) зі зливом (рис. 4, 2). Цей тип також трапляється дуже рідко, датується архаїчним часом. Фрагменти подібних глечиків було знайдено лише на поселенні Велика Чорноморка II (Крапивина 1987, с. 74).

Тип 7 — з досить високим та широким ци-ліндричним горлом, округлим тулубом, на кільцевому піддоні, з потовщеними відігнутими вінцями (діаметром близько 16 см), та двома овальними в перерізі чи двоствольними ручками, прикріпленими нижче вінець та на тулубі (рис. 4, 3, 4). Цей тип імітує розписні столові амфори (Крапивина 1987, с. 74; Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко 1989, рис. 20, 3) і був виявлений у похованнях Ольвії архаїчного часу (Скуднава 1988, с. 57, 74, 77, 79, 87, 118, 129).

Тип 8 — з високим вузьким циліндричним горлом, округлим тулубом, на кільцевому піддоні, з відігнутими назовні потовщеними горизонтальними або профільованими вінцями (діаметром 7,5—8,0 см), двоствольною ручкою, прикріпленою на вінцях і тулубі та піднятою над вінцями, іноді прикрашені жолобками по горлу (рис. 4, 5).

Сіро- або червоноглиняні глечики цього типу з ангобом по поверхні та лощінням було знайдено лише в шарах другої половини VI—V ст. до н. е. на ділянці АГД в Ольвії (можливо, поблизу розташовувалася майстерня, що їх виробляла).

Ойнохої датуються VI—V ст. до н. е. (див.: Скуднава 1988, с. 94; Козуб 1974, с. 64, рис. 23, 1; Лейпунская 1986, с. 34, рис. 2). Виділено 4 типи ойнохої.

Тип 1 — із високим трохи розширеним догори горлом, округлим, трохи витягнутим тулубом, на кільцевому піддоні, з відігнутими назовні вінцями, оформленими у вигляді трилисника. Ручка не збереглася (рис. 4, 6).

Тип 2 — із циліндричним горлом, біконічним, трохи витягнутим тулубом, на кільцевому піддоні, з відігнутими назовні вінцями, оформленими у вигляді правильного трилисника та ручкою, прикріпленою на вінцях та тулубі, часто піднятою над вінцями (рис. 4, 7) (див.: Скуднава 1988, с. 124, 142—143 — можливо, ойнохої з могили № 225).

Тип 3 — із коротким округло-ввігнутим (іноді профільованим) горлом, округлим тулубом, на кільцевому піддоні, з відігнутими назовні вінцями, оформленими у вигляді правильного або звуженого в середній частині трилисника та овальною у перерізі або двоствольною ручкою, прикріпленою на вінцях та тулубі, переважно піднятою над вінцями (рис. 4, 8, 10—12). Такі ойнохої було знайдено в Ольвії, на поселеннях її хори та ольвійському некрополі VI—V ст. до н. е. (Скуднава 1988, с. 43, 79, 144; Козуб 1974, рис. 23, 6).

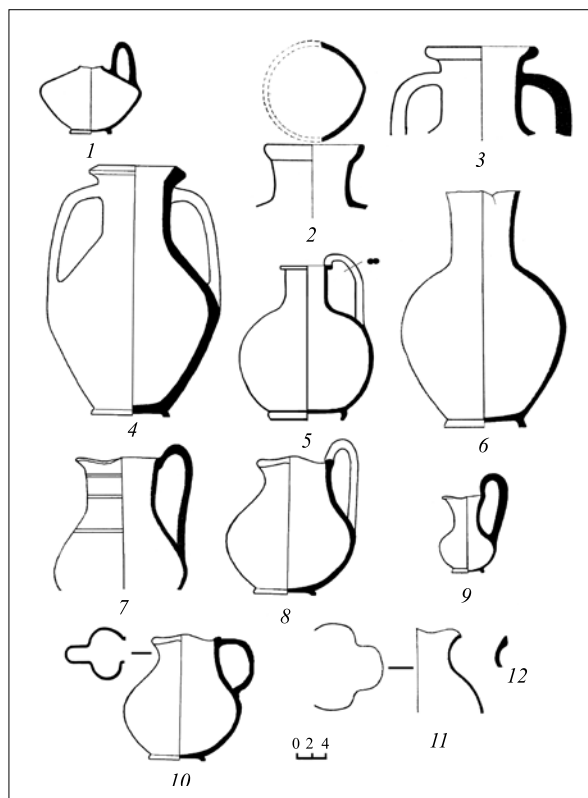

Рис. 4. Глечики: 1 — тип 5; 2 — тип 6; 3, 4 — тип 7 (4 — за Буйских (2006)); 5 — тип 8; ойнохої: 6 — тип 1; 7 — тип 2; 8, 10—12 — тип 3 (8 — за Крыжицким и др., 1989; Буйских 2006); 9 — тип 4

Тип 4 — мініатюрні, з досить високим округло-ввігнутим горлом, невеличким округлим тулубом, на кільцевому або плоскому потовщеному піддоні, з відігнутими назовні вінцями, оформленими у вигляді трилисника, ручкою, прикріпленою на вінцях та тулубі, піднятою над вінцями (рис. 4, 9) (Крапивина 1986, с. 74, рис. 26, 4; Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко 1989, рис. 20, 8).

Кубки — характерна форма посуду переважно для архаїчного часу — становлять близько 8 % розглянутої сіроглиняної кераміки. Їх було виявлено в Ольвії та на всіх вищеперелічених поселеннях її хори (Крапивина 1986, с. 75, рис. 27, 4, 5; Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко 1989, рис. 20, 6). Їх знахідки поодинокі на ольвійському некрополі. Кубки типу 1 було знайдено у похованні останньої чверті VI ст. до н. е. (Скуднава 1988, с. 141). Найпізніша знахідка кубку (типу 2) була зафіксована у похованні другої чверті V ст. до н. е. (Назарчук 1997, рис. 3, 6).

За формою тулуба виділено два типи кубків.

Тип 1 — з округлим тулубом, на кільцевому піддоні, з високими відігнутими назовні вінцями, плоскою ручкою, прикріпленою на вінцях та тулубі, піднятою над вінцями (рис. 5, 1).

Тип 2 — з біконічним тулубом, на кільцевому або потовщеному плоскому піддоні, з високими відігнутими назовні вінцями, плоскою руч-

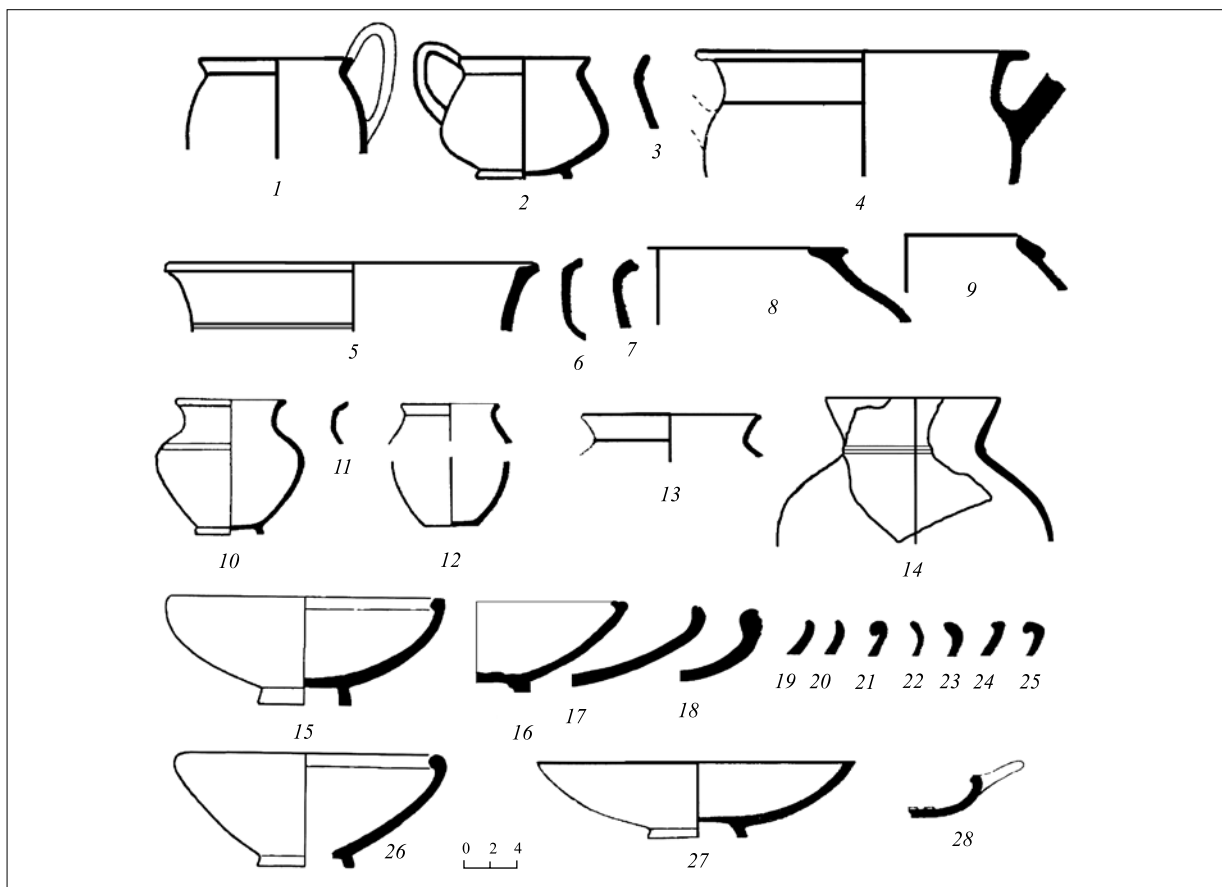

Рис. 5. Кубки: 1 — тип 1; 2, 3 — тип 2; кратери: 8, 9 — диноси; горщики: 10, 11 — тип 1; 12—14 — тип 2; миски: 15—26, 28 — тип 1 (15, 26 — за Буйских (2006)); 27 — тип 2

кою, прикріпленою на вінцях та тулубі, піднятою над вінцями (рис. 5, 2, 3; 6).

Діаметр вінць кубків обох типів становить 10—13 см.

Кратери, характерні лише для архаїчного часу, було знайдено в Ольвії та на поселеннях її хори. Вони становлять 6,5 % розглянутої сіроглиняної кераміки (Крапивина 1987, с. 76). Їх не зафіксовано на ольвійському некрополі. Кратери, що належать до досить великих форм, збереглися дуже фрагментовано, іноді навіть важко точно визначити їх форму. Повністю зберегся лише один із них, знайдений на Березанському поселенні в 1960 р. (Горбунова № 1960/42, с. 6).

У цілому кратери — це досить великі посудини з округлим тулубом, високими вертикальними стінками, широкими відігнутими назовні вінцями (діаметром 20—35 см), двома ручками, на кільцевому піддоні. Кратери іноді декорувалися по вінцях або стінках прокресленою хвилею чи двома жолобками. Виділяють три варіанти вінць: горизонтальні (рис. 5, 4); відтягнуті назовні та догори (рис. 5, 5, 6); відтягнуті назовні та догори, потовщені (рис. 5, 7). Ручки кратерів також представлено трьома варіантами: горизонтальними петлеподібними; вертикальними плоскими, що кріпилися на вінцях та ту-

лубі й мали відростки обабіч вінць; вертикальними плоскими, що кріпилися на вінцях та тулубі і перекривалися горизонтальною пластиною на рівні вінць.

Диноси трапляються дуже рідко і представлені двома варіантами вінць (діаметром 16—28 см): горизонтальними ускладненими (рис. 5, 8); відігнутими назовні та прикріпленими до стінок (рис. 5, 9).

Горщики, знайдені в Ольвії і на поселеннях її хори, в цілому нечисленні й становлять 2,5 % розглянутої сіроглиняної кераміки (Крапивина 1987, с. 75). Як правило, вони мають невеликі розміри. За формами тулуба та горла виділяють два типи горщиків, що мають по два варіанти вінць (діаметром 8—15 см).

Тип 1 — з округлим тулубом, коротким циліндричним горлом, на кільцевому або потовщеному плоскому піддоні, з відігнутими назовні вінцями. Варіанти вінць: горизонтальні (рис. 5, 10); відігнуті назовні та вгору (рис. 5, 11). Горщики цього типу було знайдено й на ольвійському некрополі архаїчного часу (Скуднава 1988, с. 75, 134, 141, 151).

Тип 2 — з округлим тулубом, на кільцевому або потовщеному плоскому піддоні, з відігнутими назовні вінцями, що відходять від тулуба, горло відсутнє. Варіанти вінць: високі, віді-

гнуті назовні та вгору, іноді прикрашені внизу валиками (рис. 5, 13, 14); короткі потовщені, відігнуті назовні та вгору (рис. 5, 12). Горщики цього типу також було виявлено на ольвійському некрополі архаїчного часу (Скуднава 1988, с. 49, 68, 87, 90, 97).

Горщики обох типів було знайдено і в шарах Ольвії V ст. до н. е. (Лейпунская 1986, с. 34, рис. 2). У некрополі класичного часу було зафіксовано лише кухонні горщики (Козуб 1974, с. 67—68).

Миски є другою (після глечиків) за чисельністю групою сіроглиняного столового посуду. Вони становлять понад 28% вивченого матеріалу (Крапивина 1987, с. 76). Виділено три типи мисок.

Тип 1 (переважний) — з округлими стінками, на кільцевому (частіше) або потовщеному плоскому піддоні, із загнутими всередину (більшою або меншою мірою) вінцями різних варіантів (діаметром 10—30 см) (рис. 7). Варіанти вінця: потовщені (рис. 5, 15, 18, 21, 26, 28); потовщені, декоровані жолобком по вінцях (рис. 5, 16, 17); загнуті всередину подовження стінки, без потовщення (рис. 5, 22); стоншені догори (рис. 5, 19, 20); трикутної форми в перерізі (рис. 5, 23); сплюснені зверху (рис. 5, 24); П-подібні в перерізі (рис. 5, 25).

Миски цього типу іноді прикрашено одним чи кількома жолобками нижче вінця (рис. 5, 18). Іноді вони мають два отвори під вінцями для підвішування за допомогою шнура. Окремі посудини мають горизонтальні ручки, прикріплені на вінцях або нижче них. Особливо цікавою є невеличка мисочка із загнутими всередину потовщеними вінцями, на яких прикріплено горизонтальну ручку, з плоским денцем та чотирма відростками, розташованими по колу всередині посудини (рис. 5, 28). Деякі миски з двома ручками імітують іонійські кіліки, вони трапляються й у похованнях архаїчного часу (Скуднава 1988, с. 104).

Знахідки мисок типу 1 відомі в Ольвії також у шарах V ст. до н. е. (Лейпунская 1986, с. 34, рис. 2) та в її некрополі VI—V ст. до н. е. (Скуднава 1988, с. 56, 58, 63, 72, 94, 97, 108, 122, 127, 136, 138, 140, 143, 150, 154, 161; Козуб 1974, рис. 15, 1). Цей тип мисок з різними варіантами вінця виявлено в усіх античних центрах Північного Причорномор'я з VI ст. до н. е. до IV ст. н. е.

Тип 2 — з округлими стінками, на кільцевому піддоні, з вінцями, що є горизонтально зрізаним подовженням стінки (діаметром 18—23 см) (рис. 5, 27).

Тип 3 — з округлим тулубом, профільованими або вертикальними стінками, ймовірно, на кільцевому піддоні. Виділяють два варіанти мисок цього типу: з невисокими профільованими стінками, зрізаними під кутом вінцями (діаметром 18—20 см), можуть мати два отвори під вінцями для підвішування за допомогою шнура (рис. 8, 1); з високими вертикальними стінками

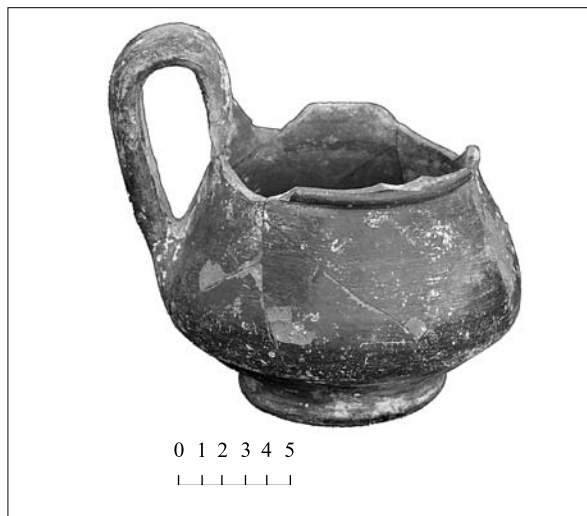

Рис. 6. Кубок типу 2

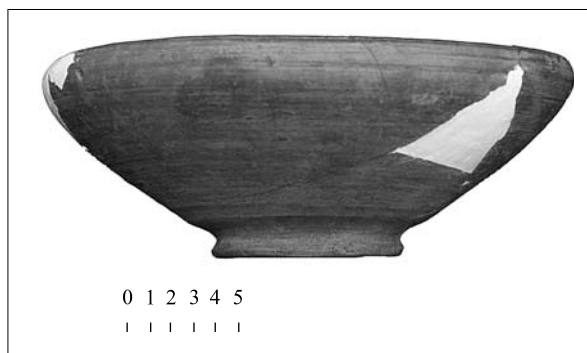

Рис. 7. Миска типу 1

та відігнутими назовні горизонтальними вінцями (діаметром до 35 см) (рис. 8, 2).

Знахідки мисок цього типу поодинокі. Зазначу, що миски типу 3 варіанта 1 було зафіксовано в комплексі другої — третьої чвертей VI ст. до н. е.

Фруктовниці — великі та глибокі посудини на кільцевому піддоні, з горизонтально відігнутими назовні широкими вінцями та двома круглими, плоскими або двоствольними горизонтальними або петлеподібними ручками, прикріпленими обома кінцями на вінцях. Іноді обабіч ручок на вінцях зроблено наліпи у вигляді відростків. Діаметр вінця 29—42 см. Фруктовниці були переважно сіроглиняними, з темним покриттям та лошінням по поверхні, часто прикрашені прокресленими жолобками або хвилею на вінцях чи нижче них. Їх призначення як фруктовниць засвідчує досить парадний вигляд та характер ручок, зручних лише для перенесення посудин. Вони могли використовуватись як для подачі фруктів до столу, так і для підношення їх богам.

Фруктовниці знайдено переважно в Ольвії, особливо на Західному теменосі, менше — на поселеннях хори. Три фруктовниці було виявлено на некрополі, одну — в могилі, дві — в ямі (Скуднава 1988, с. 119—120, 172). Не виключе-

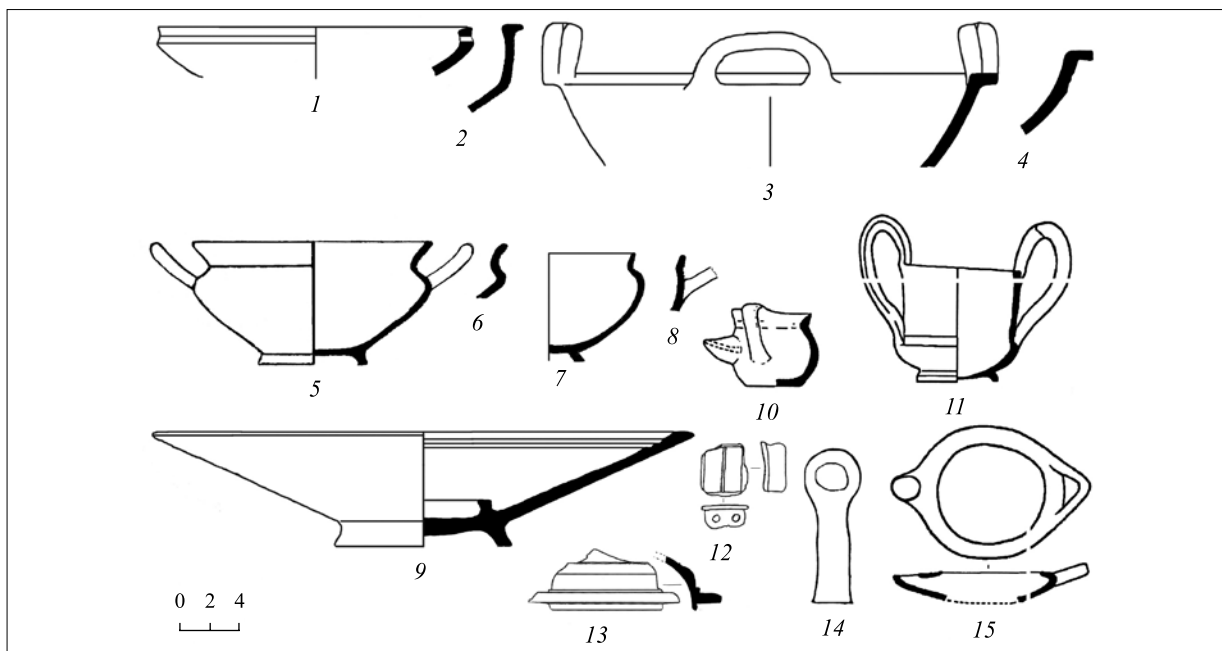

Рис. 8. 1, 2 — миски, тип 3; 3, 4 — фруктовниці; 5–8 — кіліки: 5, 6 — тип 2; 7, 8 — тип 1; 9 — рибне блюдо; 10 — гутус (Крыжицкий и др., 1989; Буйских 2006); 11 — канфар (Зайцева 1984; Буйских 2006); 12 — ручки закритої тонкостінної посудини; 13 — накривка; 14, 15 — світильники (15 — за Буйских 2006)

Рис. 9. Фруктовниця типу 2

но, що ця яма була пов'язана зі святилищем. У Німфеї подібні посудини було зафіксовано в святилищі Деметри архаїчного часу (Худяк 1952, с. 247, рис. 10).

Фруктовниці з'явилися не раніше другої половини VI ст. до н. е. і поширилися у V ст. до н. е., пізніші їх знахідки не відомі. В Істрії подібні червоно- (переважно) та сіроглиняні посудини, знайдені в шарах VI—V ст. до н. е. (в одному випадку — в шарі першої половини IV ст. до н. е.), було визначено як лекани (Alexandrescu 1978, р. 108—109, pl. 70, 707). Однак лекани, як відомо, мають накривки, використання яких неможливе з петлеподібними ручками на вінцях.

За формою тулуба виділено два типи фруктовниць.

Тип 1 — зі злегка округлими стінками, на кільцевому піддоні, з широкими відігнутими на-

зовні горизонтальними вінцями, двома овальними в перерізі горизонтальними або петлеподібними ручками, прикріпленими обома кінцями на вінцях, відростками обабіч ручок на вінцях (VI ст. до н. е.) та півсферичним тулубом, із широкими відігнутими назовні горизонтальними вінцями, круглими або двоствольними петлеподібними ручками (V ст. до н. е.) (рис. 8, 3, 4).

Тип 2 — з округлим тулубом, невисокими вертикальними стінками, на досить високому кільцевому піддоні, з широкими відігнутими назовні горизонтальними вінцями, двома плоскими або круглими петлеподібними ручками, прикріпленими обома кінцями на вінцях, та відростками обабіч ручок на вінцях. У VI ст. до н. е. вертикальні стінки були більш високими, прикрашеними прокресленими жолобками (див.: Скуднова 1988, с. 119—120). У V ст. до н. е. стінки вже не були такими високими (рис. 9).

Кіліки — нечисленні, датуються VI—V ст. до н. е., представлені двома типами, що імітують аттичні кіліки. Діаметр вінець 13—20 см.

Тип 1 — глибокі, з округлим тулубом, на кільцевому піддоні, з високими відтягнутими вінцями, двома петлеподібними ручками на тулубі (рис. 8, 7, 8).

Тип 2 — глибокі, з біконічним тулубом, на кільцевому піддоні, з високими відтягнутими вінцями, двома петлеподібними ручками на ребрі тулуба (рис. 8, 5, 6).

Скіфоси — знайдено лише одну таку посудину в похованні архаїчного часу на ольвійському некрополі, що імітувала аттичний скіфос (Скуднова 1988, с. 61).

Тарілки — відомі поодинокі знахідки в шарах VI—V ст. до н. е.; вони мають конічні стінки та профільовані вінця, іноді прикрашені жолобками.

Рибні блюда з'явилися не раніше другої чверті V ст. до н. е. Їх не зафіксовано в так званих закритих комплексах городища та некрополя Ольвії, але знайдено в шарах городища та похованнях V ст. до н. е. (Лейпунская 1986, рис. 3; Козуб 1974, рис. 15, б).

Рибні блюда мають прямі похилі стінки, прикрашені двома-трьома жолобками, відокремлену сільницю, кільцевий піддон (рив. 8, 9). Вони були червоноглиняними з червоним покриттям або сіроглиняними з темним сіроглиняним покриттям, іноді з лоцінням.

Чашки на ніжках поодинокі, дуже фрагментовані. Повна форма відома лише за знахідками в похованнях на некрополі архаїчної доби. Виділено два типи чашок на ніжках.

Тип 1 — з округлими стінками, загнутими всередину потовщеними вінцями, на невисокій ніжці та пласкому піддоні, повторює чорнолакові чашки кінця VI ст. до н. е. (Скудна 1988, с. 90—91).

Тип 2 — зі злегка округлими стінками, відігнутими назовні горизонтальними вінцями, що мають 8 горизонтальних виступів прямокутної та округлої форм, на високій ніжці та пласкому піддоні (Скудна 1988, с. 119, 121).

Гутуси також поодинокі. Лише одну посудину було знайдено на поселенні архаїчного часу Стара Богданівка (див.: Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко 1989, рис. 20, 12) (рис. 8, 10). Усі інші виявлено у дитячих похованнях на ольвійському некрополі кінця VI — першої половини V ст. до н. е. (Скудна 1988, с. 20, 129, 145, 162; Козуб 1974, с. 58, рис. 18, 3).

Гутуси мали округлий або овальний сплюснений тулуб, високі відігнуті назовні вінця, пласку ручку, прикріплену на вінцях та тулубі, підняту над вінцями, носик ліворуч від ручки, потовщений або рідше кільцевий піддон.

Глечичок для олії як єдину посудину було зафіксовано в похованні дитини на ольвійському некрополі архаїчного часу (Скудна 1988, с. 20, 138). Глечичок мав округлий тулуб, відігнуті назовні вінця, ситечко, пласку ручку, прикріплену на вінцях та тулубі, підняту над вінцями, носик ліворуч від ручки, високий кільцевий піддон.

Псіктер — його єдину знахідку було виявлено в похованні дитини на ольвійському некрополі архаїчного часу (Скудна 1988, с. 20, 67).

Канфар — єдину знахідку зафіксовано в некрополі Ольвії, датується третьою чвертю V ст. до н. е. Посудина дуже грубо виконана і є місцевою роботою за зразками чорнолакових канфарів із Беотії та Аттики (Зайцева 1984, с. 110, табл. I, 1).

Лекіфи нечисленні. Їх було знайдено в Ольвії,

деяких поселеннях її хори (Крапивина 1987, с. 78) та на ольвійському некрополі кінця VI—V ст. до н. е. Це здебільшого імітації іонійських типів лекіфів (Скудна 1988, с. 39, 161; Козуб 1974, с. 101—103, рис. 48, 1, 2; 49, 3). Вони мали широкий округлий тулуб, коротке горло, високі підняті догори вінця, пласку троху вигнуту назовні ручку, кільцевий або потовщений піддон.

Одну **піксиду** з накривкою та окремо одну накривку від піксиди було знайдено у похованнях на ольвійському некрополі архаїчного часу (Скудна 1988, с. 141, 145). Піксида мала циліндричний тулуб, відігнуті вінця, потовщений піддон. Невеликі накривки мали троху заокруглені стінки, горизонтальний край, невелику круглу циліндричну ручку.

Накривки у цілому нечисленні, виявлені в Ольвії та на деяких поселеннях її хори (Крапивина 1987, с. 79). Не зовсім зрозуміло, до яких посудин вони належали. Переважно вони досить великі (діаметром 18—19 см), ретельно виконані, вкриті темним ангобом, лоцнені, прикрашені валиками та жолобками (рис. 8, 13). Накривки мали троху заокруглені стінки, горизонтальний край, невелику круглу циліндричну ручку з конічним заглибленням у центрі. Можливо, вони належали леканам або ними накривали великі миски.

Зафіксовано невиразні фрагменти **закритих тонкостінних посудин** архаїчного часу з ручками у вигляді здвоєних, круглих у перерізі вертикальних наліпів із отворами для шнура завдовжки 3,6—4,2 см, діаметром 1,5—1,8 см (рис. 8, 12). Вони бувають сіролощеними з темним ангобом, є місцевою роботою за зразками іонійських розписних посудин.

Світильники, виявлені в Ольвії та на поселеннях її хори архаїчного часу, становлять 5,8 % вивченої сіроглиняної кераміки. Всі вони відкриті, з короткими плічками, одним, двома або трьома носиками. Більшість із них імітувала іонійські типи (Крапивина 1987, с. 78). Ручки світильників мали два варіанти: маленькі горизонтальні петлеподібні, що прикріплялися навпроти носика або збоку (рис. 8, 15); високі вертикальні з петлею зверху, що прикріплялися посередині світильника (рис. 8, 14).

Отже, ольвійська сіроглиняна кераміка VI—V ст. до н. е. являла собою своєрідний комплекс столового посуду⁸, переважно місцевого виробництва. За формами він значно відрізнявся від розписного чи чорнолакового посуду метрополії, хоча слід зазначити наявність імітацій іонійської розписної та аттичної чорнолакової кераміки. У цілому питання виготовлення сіроглиняної кераміки в різних аттичних центрах Причорномор'я потребує спеціального дослідження.

⁸ Див., наприклад, Істрію (Alexandrescu 1978, р. 93—109).

- Буйских А.В.* Новая землянка VI в. до н. э. в Ольвии: новый взгляд на старые проблемы // Боспорский феномен. Проблема соотношения письменных и археологических источников. — СПб., 2005. — С. 183—186.
- Буйских С.Б.* Серая керамика как этнопоказатель греческого населения Нижнего Побужья в VI—V вв. до н. э. // БИ. — Симферополь; Керчь, 2006. — Вып. 11. — С. 29—57.
- Горбунова К.С.* Отчет о полевой работе Березанского отряда Гос. Эрмитажа в 1960 г. — НА ИА НАН України. — № 1960/42.
- Гудкова А.В., Крапивина В.В.* Сероглиняная керамика Тиры, Ольвии и памятников черняховской культуры. — Препр. — К., 1990. — 48 с.
- Зайцева К.И.* Ольвийские кубки и канфары VI—V вв. до н. э. // ТГЭ. — 1984. — 24. — С. 110—124.
- Козуб Ю.И.* Некрополь Ольвии V—IV ст. до н. э. — К., 1974. — 184 с.
- Крапивина В.В.* Простая столовая керамика // Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. — К., 1987. — С. 71—79.
- Крапивина В.В.* Коллегия агораномов в Ольвии // БИ. — Симферополь; Керчь, 2004. — Вып. 5. — С. 127—141.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. — К., 1989. — 240 с.
- Кульская О.А.* Химико-технологические исследования ольвийских керамических изделий // Ольвия. — К., 1940. — Т. 1. — С. 171—184.
- Кульська О.А.* Хіміко-технологічне вивчення кераміки з Ольвії // АП. — 1957. — 7. — С. 77—92.
- Леви Е.И.* Керамический комплекс III—II вв. до н. э. из раскопок Ольвийской агоры // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 225—280.
- Лейтунская Н.А.* Жилой район Ольвии к юго-западу от агоры (1972—1977) // Ольвия и ее округа. — К., 1986. — С. 29—47.
- Назаров В.В., Паньков С.В., Назарова Т.А.* Раскопки на о. Березань в 2002 году // АБУ у 2001—2002 рр. — К., 2003. — С. 203—204.
- Назарчук В.И.* Охранные раскопки на территории некрополя Ольвии // Античные древности Северного Причерноморья. — К., 1988. — С. 194—203.
- Русяева А.С., Диатропов П.Д.* Два культовых комплекса Западного теменоса в Ольвии // АДУ 1991 року. — Луцьк, 1993. — С. 106—107.
- Скуднова В.М.* Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988. — 184 с.
- Худяк М.М.* Раскопки святилища Нимфея // СА. — 1952. — № 16. — С. 232—282.
- Alexandrescu P.* La ceramique d'epoque archaïque et classique (VII—IV s.) // Histria. — 1978. — 4. — 143 p., 71 pl.

Одержано 07.09.2006

В.В. Крапивина

СЕРОГЛИНЯНАЯ КЕРАМИКА ОЛЬВИИ VI—V вв. до н. э.

В статье рассмотрена сероглиняная керамика VI—V вв. до н. э., найденная на городище и некрополе Ольвии, а также на поселениях ее хоры. Она относилась преимущественно к местному производству и в целом составляла, безусловно, своеобразный комплекс столовой посуды, не находящий полных аналогий в расписной или чернолаковой керамике метрополии. Тем не менее небольшая часть сосудов имитировала греческие образцы. Основные формы сероглиняной керамики традиционно представлены кувшинами, ойнохоями и мисками различных типов. Реже встречаются кубки, горшки, кратеры, диносы, крышки, фруктошницы, килики, светильники. Малочисленны находки рыбных блюд, канфаров, лекифов, гуттусов и др.

V.V. Krapivina

GREY-CLAY OLBIA CERAMICS OF 6th—5th cc. BC

The article is about the grey-clay ceramics of 6th cc. BC found on the city-site and necropolis of Olbia, as well as on the settlements of its chora. The ceramics was mainly of local production and represented a set of tableware, undoubtedly peculiar for the region and not fully similar to the painted and black-glazed ceramics of Metropolis. However, some of the vessels imitated Greek examples. The main forms of grey-clay ceramics traditionally are represented by pitchers, oinochoai and dishes of different types. More rarely are found bowls, jugs, kraters, dinoi, lids, fruit vessels, kylikes, and lamps. Few are the finds of fishplates, kantharoi, lekythoi, gutti, etc.

Heinz Heinen

Antike am Rande der Steppe. Der nördliche Schwarzmeerraum als Forschungsaufgabe

Akademie der Wissenschaften und der Literatur.
Mainz: Franz Steiner Verlag. — Stuttgart,
2006. — 91 s., Abb. 23

У пострадянський період значно зріс науковий інтерес іноземних дослідників до археології та історії давнього населення України і Росії. Одним із авторів та ініціаторів проектів із дослідження різнобічної античної тематики Північного Причорномор'я є відомий німецький учений, професор Трірського університету Х. Хайнен. У щойно опублікованій невеликій за обсягом монографії «Античність на краю Степу» він розглянув головні проблеми й завдання досліджень північнопричорноморського простору за античної доби, якими він займається і які потрібно було б вивчати значно ширше у перспективі й наперед визначених напрямках.

У Вступі (S. 6—11) наведено загальні відомості про освоєння греками з іонійської Малої Азії північного узбережжя Чорного моря, починаючи з VII ст. до Р. Хр.: заснування Борисфену 647/46 р., згодом Ольвії і поселень на Боспорі Кімерійському у VI і на початку V ст., значно пізніше — в 422/21 р. — дорійці заснували Херсонес у Тавриці. Наведено й міфологічні дані щодо перших контактів греків із цим регіоном, зокрема міфи про аргонавтів, подорожі Геракла, перенесення Артемідою Іфігенії до Таврики. Ольвія і Херсонес були містами-державами, а Пантікапей — головним містом монархічної держави. Отже, на думку автора, щодо цього регіону можна порушити велику кількість питань і передусім, як формувалися відносини греків із місцевими народами хінтерланду, особливо скіфами, пізніше — сарматами? У цьому аспекті маються на увазі не просто різні народи, а два різних світи: писемний, осілий, міської культури та світ скіфських і сарматських кочовиків, які протягом тисячоліття співіснували по сусідству. Водночас це і тривале синхронне існування двох культурних ступенів їхнього історичного розвитку.

По-друге, які відносини підтримували грецькі переселенці зі своїми давніми рідними містами з класичної центральної Греції і Малої

Азії, чи сприяли вони духовному, політичному, суспільному розвитку цих центрів, що вони отримували і що могли дати? Крім того, постає низка проблем, пов'язаних із експансією Риму на грецький схід і в Причорномор'я, зокрема стосовно характеру боспоро-римських відносин. У західній спеціальній науці можна знайти лише маргінальні відомості про цікаві питання щодо античності на межі українсько-російських степів. Головною причиною такого незнання цієї зони Х. Хайнен вважає мову і політику, зазначивши, що нині ситуація змінилася на краще, що засвідчують наведені в книзі дані щодо спільних розкопок, конгресів, наукових проектів (S. 10).

У першому розділі «Скіфський світ Геродота: археологічні і писемні свідчення» (S. 11—28) на прикладі окремих тем автор показує, чому в Німеччині варто вивчати історію та археологію північнопричорноморського регіону. Першою з них є «Історія» Геродота, насамперед його довгий «Екскурс» (кн. IV) про скіфів, тим більше, що в останні десятиліття про достовірність викладу Геродота тривають гострі дискусії, особливо серед філологів-класиків. Зазначивши, що завдяки розкопкам численних курганів на узбережних і в степових зонах Південної Росії та України можливі порівняння археологічних пам'яток IV ст. зі скіфським екскурсом Геродота V ст., Х. Хайнен застерігає проти такого прямого ототожнення. Слід зважати на те, що мистецькі твори з цих курганів виготовлено частково в скіфських, а частково в грецьких традиціях, унаслідок чого виникли нові своєрідні форми, що відбивали духовний світ померлих. При цьому слід чітко розрізняти грецьку і сучасну колонізацію: на відміну від іспанців і британців, греки не були повно-правними господарями Скіфії, а хазяйнували лише на північному узбережжі; грецьке мистецтво в курганах скіфських правителів не відбиває співвідношення сил, а є великою прихильністю з грецького боку, а також, можливо, політеїстичною толерантністю, на відміну від

монотеїзму сучасної колонізації, що потребує подальшої дискусії.

Х. Хайнен також відзначив виданий ще в Радянському Союзі чудовий повний коментар скіфського логосу Геродота А.І. Доватура, Д.П. Кал-лістова та І.А. Шишової (1982), аналогів якому немає німецькою, англійською чи французькою мовами. З огляду на це одним із важливих завдань, розв'язання якого можливе завдяки спільним зусиллям істориків, археологів і філологів, є створення коментарю з ілюстраціями на сучасному рівні знань.

Значну частину джерел для вивчення історії і культури північнопричорноморського регіону становлять численні грецькі написи, окремі видання яких (IOSPE, КБН, НО, SEG, Bul. ир., статті Ю.Г. Виноградова) згадано в рецензованій книзі. Х. Хайнен детально розглянув найновіші написи з Німфея та Семибратнього городища про боспорського царя Левкона I і його експансію в Синдіку, де правив Октамасад, у зіставленні з новелою Поліена про Тіргатао та деякими відомостями Геродота про брата царя Скіла, який також мав ім'я Октамасад. Х. Хайнен полемізує відносно останнього з А.Ю. Алексєєвим, який не лише припускає його поховання в кургані Солоха, а й вважає, що на золотому гре-

бені, знайденому в ньому, зображено вбивство Скіла його братом, що, на думку німецького вченого, не узгоджується з часом Геродота. Крім того, чудова виставка і каталог «Золото скіфів» ще раз продемонстрували провідне значення теми дослідження контактів між греками і скіфами у північнопричорноморському регіоні.

Проте найбільше уваги Х. Хайнен приділив різним питанням відносин між Боспорським царством і Римом у наступному розділі «Проект дослідження: зв'язки Риму з боспорськими царями, philokaisares und philorhomaioi» (S. 28—59), вивченням яких він займався раніше. В книзі дуже стисло розглянуто історію вивчення Боспорського царства після Мітрідата VI ро-сійськими, радянськими і пострадянськими вченими. Насамперед відзначено вагому роль М.І. Ростовцева у вивченні цієї тематики, яке нині продовжує С.Ю. Саприкін. Х. Хайнен також зауважив, але без посилань на відповідну літературу, що в радянський час, особливо після Другої світової війни, в оцінці римсько-боспорських відносин простежувалися патріотичні, а інколи й націоналістичні тенденції.

Самого автора найбільше зацікавило дослідження про римських іноземних друзів за часів пізньої Республіки й раннього принципату. В основу розуміння історії Боспору від початку правління Аспурга до Дуптуна включно покладено відомі літературні свідчення, епіграфічні пам'ятки, монети і статуї, які автор досить детально розглядає, особливо статую Неокла, вносячи власні корективи щодо їх інтерпретації та хронології. Усі титули, епітети, посади, зазначені в написах разом з іменами боспорських царів, ілюстрували їхню політико-релігійну лояльність відносно римських ініціаторів їхнього стану. Автор не погоджується з висвітленням деяких питань хронології, ідентифікації статуарних зображень, окремих дефініцій під час аналізу джерел з історії та культури Боспору I—V ст.

Х. Хайнен охарактеризував кілька нових тем і перспектив, наголосивши, що останнім часом більш-менш систематично з'являються літературні огляди і швидко збільшується кількість узагальнювальних праць, збірок і матеріалів конгресів, які підтверджують інтенсивність і обсяг нових досліджень в інтернаціональному масштабі, особливо причорноморського регіону, з-поміж яких він виділив дві важливі теми.

Першу з них розглянуто в підрозділі «Культ Ахілла в Північному Причорномор'ї» (S. 59—66), де зазначено, що в січні 1998 р. для провідної програми досліджень DFG (der Deutschen Forschungsgemeinschaft) «Форми і шляхи акультурації в східному Середземномор'ї і Причорномор'ї за античності» ним було запропонова-

но тему «Культ Ахілла в Північному Причорномор'ї — аспект і типовий зразок (Modellfall) північнопонтійського феномену акультурації». У 2001 р. для виконання зазначеного проекту було запрошено дослідників з України і Росії, результатом досліджень яких стало видання збірки статей під редакцією І. Хупе (2006), присвячених розгляду різних аспектів цього культу. У своїй книзі Х. Хайнен стисло розглянув лише основні дані про культ Ахілла в Північно-Західному Причорномор'ї і дещо детальніше зупинився на шануванні в Ольвії Ахілла Понтарха, присвятні написи якому від архонтів, стратегів, агораномів, серед яких було чимало носіїв варварських імен, сприяли вивченню основного завдання проекту з акультурації. Можна лише жалкувати, що реалізацією проекту займався І. Хупе, а не його ініціатор.

Друга тема — «Рабство в Північному Причорномор'ї» (S. 66—76), якій Х. Хайнен приділяв увагу й раніше, вважається найменш вивченою. Незважаючи на численні книги і статті радянських істориків, присвячених рабству в Греції і Римі, елліністичних державах і римських провінціях, досі немає узагальненої і систематизованої монографічної розробки теми рабства в північнопонтійському регіоні. Створення такої праці є одним із нагальних наукових завдань. Ескіз цієї теми і стан її вивчення, які автор наводить у книзі, мають лягти в основу подальшої роботи. Вчені мають історичні відомості елліністичного і римського часу, здебільшого нотатки Полібія, Страбона, Таціта. До найдавніших свідчень належить скіфський екскурс Геродота, що розкриває одну з важливих тем про рабство в Скіфії, яке розглядається на основі археологічних матеріалів із розкопок скіфських курганів, зокрема Солохи, Чорто-млика, Товстої Могили. Він акцентує увагу на похованнях у них невільників з конями (hippo-kotoi — конюхи чи коноводи).

В аспекті вивчення рабства в Боспорському царстві дослідник порушив питання про численні надгробні стели з рельєфними зображеннями різних сцен, де представлено й залежні персонажі, про які також немає узагальненого дослідження. Їх типологія та принципи композиції у порівнянні з іншими пам'ятками в понтійських і середземноморських центрах були проаналізовані в магістерській праці К. фон Берен. У межах дослідницької програми Трірського університету про рабство і форми залеж-

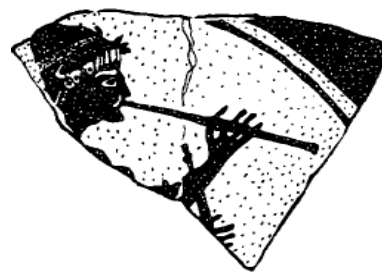
ності від античності до ХХ ст. має бути написано дисертацію і про північнопонтійське рабство. На додаток Х. Хайнен відзначив 16 загальновідомих боспорських текстів, що здебільшого належали єврейській общині I—III ст., але детально зупинився лише на одному написі з Пантікапея (КБН 70), присвяченому відпущенню на волю годованця Геракла. У контексті напису дослідник знову порушив питання єврейської общини в Боспорському царстві та з'ясування дискусійного терміна «proseuche», який, на його думку, хоча й у більш вузькому значенні, тотожний іншотрадиційній сучасній синагозі.

Насамкінець Х. Хайнен зауважив, що розглянуті ним у книзі теми і проекти становлять лише невеличку частку масштабної дослідницької програми по північнопонтійському регіону, що загалом потребує розробки універсальної історії. В останнє десятиліття було створено різні міжнародні кооперації з дослідження як нових археологічних матеріалів, так і окремих проблем, відзначених автором (S. 77—78). Завершується книга повчальною сентенцією, головний зміст якої полягає у тому, що сучасні дослідники давнини мають бути не менш допитливими, ніж Геродот — батько історії і перший великий дослідник зустрічі греків і скіфів (S. 78).

Рецензована монографія містить різноманітні додатки: діакритичні знаки для грецьких написів, списки скорочень, літератури, ілюстрацій, подяки окремим установам і особам. Можна було б зупинитися і на критичних зауваженнях та помітних недоліках книги. Проте основна мета цього стисло огляду — привернути увагу до оригінальної праці Х. Хайнена всіх вітчизняних науковців, які займаються вивченням зазначених питань, зокрема й дискусійних та мало вивчених. Відносно подальшого дослідження західноєвропейськими істориками та археологами північнопонтійської тематики в широкому значенні й ареалі, то навряд чи воно буде перспективним без досконалого знання східнослов'янських мов, а відповідно, й численних наукових праць, виданих у Росії та Україні з багатьох проблем, з якими, швидше за все, незнайомий і автор рецензованої книги, а також залучення до проекту безпосередніх дослідників археологічних пам'яток.

Одержано 25.10.06

А.С. РУСЯЄВА

ДО 70-РІЧЧЯ АННИ СТАНІСЛАВІВНИ РУСЯЄВОЇ

У перший день нового, 2007 р., 70-річний ювілей відсвяткувала Анна Станіславівна Русяєва — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту Археології НАН України, визначний спеціаліст у галузі історії, археології, культури та релігії античних держав Північного Причорномор'я, невтомна дослідниця старожитностей Ольвії та її сільської округи.

Гідна й талановита учениця свого вчителя — члена-кореспондента АН України професора Л.М. Славіна, вона розпочала торувати свій шлях у науці ще в 1963 р., натхненно і плідно працюючи в ній і донині. Вагомі результати її польових та кабінетних досліджень було висвітлено у понад 200 наукових працях, опублікованих як у вітчизняних, так і закордонних виданнях.

Найвідоміші серед монографічних досліджень ювілярки: «Земледельческие культы в Ольвии догетского времени» (1979), «Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья» (1982), «Религия и культы античной Ольвии»

(1992), «Античні держави Північного Причорномор'я» (у співавторстві, 1998), «Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье» (у співавторстві, 1999), «Исторические личности эллино-скифской эпохи» (у співавторстві, 2003), «Религия понтийских эллинов в античную эпоху» (2005). Крім того, А.С. Русяєва брала активну участь у підготовці та написанні низки колективних праць, а саме: «Археологія УРСР» (т. 2, 1986), «Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время» (1987), «Обряды и верования древнего населения Украины» (1990), «Давня історія України» (т. 2, 1998), «Історія української культури» (т. 1, 2001).

До того ж з упевненістю можна зазначити, що й багато статей Анни Станіславівни мали фундаментальний та етапний характер з огляду на їх оригінальність. Це, зокрема, «Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье» // Скифский мир. — К., 1975. — С. 174—185; «Деякі риси культурно-історичного розвитку Північно-Західного Причорномор'я в VII—V ст. до н. е.» // Археологія. — 1979. — Вип. 30. — С. 3—18; «Милет — Дидими — Борисфен — Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья» // ВДИ. — 1986. — № 2. — С. 25—64; «Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья в период колонизации» // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 40—61; «Ольвийська демократія» // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 44—57; «Культы и святилища в сфере политики демократических полисов Северного Причерноморья» // ВДИ. — 2000. — № 3. — С. 74—84; «Региональные особенности культа Диониса в Причерноморье» // Боспорские исследования. — Вып. 9. — 2005. — С. 65—83 та багато інших.

Плідну багаторічну працю видатної української дослідниці відзначено Всеукраїнською премією ім. М.І. Костомарова (1995), Державною премією України в галузі науки і техніки (2002) та Почесною грамотою Російської Академії наук (1997). А.С. Русяєва є членом Міжнародної асо-

ціації дослідників грецької та латинської епіграфіки та Російської асоціації антикоз-навців. Своїм неабияким науковим досвідом та ґрунтовними знаннями А.С. Русяєва щедро ділиться з колегами по роботі, вченими інших країн, виховує наукову молодь. Під її керівництвом підготовлено та захищено три кандидатські дисер-

тації. Упевнені, попереду в Анни Станіславівни ще багато нових наукових звершень.

Від імені усього колективу Інституту археології бажаємо ювілярці подальших наукових злетів, міцного здоров'я, невтомної творчої наснаги та здійснення всіх життєвих сподівань!

ГАЛИНА ОЛЕКСАНДРІВНА ПАШКЕВИЧ (до 70-річчя від дня народження)

11 листопада 2006 р. виповнилося 70 років від дня народження відомого вченого-палеоботаніка, провідного наукового співробітника Інституту археології НАН України, доктора біологічних наук Галини Олександрівни Пашкевич.

Г.О. Пашкевич народилася в м. Києві. Її дитинство пройшло в окупованому німецькими військами Києві. В той час Галина Олександрівна зазнала і голод воєнних років, і тяжкі хвороби.

У 1954 р. Г.О. Пашкевич вступила на біологічний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, після закінчення якого в 1960 р. вступила до аспірантури при Інституті ботаніки АН України. Галина Олександрівна працювала молодшим, а згодом старшим науковим співробітником Інституту ботаніки. У 1965 р. Г.О. Пашкевич захистила кандидатську дисертацію.

Як науковець Галина Олександрівна одразу спрямувала свої інтереси на вивчення історії рослинного світу України. Ще працюючи в Інституті ботаніки Г.О. Пашкевич встановила наукові контакти зі співробітниками Інституту археології, почала публікувати наукові праці в археологічних виданнях, тому логічним став її перехід у 1976 р. в Інститут археології НАН України на посаду старшого наукового співробітника відділу фізико-природничих методів дослідження археологічних матеріалів.

На широкому археологічному матеріалі Г.О. Пашкевич вдосконалила відомі методики ботанічних досліджень, пристосувавши їх до вивчення палеоботанічних матеріалів. З часом Г.О. Пашкевич стала єдиним спеціалістом, що володіє двома методами дослідження археоботанічних матеріалів — спорово-пилковим та палеоетноботанічним. Наукові інтереси Г.О. Пашкевич не обмежуються вузькими територіальними та

хронологічними межами. Беручи активну участь в археологічних експедиціях Інституту археології, краєзнавчих музеїв, навчальних закладів Галина Олександрівна нагромадила багатий палеоботанічний матеріал із пам'яток на теренах України в хронологічному інтервалі від неоліту до середньовіччя. В результаті було встановлено час появи на території України культурних рослин, визначено їх видовий склад та специфіку для кожної епохи та археологічної культури. Результати цієї роботи зведено в комп'ютерній базі палеоетноботанічних даних.

Г.О. Пашкевич добре знають і за межами України. Вона бере активну участь у роботі міжнародних конференцій та симпозіумів. Польща, Румунія, Велика Британія, Франція, Росія — це далеко не повний перелік країн, де Галина Олек-

сандрівна виступала з науковими доповідями. Результатом співпраці із закордонними спеціалістами стала велика спільна узагальнювальна праця «Progress in Old World Paleoetnobotany».

У 1992 р. Галина Олександрівна захистила докторську дисертацію «Культурные растения Украины от неолита до средневековья».

Г.О. Пашкевич є автором близько 200 наукових праць, серед яких, крім вищезазначеної, ще три монографії: «Палеоботаническая характеристика опорных разрезов четвертичных (антропогенных) отложений средней и южной части Украины» (8,11 д. а., в співавторстві),

«Палеоэтноботанические находки на территории Украины» (11,7 д. а.), «Рільництво племен три-пільської культури» (15,5 д. а. в співавторстві) та монографія в журналі «STRA-TUM» 2003—2004 № 3 «Палеоэтноботанические исследования Ольвии и ее окружи (7 д. а.).

Г.О. Пашкевич є членом Ученої ради із захисту дисертацій Інституту геології НАН України.

Зичимо Галині Олександрівні міцного здоров'я, творчої наснаги й подальших успішних жнив на палеоботанічній ниві.

Д.П. НЕДОПАКО

В.М. Зінько

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «VII БОСПОРСЬКІ ЧИТАННЯ»

20—24 травня 2006 р. у м. Керч (АР Крим, Україна) відбулася щорічна міжнародна археологічна конференція «VII Боспорські читання» на тему «Боспор Кімерійський та варварський світ у період античності та середньовіччя. Ойкос». Організували цей науковий форум Кримське відділення інституту сходознавства НАН України (керівник — д.і.н. О.І. Айбабін) та Центр археологічних досліджень Фонду «Деметра» (директор — д.і.н. В.М. Зінько), за участі Керченського історико-культурного заповідника (директор — Н.В. Галченко) і Фонду «Кімеріада» (м. Москва). Конференцію було присвячено 180-річчю Керченського музею старовини.

Оргкомітет конференції отримав понад 110 тез доповідей, проте не всі вони відповідали тематиці, тому зібратися біля стін давнього боспорського міста Мірмекія змогли не всі охочі. В роботі конференції взяли участь близько 90 спеціалістів із академічних центрів, музеїв, вищих навчальних закладів Сімферополя, Керчі, Севастополя, Харкова, Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Тули, Нижнього Новгорода, Білгорода, Красноярська, Ростова-на-Дону, а також Польщі, Німеччини та Данії. Найчисленнішими були делегації Інституту археології НАН України на чолі з членом-кореспондентом НАН України С.Д. Крижицьким та д.і.н. Г.Ю. Івакіним, а

також Кримського відділу Інституту сходознавства НАН України.

Після урочистого відкриття на першому пленарному засіданні під керівництвом С.Д. Крижицького було заслухано чотири доповіді з ранньої історії Боспору та Ольвії. **Л.І. Граціанська** (Москва) в доповіді «Деякі зауваження про ойкос термінологічний та ойкос текстологічний» звернула увагу учасників конференції на те, що в сучасній історичній та археологічній науці значення терміна «ойкос» роздвоєне. Визнаючи можливість вживання цього терміна в сучасній археології щодо еллінського будинку-будівлі-садиби чи в економічній та соціальній історії як нероздільної назви господарства, майна та будівлі, що належали одному будинку-сім'ї, дослідниця вказала на відому його фантомність, особливо похідного терміна «ойкосне господарство».

Важливі питання облаштування найближчої до поліса ойкумени — хори — на ранньому етапі історії Боспору порушили **О.О. Завойкін** та **О.О. Масленніков** (Москва) в доповіді «Специфіка освоєння сільських територій Східного Криму і Таманського півострова в VI—V ст. до н. е.» У зазначеному процесі дослідники виділили три періоди і наголосили на певній асинхронності в освоєнні полісних хор азіяської та європейської частин Боспору. В доповіді «До питання про вибір місця та спрямованості господарчої діяльності Ягорлицького поселення» **М.М. Ієвлев** та

© В.М. ЗІНЬКО, 2007

Н.І. Мінаєва (Київ) проаналізували роль Ягорлицького поселення в процесі формування Ольвійської держави. **В.М. Зінько** (Керч) у доповіді «Будівлі VI—V ст. до н. е. полісної хори європейського Боспору» на основі найновіших археологічних матеріалів детально розглянув процес формування полісних хор міст європейського узбережжя Боспору Кімерійського в VI—V ст. до н. е. Особливу увагу було звернено на поетапний характер освоєння полісних земель.

Після нетривалої перерви засідання було продовжено доповіддю **С.Д. Крижицького** (Київ) «Вертикальна структура еллінських будинків Ольвії», у якій уперше було розглянуто питання про вертикальну структуру будинків: кількість та характер поверхів, можливості використання їх приміщень як житлових, господарчих або робочих. В Ольвії існували будівлі чотирьох об'ємно-просторових типів, з яких найпоширенішими були будинки з наземними та підвальними поверхами. Аналогічну проблему, але вже на прикладі Херсонеса розглядала **А.В. Буйських** (Київ) у доповіді «До питання про кількість поверхів у житлових будинках Херсонеса». Дослідниця дійшла висновку, що локальна будівельна традиція зумовила появу індивідуального напрямку в північнопричорноморському житлобудівництві, результатом якого став оригінальний, невідомий у Середземномор'ї тип житлового будинку з підвалами.

Н.А. Лейпунська (Київ) у доповіді «Північний квартал і оборона в Нижньому місті Ольвії» підбила підсумки археологічних досліджень у північній частині Ольвії. Особливо важливим є відкриття решток оборонної стіни, що дало змогу уточнити деякі моменти в історичній топографії Ольвії. У доповіді «Планувальні особливості двох мірмекійських споруд V—IV ст. до н. е. «кімнати з вітварями» чи кімнати-«ойкоси»?» **Д.Е. Чистова** (С.-Петербург) було запропоновано нове бачення матеріалів розкопок Мірмекія В.Ф. Гайдукевича та молодих петербурзьких дослідників. Вивченню проблеми поліса на прикладі Боспорського міста Кітей було присвячено доповідь **Є.О. Молева** (Н.-Новгород) «Патрида кітидів». На основі аналізу письмових та археологічних джерел дослідник констатував, що протягом близько тисячоліття Кітей зберігав статус поліса, був центром сільськогосподарської території (хори), ремесла і торгівлі, мав досить потужну систему оборони.

Ранкове засідання завершилось обговоренням заслуханих доповідей, що інколи переходило в гостру дискусію.

Денне засідання під керівництвом **Є.О. Молева** відкрилося доповіддю **О.Ю. Соколової** (С.-Петербург) «Про культ Діоніса в Німфеї», у якій було наведено численні археологічні свідчен-

ня про значення діонісійського культу для боспорського міста Німфея. У доповіді **Скржинської М.В.** (Київ) «Тварини в оселях боспорян» наведено цікаві свідчення, що дають змогу скласти загальне уявлення про роль домашніх тварин в оселях боспорян. Цікавих висновків дійшли **Н.В. Молева** та **Н.В. Скаалкіна** (Н.-Новгород) у доповіді «Сім'я та демографічна ситуація на Боспорі в III—I ст. до н. е.» Родина елліністичного періоду на Боспорі була моногамною, численною, з сильними патріархальними традиціями.

Решту доповідей було присвячено деяким групам знахідок із розкопок поселень та могильників. Так, **Д.В. Журавльов** (Москва) в доповіді «Про одну групу «браслетів», або Кельтський міраж в Криму» спростував належність певного типу прикрас до предметів, створених під впливом кельтів. **Піа Булгадер Вілде** (Орхус) у доповіді «Mouldmade bowls from Olbia, Sector NGS: an overview» представила результати дослідження рельєфних чаш із розкопок Ольвії. Питання використання в поховальному обряді певних типів червонолакових посудин порушив **В.А. Христановський** (С.-Петербург) у доповіді «Червонолаковий столовий посуд як поховальний інвентар (за матеріалами розкопок некрополя Ілурат)».

Після перерви відбулася постерна сесія, на якій було заслухано, а потім обговорено стендові доповіді **Д.В. Бейліна** (Керч) «Античні укріплення європейського берега північної переправи через Боспор Кімерійський», **М.Ю. Вахтіної** (С.-Петербург) «Розписна архаїчна кераміка з розкопок Порфмія (до загальної характеристики матеріалу)», **Е.В. Власової** (С.-Петербург) «Античні автори про скіфські посудини», **Н.А. Гаврилюк** (Київ) «Масовий археологічний матеріал у визначенні функціонального призначення приміщень (на прикладі господарських споруд ділянки НГС Ольвії)», **Г.П. Гарбузова** (Ростов-на-Дону) «Моделювання оптичних властивостей фотоознак нелінійного межування Таманського півострова», **Д.В. Григор'єва** (Красноярськ) «Про збройний комплекс Боспору», **Д.В. Журавльова**, **Н.В. Биковської**, **А.Л. Желтікової** (Москва, Керч) «До видання корпусу світильників Керченського заповідника. — Т. 1. Світильники другої половини VI — початку III ст. до н. е.», **Е.Н. Іларіошкіна** (Керч) «Аграрні культури Боспору», **О.Н. Мельникова** (Миколаїв) «Функціональні відхилення монетної системи Боспору III ст. до н. е.», **С. Садовскі** (Люблін) «Мечі та кинджали з кільцевим навершям руків'я. Нарис дослідницької проблематики», **С.Л. Смекалова** (С.-Петербург) «Археологічна карта Східного Криму. Щоденники **В.В. Веселова** і роботи сучасних авторів. По-

рівняння», *С.О. Шестакова* (Керч) «Кам'яні господарські знаряддя в будинках боспорян (на основі колекції КХ Керченського музею)», *J. Hourmouziadis* (Berlin) «Numismatic History of Phanagoria Coins from the Munzkabinett Berlin, the Hourmouziadis Collection, and Publications».

Наступного дня учасники конференції відвідали античні та середньовічні пам'ятки Керчі, а також взяли участь у відкритті нової великої виставки в Керченському археологічному музеї, присвяченої його 180-річному ювілею. Начальники боспорських експедицій, які отримують гранти від фондів «Деметра» (Керч) та фонду «Кімеріада» (Москва), традиційно зібралися в конференц-залі приміщення Центру археологічних досліджень фонду «Деметра» для обговорення результатів польового сезону 2005 р. та завдань на 2006 р.

Ранкове пленарне засідання четвертого дня конференції відкрилося доповіддю *В.В. Крапівної* (Київ) «Про забудову Ольвії наприкінці III—IV ст. до н. е.». На основі розкопок у Верхньому та Нижньому містах Ольвії дослідниця констатувала, що в зазначений період в цілому зберігалися античні традиції планування та будівельної техніки будинків, хоча дещо погіршилася їх якість, імовірно, через економічні проблеми. В доповіді *В.П. Власова* (Сімферополь) «Боспор та етнічні міграції у Криму в римський час (за матеріалами ліпної кераміки)» було проаналізовано трансформацію у боспорському ліпному керамічному комплексі, очевидно, пов'язану з переселенням племен, що раніше проживали на Північному Кавказі. Сакральні об'єкти в системі забудови одного з боспорських городищ стали предметом розгляду *В.Г. Зубарева* та *А.А. Крайневої* (Тула) в доповіді «Сакральні об'єкти в забудові північного кварталу городища «Белінське». *І.Н. Храпунов, С.А. Мульд* (Сімферополь) у доповіді «Поховання жінок у могильнику Нейзац» дійшли висновку, що поховальний обряд та інвентар жіночих поховань засвідчує їх належність до пізньосарматської археологічної культури, а точніше, її кримського варіанта.

Решту доповідей було присвячено ранньовізантійській історії. Так, *О.І. Айбабін* (Сімферополь) у доповіді «Візантійська політика в Криму кінця VI ст.» зазначив, що Візантія на Кримському півострові намагалася закріпитися в двох стратегічно важливих регіонах півострова — на Боспорі та Південно-Західному Криму. Матеріали розкопок у південно-західній частині Другої гряди Кримських гір дали змогу досліднику датувати будівництво укріплень на плато Мангуп, Ескі-Кермен, Чуфут-Кале, Баклі та захисних споруд на Тепе-Кермені останньою чвертю VI ст. до н. е. У доповіді *Е.А. Хайреді-*

нової (Сімферополь) «Вплив візантійської моди на костюм варварів Південно-Західного Криму в VI—VII ст.» було розглянуто популярні у варварів аксесуари одягу (фібули, пряжки, деталі ремінного гарнітуру) і прикраси, привезені з Візантії та вироблені в майстернях Боспору і Херсонеса.

Б. Нізабитовська (Люблін) у доповіді «Елементи південного кола готських культур із могильника Ульове, пос. Люблінське» виділила дві фази у використанні могильника та розглянула кілька груп фібул. Доповідь *М. Мончинської* (Лодзь) «Розповсюдження типів фібул у Барбарікумі та проблеми картографії» стала чудовим прикладом методу картографування конкретних типів археологічних артефактів, що рідко використовується дослідниками Східної Європи. Отримані результати дали змогу вирішити низку принципово важливих питань із міграції груп населення вглиб Барбарікуму. В доповіді *С. Жегжулки* (Варшава) «Ще раз про фрагменти кінської упряжі з Керченського музею давнини» було репрезентовано цікавий матеріал та нові факти про деякі знахідки з Керченського музею. На завершення ранкової сесії учасники конференції обговорили прослухані доповіді.

На денній сесії було заслухано 7 доповідей із ранньосередньовічної історії та археології. Так, *С.Б. Сорочан* (Харків) у доповіді «Ще раз про кіри візантійського Херсона» знову звернувся до дискусійного питання визначення статусу влади візантійського Херсона. Розгляд найновіших результатів археологічних розкопок представив *А.Г. Герцен* (Сімферополь) у доповіді «Ранньовізантійський період в історії Дороса-Мангуп за археологічними джерелами». Доповідь «Кинджали типу Хазанов-V в Середньому Придніпров'ї» *М.Є. Левади* (Київ) порушила питання щодо перебування в Середньому Придніпров'ї одного з аланських племен. *М.Ф. Федосєєв* (Керч) у доповіді «Ойкос серед могил» розглянув можливість використання монументальних античних склепів Боспору як жител у ранньосередньовічний час. Доповідь «Десятинна церква: нові дослідження (попередні повідомлення)» *Г.Ю. Івакіна* та *О.М. Іоаннісяна* (Київ, С.-Петербург) було присвячено новим дослідженням ключової пам'ятки давньоруської архітектури — Десятинної церкви. *О.О. Тортика* (Харків) у доповіді «Доно-Донецький річний шлях, лісостепове Подінців'я і візантійська Таврика в VIII—X ст.: характер та напрямок торговельних зв'язків» констатував, що схема торгівлі між візантійськими центрами Криму і варварською периферією Східної Європи в хазарський час у цілому відтворювала елементи античної моделі.

На останній постерній сесії було представлено стендові доповіді *М.О. Алексєєнко* (Севастополь) «Догенуезька нумізматики на території

фортеці Чембало», **Ю.Л. Бєліка** (Керч) «Елементи гідротехнічної системи фортеці «Ені-кале», **М.М. Болгова, С.М. Прокопенко** (Білгород) «М.П. Кондаков і класична давнина Північного Причорномор'я», **І.О. Завадського** (Сімферополь) «Будівельна кераміка з розкопок середньовічної садиби Ескі-Кермена», **О.В. Зінько** (Сімферополь) «Пізньюантичний житлово-господарчий комплекс із розкопок Тірітаки», **О.О. Зінько** (Керч) «Зображення птахів у пан-тікапейських склепах IV—V ст. до н. е.», **Н.Л. Кучеревської** (Київ) «Реставрація античної стели зі збірки лапідарію», **О.С. Мавріна** «Кримське ханство і генуезька Кафа напередодні завоювання (1466—1475 рр.)», **Т.А. Матковської** (Керч) «Неопубліковані стели із керченського лапідарію», **В.Є. Науменко** (Сімферополь) «Візантійська фема і політичні процеси в Тавриці в середині IX — початку X ст.», **Л.Ю. Пономорова** (Керч) «До історії археологічного вивчення салтово-маяцького поселення на городищі Тірітака», **В.Ф. Радочина** (Сімферополь) «Палеопатологічні аспекти дослідження давнього населення (за матеріалами некрополя біля с. Лучисте)», **К.Б. Фірсова** (Москва) «Розкопки

Г.Д. Філімончикова на некрополі городища Керменчик 1879 року», **Ф.Х. Хайбулаєва** (Сімферополь) «Рукопис XIX ст. про Крим».

У заключній дискусії було підбито основні підсумки VII Боспорських читань та обговорено питання подальших археологічних конференцій на Боспорі. Всі учасники конференції наголосили на високому рівні доповідей і постерів та чудовій підготовці форуму. З нагоди конференції було видано чергові 10-й та 11-й томи «Боспорських досліджень», а також збірку наукових матеріалів міжнародної археологічної конференції «Боспорские чтения. Вып. VII. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Ойкос» / Ред.-сост. В.Н. Зінько. — Керчь, 2006. — 368 с. Також відбулася презентація нового тому археологічних колекцій із зібрання Керченського історико-культурного заповідника. Колектив авторів на чолі з М.Г. Абрамзоном і художній редактор видавництва «Мистецтво» А.Л. Прибега репрезентували каталог «Клады античных монет» (К.: Мистецтво, 2006. — 240 с.: ил. (Нумизмат. коллекция. — Т. 1. — Рез. на англ. яз.).

Одержано 03.11.2006

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ ВАЛЕНТИНИ ОЛЕКСІЇВНИ ПЕТРАШЕНКО

14 грудня 2006 р. залишила нас і цей світ Валентина Олексіївна Петрашенко.

Валентина Олексіївна Тимченко народилася 14 грудня 1950 р. у с. Чемер Олишевського р-ну на Чернігівщині. У 1968 р. вона зі срібною медаллю закінчила боярську СШ № 3. Ще школяркою Валентина Олексіївна захоплювалася туризмом та краєзнавством, їздила з друзями в Карпати, Крим, на Кавказ. Навички, отримані у турпоходах, допомогли їй у майбутньому під час роботи в багатьох експедиціях. Участь у роботі Зарубського загону (під керівництвом С.В. Максимова) Канівської експедиції ІА АН УРСР 1969 р. мала для молододі дівчини вирішальне значення не лише у виборі професії (того ж року вона вступила на вечірнє відділення історичного факультету Київського державного університету),

але й дала змогу назавжди закохатись у привабливу таємничість цього регіону, вивченню пам'яток якого Валентина Олексіївна присвятила усе своє життя.

Студенткою вона брала участь у розкопках таких відомих археологічних пам'яток, як Пилипенкова Гора і Бабина Гора. Валентина Олексіївна послідовно пройшла всі посадові шаблі Інституту археології, почавши працювати лаборантом відділу слов'янської і середньовічної археології у квітні 1973 р. Отримавши в 1975 р. університетський диплом із відзнакою, В.О. Петрашенко почала працювати старшим лаборантом відділу ранньозалізного віку, а у 1977 р. її було переведено до лабораторії камеральної обробки археологічних матеріалів. Це знайомство з археологічним матеріалом різних епох та територій (крім Канівщини, Валентина Олексіївна працювала на Дністрі (1975)

© В.К. КОЗЮБА, 2007

та Чернігівщині (1977–1978)) дало змогу В.О. Петрашенку чудово орієнтуватись у ньому, що дуже знадобилося під час вивчення багаточарових пам'яток. У 1978–1981 рр. Валентина Олексіївна навчалася в аспірантурі, а 1982 р. успішно захистила кандидатську дисертацію на тему «Лісостепове правобережне Подніпров'я у VIII–X ст.» З 1986 р. вона працювала науковим, а з 1989 р. — старшим науковим співробітником Інституту археології.

Валентина Олексіївна вдало поєднала у своїй діяльності можливості польового дослідника та кабінетного вченого. Понад 20 польових сезонів, проведених нею заступником та начальником експедицій, принесли їй колосальний досвід, який дав змогу успішно досліджувати складні багаточарові пам'ятки та робити оперативні публікації за отриманими матеріалами. Вона ніколи не цуралася взяти на розкоп лопату й розчистити пічку, житло чи яму, і цей особистий приклад надихав інших учасників експедиції на невтомну працю, допомагав студентам-практикантам засвоїти нюанси та делікатність процесу археологічних розкопок.

Бездоганна й чітка організація як процесу самих розкопок, так і експедиційного побуту завжди приваблювала колег Валентини Олексіївни до її виїздів у поле. Влітку 1986 р., після Чорнобильської трагедії, її експедиція гостинно прийняла до себе співробітників із кількох відділів Інституту.

На зламі 1970–1980-х рр. В.О. Петрашенко разом із Є.В. Максимовим успішно досліджували багаточарове городище біля с. Монастирок, за результатами робіт на якому було підготовлено монографію «Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Дніпре» (1988). Знайдені

на цій пам'ятці 15 житлових комплексів VIII—X ст. ввели у науковий обіг зразки яскравої матеріальної культури того часу: від посуду і побутових предметів до конструкції жител, а саме городище на сьогодні залишається найбільшою серед розкопаних придніпровських пам'яток ранньодержавного періоду.

У 1985, 1987–1989 рр. Валентина Олексіївна досліджувала поселення в урочищі Козаків Яр біля с. Ходосівка під Києвом, де на площі близько 2,5 тис. м² було виявлено 14 жител VIII–IX ст. Це поселення цікаве тим, що є однією з небагатьох правобережних пам'яток, що належать до волинцевської культури.

У той час (1986–1989) дослідниця також очолювала розкопки Григорівського поселення на березі Дніпра. Під час роботи цієї масштабної експедиції було здійснено комплексне дослідження групи пам'яток: багаточарового поселення VIII–XIV ст., ґрунтового могильника та низки різночасових пам'яток в окрузі. На площі близько 2,5 тис. м² було розкопано понад 100 об'єктів — жител, будівель, ям, горнів, 40 поховань. Повний аналіз цієї пам'ятки В.О. Петрашенко здійснила у своїй монографії «Древнерусское село по материалам поселений с. Григорова» (2005), де, крім польових матеріалів, було опубліковано результати її реконструкції давнього ландшафту, оцінено соціальний та демографічний характер пам'ятки. Її новаторський підхід реалізувався у залученні до вивчення матеріалів із цієї пам'ятки колег-фахівців із суміжних галузей — палеоботаніки, остеології, антропології, результати роботи яких доповнили цю яскраву монографію.

У 1990–1991 рр. експедиція під керівництвом В.О. Петрашенко проводила розкопки поселення VIII–XIV ст. біля с. Бучак (урочище Рожана криниця), а в 1993–1994 рр. — на поселенні в урочищі Ревутове поблизу с. Григоровка та м. Канев. Одночасно Валентина Олексіївна проводила значні за обсягом розвідки у басейні р. Віти під Києвом та на узбережжі Канівського водосховища, в результаті яких було виявлено десятки нових пам'яток, а понад 300 каталогізовано та нанесено на топографічні карти. Ці матеріали було опубліковано у виданнях «Археологічні пам'ятки басейну р. Віти у Київському Подніпров'ї» (препринт, 1993) та «Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток)» (1999).

В останнє десятиліття, коли фінансування археологічних досліджень значно скоротилося, В.О. Петрашенко організувала невеликі рятувально-охоронні роботи на Канівщині в районі Трахтемирова, Монастирка та Бучака. Валентина Олексіївна щиро переймалася збереженням пам'яток археологічної спадщини, тому актив-

но працювала у київському та черкаському обласних осередках УТОПК, займала активну позицію під час створення (1994) та розбудови Трахтемирівського історико-культурного заповідника. Для популяризації історико-археологічної спадщини цієї території нею разом із Є.В. Максимовим було видано книгу «Трахтемирів. Подорож у давнину» (2001).

Багатий досвід у вивченні матеріальної культури середньовічних сільських поселень дав змогу В.О. Петрашенку підготувати великі розділи в колективних монографіях «Південноруське село IX–XIII ст.» (1997) та «Село Київської Русі» (2003). У них Валентина Олексіївна, спираючись на отримані в останні десятиліття матеріали з розкопок пам'яток (насамперед власних), подала сучасне бачення наукових проблем, пов'язаних із цією тематикою. Загалом, коло питань, яким приділила увагу Валентина Олексіївна у своїх публікаціях (усього понад 80), є надзвичайно широким. Серед них питання технології виготовлення та хронології кераміки (окрему монографію «Слов'янська кераміка VIII–IX ст. лісостепового правобережного Подніпров'я» було опубліковано в 1992 р.), землеробства й скотарства, ткацтва

і прядіння Середнього Подніпров'я VIII–X ст., структури заселення лісостепу у давньоруський час, вивчення житла, внутрішньої забудови садиб у слов'янський та давньоруський час (розділ колективної монографії «Давні поселення України» (2005)), проблеми охорони та вивчення археологічних пам'яток тощо. Кілька статей В.О. Петрашенку було присвячено літописним племенам, зокрема контраверсійній проблематиці полян (1994, 1998).

У 1991–2002 рр. Валентина Олексіївна виконувала обов'язки вченого секретаря Спеціалізованої ради з захисту дисертацій. Вимогливість і вправність цієї чарівної жінки, поєднані з приятним ставленням до дисертантів, допомогли багатьом колегам, які приїздили з різних куточків України, швидко оформлювати необхідні документи та передавати їх до ВАКУ.

Валентина Олексіївна Петрашенку була для нас яскравою квіткою, яку повсякчас супроводжував аромат життя. І залишиться вона тією зіркою, що завжди спостерігатиме із нічного неба за археологами і прислухатиметься до їхніх розмов біля багаття...

В.К. КОЗЮБА

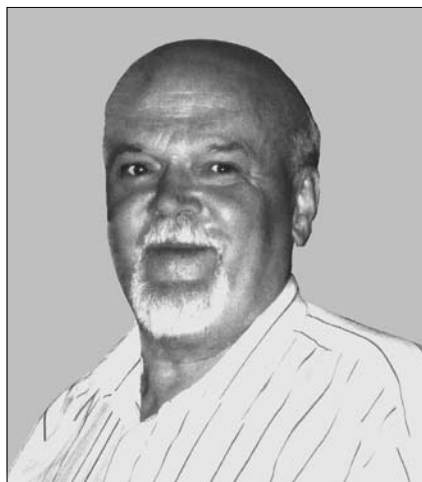
ЄВГЕН ВАСИЛЬОВИЧ ЧЕРНЕНКО (05.10.1934—03.01.2007)

Інститут археології НАН України та відділ археології раннього залізного віку з глибоким сумом сповіщають, що в ніч на 3 січня 2007 р. на 73-му році життя пішов у Вічність видатний український археолог, найвизначніший знавець воєнної справи скіфів, доктор історичних наук, професор Євген Васильович Черненко¹.

Є.В. Черненко, як і деякі інші представники старшого покоління українських скіфознавців, відіграв особливу роль у формуванні та розвитку київської школи археології раннього залізного віку, яку очолював професор О.І. Тереножкін.

¹ Детальніше про біографічні дані Є.В. Черненка див.: До 65-річчя Є.В. Черненка // Археологія. — 1999. — № 3. — С. 149—151.

© С.А. СКОРИЙ, 2007

Внесок Є.В. Черненка у скіфознавство дуже значний. Євген Васильович багато років присвятив активним польовим дослідженням. За

його плечима понад 10 новобудовних експедицій, якими він або керував, або був заступником начальника. Ним особисто чи за його безпосередньої участі було розкопано кількисот скіфських поховань, що значно поповнили джерельну базу скіфознавства. Разом із Б.М. Мозолевським він розділив щастя дослідження видатної пам'ятки скіфської еліти — Товстої Могили і, побачивши дивну золоту нагрудну прикрасу скіфського вождя, перший промовив її назву — «пектораль».

Загальне визнання Євгену Васильовичу принесли його наукові праці (його науковий доробок налічує понад 180 праць), серед яких особливе значення мають монографії, зокрема, присвячені військовій справі скіфів — «Скифский доспех», «Скифские лучники», «Скифо-персидская война». Без перебільшення, ці монографії є фундаментальними працями в галузі скіфознавства та настільними книгами всіх скіфознавців. Так, на книзі «Скифский доспех» виховується вже друге покоління фахівців (нещодавно її оновлений та доповнений варіант було видано в Німеччині у відомій серії «Prahistorische Bronzefunde»). У багатьох вітчизняних

та закордонних учених знайомство зі скіфознавством почалося саме з цієї книги.

Євген Васильович протягом 1981—1986 рр. керував відділом археології раннього залізного віку й чимало зробив для його успішного функціонування.

Професор Черненко багато часу й енергії віддавав вихованню молоді когорти археологів. Серед його учнів 5 кандидатів та 2 доктори історичних наук.

Ім'я Є.В. Черненка, його науковий авторитет були широко відомі не лише в нашій країні, а й за кордоном, що засвідчує обрання його в 1988 р. членом-кореспондентом Німецького археологічного інституту.

Є.В. Черненко був членом спеціалізованих учених рад двох академічних інститутів — археології та сходознавства ім. А. Кримського НАН України, членом редколегії журналу «Археологія» та редакційно-видавничої ради Інституту археології.

Євген Васильович був доброю, мудрою, оптимістичною людиною, яка по-філософськи дивилася на цей світ і своє місце в ньому.

Нам дуже не вистачатиме Вас, Євгене Васильовичу. Вічна Вам пам'ять.

С.А. СКОРИЙ

НАШІ АВТОРИ

БУЙСЬКИХ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України.

ГУРБА Я.С. — доцент Інституту археології Люблінського університету ім. М. Кюрі-Склодовської, Польща

ЗІНЬКО Віктор Миколайович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Кримського відділу Інституту сходознавства НАН України ім. А. Кримського

ЖУРАВЛЬОВ Денис Валерійович — старший науковий співробітник відділу археологічних пам'яток Державного Історичного музею (Москва)

КОДЗЮБА Віталій Константинович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської археології Інституту археології НАН України

КОРПУСОВА Валентина Миколаївна — кандидат історичних наук

КРАПІВІНА Валентина Володимирівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — член-кореспондент НАН України, професор, доктор історичних наук, завідувач відділу античної археології Інституту археології НАН України

ЛЕЙПУНСЬКА Ніна Олександрівна — кандидат історичних наук, співробітник музею археології Інституту археології НАН України

ЛОМТАДЗЕ Георгій Альбертович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археологічних пам'яток Державного Історичного музею (Москва)

ЛЯШКО Світлана Миколаївна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України

НЕДОПАКО Дмитро Петрович — кандидат технічних наук, завідувач відділу фізико-природничих методів у вивченні археологічних матеріалів Інституту археології НАН України.

РУСЯЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук

САМОЙЛЕНКО Любов Григорівна — завідувач Археологічного музею Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, завідувач відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України.

СТАНІЦИНА Галина Олександрівна — молодший науковий співробітник, завідувачка наукового архіву Інституту археології НАН України

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АГСП	— Античные города Северного Причерноморья
АИЗ	— Археологические известия и заметки, Санкт-Петербург
АП	— Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВГПИ	— Волгоградский Государственный пединститут
ВДИ	— Вестник древней истории
ВУАК	— Всеукраїнська археологічна комісія
ВУАН	— Всеукраїнська Академія наук
ГИМ	— Государственный исторический музей
ДП КС ОАО	— Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества
ЗОАО	— Записки Одесского археологического общества
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей
ИАК	— Известия Императорской археологической комиссии
ИГАИМК	— Известия Государственной Академии Истории материальной культуры
ИМК	— Інститут історії матеріальної культури
КДУ	— Київський державний університет імені Тараса Шевченка
КНООАВ	— Культура населения Ольвии и ее округа в архаическое время
КНУ	— Київський національний університет імені Тараса Шевченка
КС	— Київська старовина
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСОАО	— Краткие сообщения Одесского археологического общества
КСОГ АМ	— Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
ЛГУ	— Ленинградский государственный университет
МАО	— Московское археологическое общество
МАПП	— Матеріали з археології Північного Причорномор'я
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МГУ	— Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МНМ	— Мифы народов мира
НЗОПИ	— Наукові записки Одеського державного педагогічного інституту
НО	— Надписи Ольвии
НС	— Нумизматика и сфрагистика
НСТ	— Науково-студентське товариство
ОАК	— Отчет Императорской Археологической комиссии
ОАМ	— Одеський археологічний музей
ПИСПАЭ	— Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху
РНК УССР	— Рада народних комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки
СА	— Советская археология
СГАИМК	— Сообщения Государственной академии истории материальной культуры
СИМК	— Спілка інституцій матеріальної культури
СПАВ	— Северное Причерноморье в античное время
ССИА	— Структурно-семиотические исследования в археологии
ССПК	— Старожитності Степового Причорномор'я і Криму
ТДК	— Тезисы докладов конференции
ХКААМ	— Художественная культура и археология античного мира
УВШ	— Управління вищої школи
УЗМГПИ	— Ученые записки Московского государственного педагогического института
УІЖ	— Український історичний журнал
ХС	— Херсонесский сборник
АССS	— Ancient Civilization from Scythia to Siberia
AM	— Mittaeilungen des Deutschen Archaologischen Instituts. Athenische Abteilung
IOSPE	— Latyshev V. Inscriptionales antiquae orae septentrionalis Pont Euxini Graecae et Latinae
RE	— Paul's Real-Encyclopdie der classischen Altertumswissenschaft, neue Bearbeitung begonen von G. Wissowa, hrsg. W. Kroll.

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

ОФОРМЛЕННІ ТЕКСТУ

1. Надіслані матеріали приймаються українською мовою обсягом до 40 тис. знаків (анотація, ілюстрації, список рисунків з підписаними підписами, резюме російською мовою, обсягом до 0,5 сторінки та анкетні дані автора) в електронному (формат RTF) та роздрукованому варіантах.
2. Увесь текст друкують 14-м шрифтом Times New Roman, через 1,5 інтервалу. Географічні назви подають за офіційно прийнятою транскрипцією. Слова не скорочують.
3. Точно вказують джерело цитати.
4. Посилання у тексті оформлюють **напівкодом**, наприклад: (Іванов 1990, с. 21, рис. 5, табл. 3). Наприкінці тексту подають список літератури в алфавітному порядку, наприклад:
Іванов А.А. Нові знахідки. — К., 1990.
Іванов А.А. Пам'ятки України. — К., 1990а.
Іванов А.А. Про культурну атрибуцію знахідки на Надпоріжжі // Археологія. — 1995, № 3. — С. 28—36.
Петров А.А. Новый памятник древнего зодчества // Памятники древнего зодчества. — М.—Л., 1985. — С. 45—56.
5. Необхідним є подання списку використаних офіційно прийнятих скорочень.

ОФОРМЛЕННІ РИСУНКІВ

1. Усі типи ілюстрацій позначають: Рис.
2. Нумерація ілюстративних матеріалів має бути наскрізною і послідовною, без пропусків та повторень.
3. Ілюстрації, у тому числі рисунки на таблицях, мають бути пов'язані з текстом.
4. На звороті ілюстрації підписують прізвище автора, назву статті, номер рисунка арабськими цифрами.
5. Якщо ілюстрації мають умовні знаки — «легенду», їх слід розшифрувати у підписковому тексті.
6. Рисунки в електронному варіанті подають у форматі **TIFF** або **JPEG** щонайменше **300 dpi**. Якщо рисунок роздруковано з електронного варіанта, подання відповідного файлу є **обов'язковим**.
7. Табличні матеріали до статті слід подавати у форматі, що відповідає технічним можливостям типографського друку. Вони не мають перевищувати 40 % загального обсягу статті.

УВАГА!

- ✦ *Перевага у публікації матеріалів надаватиметься передплатникам журналу.*
 - ✦ *У разі недотримання поданих вище правил редакція не приймає матеріали до розгляду.*
 - ✦ *Відповідальність за точність наведених даних несуть автори статей і публікацій.*
 - ✦ *Позиція редакції може не збігатися з поглядами авторів.*
-

